

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
КАФЕДРА ІСТОРІЇ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ І СЕРЕДНІХ ВІКІВ**

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

**збірник наукових праць з проблем
давньої і середньовічної історії та етнології**

ВИПУСК 2

**Ужгород
Поліграфцентр «Ліра»
2008**

Редакційна колегія:

Вегеш М.М., д.і.н., проф.
Данилюк Д.Д., д.і.н., проф.
Зан М.П., к.і.н., доц.
Котигорошко В.Г., д.і.н., проф.
Ліхтей І.М., к.і.н., доц.
Мандрик І.О., д.і.н., проф.
Матьовка М.П., д.і.н., проф.
Тиводар М.П., д.і.н., проф.
Федака С.Д., д.і.н., проф.

Рецензенти:

Вовканич І.І., д.і.н., проф.
Король І.Ф., д.і.н., проф.

Рекомендовано до друку на засіданні кафедри історії Стародавнього світу і Середніх віків Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет» (протокол №3 від 27 листопада 2008 р.)

Автори статей несуть повну відповідальність за достовірність наведених фактів, цитат, дат, географічних назв, власних імен та інших відомостей

В оформленні використано репродукцію ліногравюри «Князь Лаборець» народного художника України Василя Скакандія

© Кафедра історії Стародавнього світу і Середніх віків УжНУ, 2008
© Автори статей, 2008
© Ліхтей І.М., упорядкування, 2008
© Поліграфцентр «Ліра», 2008

ЗМІСТ

ДАВНЯ Й СЕРЕДНЬОВІЧНА ІСТОРІЯ

<i>Вячеслав Котигорошко.</i> РИМСКИЕ ИМПОРТЫ В ВЕРХНЕМ ПОТИСЬЕ I В. Н.Э.	4
<i>Павло Пеняк.</i> ГУННИ В ТИСО-ДУНАЙСЬКОМУ БАСЕЙНІ.....	15
<i>Ігор Прохненко.</i> ЧОРНІ УГРИ ТА СЛОВ'ЯНИ ВЕРХНЬОГО ПОТИССЯ (до питання про конфлікти і мирні зв'язки)...	23
<i>Ігор Ліхтей.</i> БОРОТЬБА ЧЕСЬКОГО КОРОЛЯ ВАЦЛАВА II ЗА ГЕГЕМОНІЮ В ЦЕНТРАЛЬНІЙ ЄВРОПІ (1301-1305).....	46

ЕТНОЛОГІЯ

<i>Михайло Тиводар.</i> ЕТНІЧНІ ПРОЦЕСИ В ЗАКАРПАТТІ XIX – ПОЧАТКУ ХХІ ст.	69
<i>Василь Коцан.</i> ПОХОРОННІ ОБРЯДИ ТА ЗВИЧАЇ НА ІРШАВЩИНІ КІНЦЯ XIX –ПОЧАТКУ ХХ ст. (на прикладі сіл Осій, Білки, Великий Раковець, Малий Раковець, Нижнє Болотнє, Заболотнє).....	95
<i>Сергій Сенько.</i> З ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ КОВАЛЬСТВА НА ЗАКАРПАТТІ.....	114
<i>Михайло Зан.</i> ЕТНОМОВНІ АСИМІЛЯЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНСЬКІЙ ГРОМАДІ РУМУНСЬКОЇ МАРАМОРОЩИНИ (за матеріалами польових етнологічних досліджень)	122
<i>Павло Леньо.</i> «МІСЦЯ ПАМ'ЯТІ» ТА ІДЕНТИЧНІСТЬ: ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ В УКРАЇНІ.....	145

РЕЦЕНЗІЇ

<i>Ігор Ліхтей.</i> ЧОПИК-МИКУНДА I. ІСТОРІЯ І КУЛЬТУРА СЕЛЯ ТЕРЕБЛЯ.....	153
--	-----

ДАВНЯ Й СЕРЕДНЬОВІЧНА ІСТОРІЯ

*Вячеслав Котигорошко
(г. Ужгород)*

РИМСКИЕ ИМПОРТЫ В ВЕРХНЕМ ПОТИСЬЕ I В. Н.Э.

Рассматриваемая территория занимает северо-восточную часть Карпато-Дунайского ареала. Её специфика определяется горной защищённостью и главным коммуникационным путём – р. Тисой, левым притоком Дуная. В середине I в. до н.э., в результате проникновения населения с юга, здесь распространяется дакийская культура, просуществовавшая до начала II в. н.э. Её присутствие в регионе фиксируется в 58 пунктах (Котигорошко, 2004, рис. 1). Среди них выделяются два комплекса: земплинский (поселение, городище, могильник) в Восточной Словакии и малокопаньский (городище, могильник) в Закарпатье. Материалы этих памятников предоставили наиболее полную информацию о проникновении и составе римских импортов в регионе. Доминирующее место занимают монеты, как один из основных показателей взаимосвязей Империи с отдалённой варварской периферией в I в. н.э., ближней, после образования в 107 г. провинции Дакия и вхождения Верхнего Потисья в непосредственную контактную зону с Римом.

В настоящее время учтено 28 республиканских монет из 19 пунктов, а вместе с содержанием кладов (Прешов I, Оарца де Сус, Сату Маре), более 700 номиналов (Котигорошко, 2001, с. 146). Будучи полноценными по содержанию серебра, они были в обращении и в более позднее время, примером чего может быть клад Прешов I (Kolníková, 1976, s. 228-231). К I в. н.э. относятся 155 монет из единичных находений, в основном, денариев (Котигорошко, 2001, табл. III). Отдельно отмечаем, что в коллекцию городища Малая Копаня (72 экз.) входили 5 республиканских денариев, 4 их имитации, а также 4 раннеимперских и одна имитация (Колникова, Котигорошко, 2007, с. 50).

Вместе с монетами, основной статьёй импорта в варварский мир Европы I в. н.э. были украшения и принадлежности одежды. Среди них доминируют сильно профилированные фибулы норико-паннонского типа, представленные в земплинском и малокопаньском комплексах. Так, на Малой Копане из 51 застёжки к ним относится 31 экземпляр, с преоблада-

нием типов Альмгрен 67-69, 236 и 238 (Котигорошко, 2002, с.142-146, табл. III-IV). Аналогичная картина в комплексах могильника Земплин (Budinský-Krička, Lamiová-Schmiedlová, 1990, pl. I-XXII).

В отношении коллекции Малой Копани следует констатировать, что часть фибул норико-паннонского типа могла поступать извне, но, главным образом, изготавливались на месте по поступающим образцам. Вывод подтверждается наличием на городище ювелирных мастерских и фибулы-полуфабриката (Котигорошко, 2002, с.143, табл. III, 1). Именно такие находки являются прямым подтверждением их местного производства (Амброс, 1966, с.11).

После фибул наиболее значительную группу принадлежностей одежды составляют пряжки, часть которых, в независимости от места поступления, изготовлена по римским образцам. По своим параметрам выделяются в шесть типов.

Тип I. Серебряная пряжка с квадратной рамкой и прямоугольной ажурной обоймой. Общая длина 6, 1 см (рис. 1, 1). По мнению исследователей памятника (Budinský-Krička, Lamiová-Schmiedlová, 1990, p.290), подобные пряжки являются продукцией раннеримских мастерских Паннонии, специализировавшихся по производству принадлежностей одежды не только для потребностей населения провинции, но и для окружающего племенного мира.

Тип II. Однораздельные пряжки восьмёрковидной формы. Длина 7, 5-9, 1 см. Железо, бронза. К этому же типу относится и деформированная бронзовая пряжка с прямоугольной обоймой из погребения 94 Земплина (рис. 1, 3).

Прототипы этих пряжек К.Раддатц (1957, s.24-27, 199) видит в застёжках цингума-портупей римских легионеров эпохи Августа, перенятых германцами Маробода (9 г. до н.э. – 19 г. н.э.). Он относит их к классическим пряжкам типа «U», особо распространённым на территории Чехии. Появление их в других регионах – результат импорта из царства Маробода в пик его подъёма, приходящегося на вторую часть фазы B1 (Motuková-Šneidrová, 1965, s.128-129, obr.40; Madyda, 1977, s.362). Ареал внедрения этих пряжек, главным образом, связан с германской средой Польши (Madyda, 1977, s.362-363), Юго-Западной Словакии (Kolník, 1980, tabl.XCVIII), Верхнего Поднестровья (Козак, 1984, с.33, табл.36, 20) и, констатируем, Верхнего Потисья.

Тип III. Двухраздельная, проволочная пряжка вытянутой формы. Рамка сужается от обоймы к передней овальной части с крючковатыми выступами. Железо. Длина 9, 1 см (рис. 1, 2). Прототипы пряжек типа «C» по К.Раддатцу (1957, s.27-28) импортировались из Италии в германские области. Т.Колник (1971, s.517) и М.Б.Щукин (1991, рис.7, 8) зачисляют эти пряжки в разряд вещей, характерных для фазы B1b.

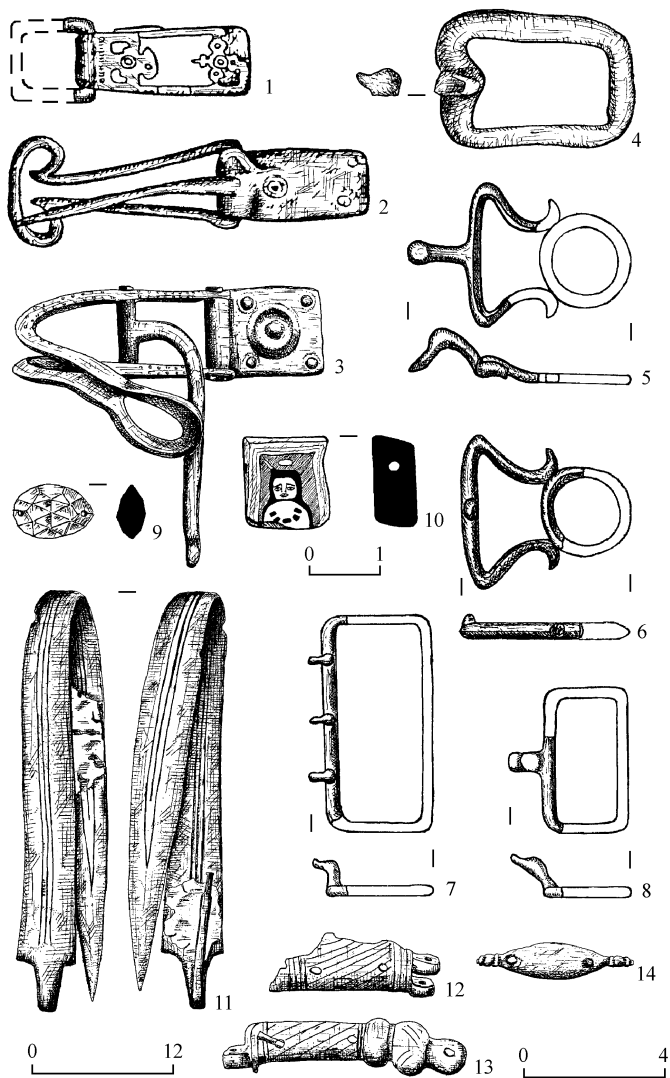

Рис.1. Украшения, принадлежности одежды, меч. 1-3,11-13 - Земплин (по В.Будински-Кричке, М.Ламиевой-Шмиедловой); 4-10 - Малая Копаня.

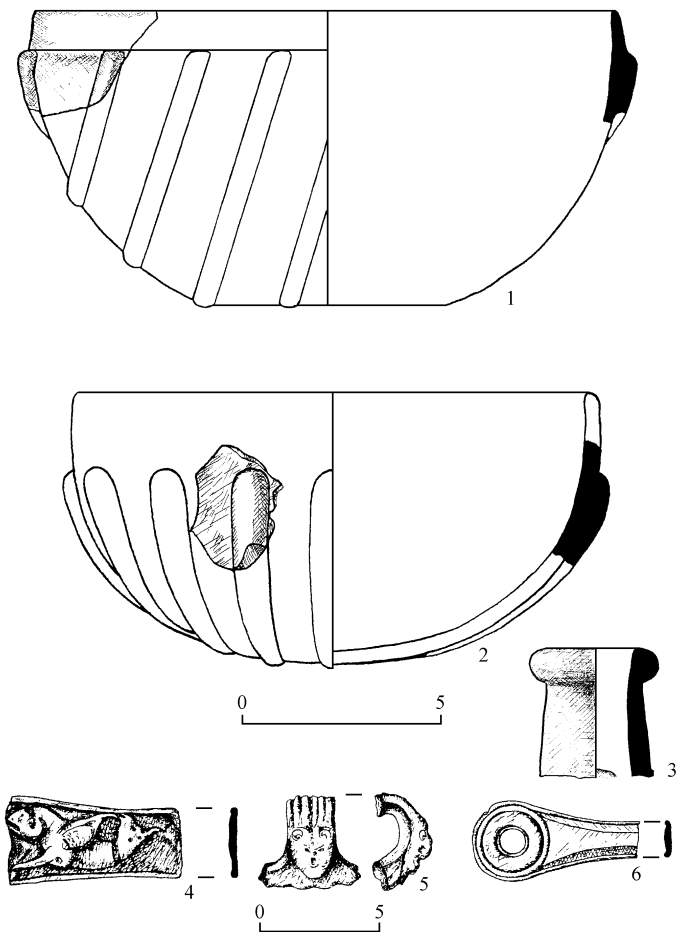

Рис.2. Импортные сосуды. 1-2 - стекло, 3 - глина, 4-6 - бронза. 1-3,6 - Малая Копаня; 4-5 - Земплин (по В.Будински-Кричке, М.Ламиовой-Шмидловой).

Тип IV. Однораздельные пряжки прямоугольной формы, с утиной головкой. Железо, бронза. Размеры: 4-6 x 2, 3-2, 8 см (рис.1, 4, 8). Согласно классификации И.Гарбша (1965, s.80, Abb.42,1), принадлежат к пряжкам типа Ia.

Тип V. Однораздельная пряжка прямоугольной формы с тремя утиными головками. Бронза. Размер 6, 0 x 2, 7 см (рис.1, 7).

Тип VI. Однораздельные бронзовые пряжки лировидной формы, с кольцом для крепления ремня (рис.1, 5-6).

Пряжки с утиными головками получили широкое распространение в среде населения доримской Дакии и смежных южных и западных регионах. Их суммарная датировка I в. до н.э. – I в. н.э. (Pieta, 1982, s.50, Taf.XI, 14; Rustoiu, 1996, p.117-120, fig.75, 5-15; Lupu, 1989, pl.28, 1-2).

В Верхнем Потисье эти пряжки представлены коллекцией городища Малая Копаня. Из них железная пряжка типа IV (рис.1, 4) относится к горизонту IV, датированному концом I в. н.э., бронзовая пряжка IV и пряжки V и VI типов (рис.1, 5, 7-8) – к III горизонту, определённом стратиграфически и хроноиндикаторами первыми десятилетиями I в. н.э.

Датировка малокопаньских пряжек с утиными головками совпадает с определением И.Гарбша (Garbsh, 1965, s.80-83), который отнёс их к производству норико-паннонских мастерских времён Августа (27 г. до н.э. – 14 г. н.э.).

Поясной гарнитур. Находки его обычно фрагментарны. Наиболее полный набор входил в состав комплекса погребения 121 Земплина (Budinský-Krička, Lamiová-Schmiedlová, 1990, p.290-291). Он состоял из фрагментов дугообразной петли, бронзовых подвесок, ладьевидных накладок и деформированных поясных крючков (рис.1, 12-14). Пояса этого типа изучались многими исследователями, давшими название «норико-паннонский тип», исходя из наибольшего распространения на этой территории. Реконструкцию и анализ поясного гарнитура провёл И.Гарбш (Garbsh, 1965, s.106, Abb.68). Согласно его классификации, пояс из погребения 121 можно отнести к типу E 3a. Прямые аналогии этого типа гарнитура имеются в комплексах германских могильников Юго-Западной Словакии в Абрагаме и Костелне при Дунае (Kolník, 1971, obr.12, 13, 20).

Шейные женские украшения, поступавшие извне в регион, представлены бусами, плакеткой и пронизью. В общей сложности только на городище выявлено более 40 бус, но наличие стекольной мастерской не позволяет определить всех их как импорты (Kotigoroshko, 1995, p.79, fig.40-41). Предметом не местного происхождения является плакетка. Мозаичная, с двусторонним изображением. Размеры 12 x 11 x 5 мм. С одной стороны чуть сжата. Края обведены бордовым стеклом. На синем фоне изображена женщина до пояса. Фигурка белая, в чёрной накидке. Глаза смотрят прямо, губы красные. На шее бусы, на голове рогатый венец и овал похожий на нимб (рис.1, 10).

Аналогичные плакетки известны по многочисленным коллекциям. Различия в деталях орнамента и цветовой гамме свидетельствуют об индивидуальном художественном подходе к исполнению рисунка каждой заготовки (Алексеева, 1971, с.183). Сложная технология изготовления

предполагает выход плакеток из стекольного центра, имеющего специализированные мастерские. Таким местом общепризнано считать Александрию, мастерские которой в I в. до н.э. – I в. н.э. выпускали эту продукцию (Алексеева, 1982, с.37).

Ближайшая аналогия малокопаньской плакетки найдена в некрополе Пантикапея (Алексеева, 1971, с.185, рис.2, 12). На городище она относится к горизонту с монетой велькибистерецкого типа и может быть отнесена к рубежу н.э.

Пронизь из горного хрусталя. Продольно вытянутая, ребристая, со сложной огранкой. Чёткие грани имеют треугольные и ромбовидные очертания. Сверление двустороннее, поперечное. Каналы узкие с выколкой. Размеры: 23 x 15 x 9 мм (рис.1, 9). Согласно Плинию Старшему (Plin., NH, 37, 11, 9), горный хрусталь добывали и в Европе, и в Азии, но индийский предпочитался.

Ближайшая аналогия пронизы происходит из Фанагории и датируется Е.М.Алексеевой I – III вв. н.э. При этом исследователь отмечает, что из-за малочисленности находок изделий из горного хрусталя, трудно проследить их эволюцию и технику производства, а, следовательно, и дать узкую хронологию пронизей этого типа (Алексеева, 1982, с.7, 9, табл. 35:43). Исходя из отсутствия на городище материалов II – III вв. н.э., пронизь можно отнести к I в. н.э.

Бытовые импортные вещи представлены обломками от немногочисленных бронзовых, стеклянных и глиняных сосудов. Их анализ предлагается ниже.

Ручка от бронзового ковша (рис.2, 6), который, судя по её оформлению, может быть отнесён к типу 140 по Г.И.Эггерсу (1951, s.172, tabl. 12, 140), определённый исследователем ступенью B1 (0 – 50 гг. н.э.). Изготавливались в мастерских Капуи, откуда вывозились в отдалённые земли варварского мира Европы, в частности, в Карпатский ареал. Хорошо известны по комплексам германских некрополей Юго-Западной Словакии раннеримского времени (Krausková, 1976, s.429, 431, obr. 2, 14, 15). Один экземпляр входил в клад бронзовых сосудов Дипши, датированный I – началом II в. н.э. (Glodariu, Danila, 1971, p.95, fig. I, 1). Более узко, фазой B1c, определяет ковши типа E140 Т.Колник (1977, s.159, Abb.11). В уникальном погребении Паннонии конца I – начала II в. н.э. ковш с подобной малокопаньской ручкой входил в комплекс девяти римских бронзовых сосудов (Horváth, 1981, old.78-79, fig.11).

К раннеримскому времени могут быть отнесены, согласно Г.И.Эггерсу (1951, s.46, tabl.11, 125; 13, 151, 156), и две ручки от ковша и кувшина. На плоскости первой изображён грифон (рис.2, 4), а на изогнутой поверхности другой – рельефная львиная голова (рис.2, 5). Подобные ручки кувшинов с памятников Нижней Австрии Я.Тейрал (1983, Abb.3, 8) определяет фазой B1c.

Стеклянные сосуды найдены в мелких обломках. Это фрагменты мозаичного стекла (синяя основа с овальными жёлтыми пятнами), отлитые в технике миллефиори в кампанских мастерских первой половины I в. н.э. (Fremerdsdorf, 1958, s.3, tabl.3; Kraskovská, 1981, s.378) и обломки тонкостенных чаш-фиал, изготовленных из прозрачного светло-голубого и светло-зелёного стекла. Подобные чаши имели полусферическое тулово, вогнутую шейку, слегка отогнутый срезанный край и плоское или овальное дно; с внешней стороны – вертикальные рёбра, начинающиеся от шейки (рис.2, 1-2). Согласно Л.Красковской (1981, s.378-379, Abb.1, 3) отливались в итальянских мастерских второй половины I в. н.э. Датировка совпадает с данными Я.Тейрала (1983, s.90, 118) и подтверждается материалами Том, где подобная фиала найдена с денарием императора Веспасиана (Vicovalá, 1968, p.34). В погребениях 25 и 26 германского могильника Костолна при Дунае фиалам типа E182/183 сопутствуют ковши E140 (Kolnik, 1980, s.104-106; Taf.XCI, m, p; XCII, n, p, t).

Глиняная посуда представлена фрагментами амфор (рис.2, 3). Амфоры до сих пор не встречались ни на дакийских, ни на более поздних памятниках Верхнего Потисья. Найденный фрагмент венчиковой части сосуда (диаметр 6,5 см) принадлежит к типу светлоглиняных узкогорлых амфор, отнесённых В.В.Крапивиной к подгруппе А группы I (1993, с.94, рис.29, 1-2). По морфологическим признакам может быть сопоставим с типом А по Д.Б.Шелову (1978, с.11-21), а именно, амфорам с туловом яйцевидной формы и широким доньшком на кольцевом поддоне. Датируется I в. н.э. С.Ю.Внуков считает, что этот тип амфор происходит от широкогорлых амфор с конической ножкой и ребристыми ручками. Производились в Гераклеи и, возможно Синопе, в середине I – первой трети II в. н.э. (Внуков, 1988, с.12).

Отдельную группу составляют мечи из погребений Земплина (Budinský-Krička, Lamiová-Schmiedlová, 1990, p.279-280, pl.XI, 20; XVIII, 4) и Малой Копани (Котигорошко, 2004, с.403-404, рис.2, 7, 17, 23). Всего пять экземпляров, длиной до 95 см, при ширине обоюдоострого клинка 6 – 7 см. На клинке меча из погребения 78 Земплина выбита надпись VTILICI (рис.1, 11). Возле конца лезвия и рукоятки найдены остатки латунных оббивок ножен. Более лучшей сохранности ножны из погребения 108 земплинского могильника (Budinský-Krička, Lamiová-Schmiedlová, 1990, Pl.XV, 30-31), состоящие из наконечника и сотовидной оббивки. Металлографический анализ показал, что материалом оббивки служила однофазная литая латунь. Применение такого материала удовлетворяет функциональное назначение предмета, то есть сравнительно низкая прочность, но высокий эстетический вид (Longauerová, Longauer, 1990, p.354). Согласно И.Вернеру (1977, s.367, 369, 376), ножны с подобными оббивками принадлежали высококачественным длинным мечам, которые, судя по находкам в Каринтии, изготавлива-

лись в Норике. Оттуда они поступали в разные области варварского мира, в частности, как показывает материал Земплина, и в Верхнее Потисье. Вывод подтверждается и данными археометаллургического анализа мечей Малой Копани, проведённого учёными Технического университета г.Кошиц (Словакия). В их заключении отмечается высокая технология производства стали, особенно меча из погребения 6, и сохранение кельтских традиций (Kotigoroško, Mihok, 2005, p.76).

Полученные данные дают возможность предположить поступление мечей в регион с области Норика, где ещё в середине V в. до н.э. местные кельтские мастера достигли самого высокого уровня профессионализма в изготовлении высококачественной стали из горной руды с примесью марганца (Бакс, 1986, с.241).

Анализ импортных вещей позволяет отнести начало их интенсивного поступления ко времени Августа, времени организации провинции Паннии в начале I в. н.э. Можно полагать, что основной торговый путь проходил от изгиба Дуная (район Аквинкума) на восток, севернее «сарматского клина», образовавшегося в начале н.э. в Тисо-Дунайском междуречье. В то же время важным коммуникационным путём оставалась «великая и славная река Тизия» (Иордан, 33), которая связывала Верхнее Потисье с Иллирией и Нижним Подунавьем.

Бесспорно, по количеству импорта в I в. н.э. Верхнее Потисье не может равняться с южными районами Дакии, находившимися длительное время в непосредственной близости от греко-римского мира, но даже его скромная коллекция, а также формальное подражание римским образцам (фибулы, имитации монет, керамика) – показатель значительного уровня экономического развития верхнетисского населения и цивилизационного воздействия Рима, которое резко возросло после образования провинции Дакии (107 г. н.э.) и вхождения региона в непосредственную контактную зону с Империей. С этого времени, а точнее со второй половины II в. н.э., резко возрастает количество импорта с Империи. Как и прежде это украшения и принадлежности одежды, монеты. Вместе с тем отмечается внедрение римской технологии в производстве гончарной керамики.

Всё это вместе взятое способствовало быстрому социально-экономическому развитию верхнетисского северофракийского населения, прерванного в эпоху Великого переселения народов (Котигорошко, 1993; 2008, с.203-265, 365-366).

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Алексеева Е.М. Мозаичная мозаика в стеклянных украшениях I в. до н.э. – II в. н.э. // СА. – 1971. – С.178-185.

2. Алексеева Е.М. Античные бусы Северного Причерноморья // САИ. – 1982. – Вып.Г1-12.
3. Амброз А.К. Фибулы юга европейской части СССР // САИ. – 1966.
4. Бакс К. Богатство земных недр. – М., 1986.
5. Внуков С.Ю. Светлоглиняные амфоры I в. до н.э. – I в. н.э. как источник по экономической истории Северного Причерноморья // Автореф. дис. канд. ист. наук. – М., 1988.
6. Иордан. О происхождении и деяниях гетов. – М., 1960.
7. Кольникова Е., Котигорошко В.Г. Монеты Малокопаньского городища // *Sarpatica-Karpatika*. – Ужгород, 2007. – Вып.36. – С.48-74.
8. Козак Д.Н. Пшеворська культура у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі. – К., 1984.
9. Котигорошко В.Г. Римские импорты и выделение экономических районов в Верхнем Потисье // ВДИ. – 1993. – №3. – С.121-136.
10. Котигорошко В.Г. Роль монет в системе взаимосвязей Римской империи и населения северо-восточной окраины Карпатского ареала // *Sarpatica-Karpatika*. Давня історія України і суміжних регіонів. – Ужгород, 2001. – Вып.13. – С.145-158.
11. Котигорошко В.Г. Фибулы дакийского городища Малая Копаня в аспекте выделения хронологических горизонтов // *Sarpatica-Karpatika*. – Ужгород, 2002. – Вып.15. – С.135-154.
12. Котигорошко В.Г. Население Верхнего Потисья рубежа нашей эры // *Thracians and circumponitic world II*. – Chişinău, 2004. – С.396-417.
13. Котигорошко В.Г. Верхне Потисся в давнину (1000000 років тому – X сторіччя н.е.). – Ужгород, 2008.
14. Крапивина В.В. Ольвия. Материальная культура I – IV вв. н.э. – К., 1993.
15. Шелов Д.В. Узкогорлые светлоглиняные амфоры первых веков н.э.: классификация и хронология // КСИА АН СССР. – 1978. – №156. – С.16-21.
16. Щукин М.Б. Некоторые проблемы хронологии раннеримского времени (К методике историко-археологических сопоставлений) // АСГЭ. – 1991. – Вып.31. – С.90-106.
17. Bucovală M. Vase antice de sticlă la Tomi. – Constanta, 1968.
18. Budinský – Krička V., Lamiová – Schmiedlová M. A late 1st century B.C. – 2nd century A.D. cemetery at Zemplin // SA. – 1990. – XXVIII. – 2. – S.245-344.
19. Eggers H.J. Der römische Import im freien Germanien I. – Hamburg, 1951.
20. Fremersdorf F. Römisches Buntglas in Köln. – Köln, 1958.
21. Garbsh J. Die norisch – pannonische Frauentracht im 1. und 2. Jahrhundert. – München, 1965.
22. Glodariu I., Dănilă St. Depozitul de vase romane de bronz de la Dupsa // *Marmația*. – Baia Mare, 1971. – II. – P.93-99.
23. Horváth L. Das römerzeitliche Grab von Szőlősgyőrök // *Communicationes archeologicae Hungariae*. – Budapest, 1981. – S.59-81.
24. Kolník T. Prehľad a stav bádania o dobe rimskej a stahovania národov // SA. – 1971. – XIX. – 2. – S.499-558.
25. Kolník T. Anfänge der germanischen Besiedlung in der Südwestslowakei und des Regnum Vannianum // *Symposium ALZAG*. – 1977. – S.143-172.
26. Kolník T. Römerzeitliche Gräberfelder in der Slowakei. – Bratislava, 1980.

27. Kolniková E. Novozískané rímske mince z hromadného nálezu v Prešove // SN. – 1976. – IV. – S.228-231.
28. Kotigoroško V. Tinuturile Tisei superiare în veacurile III î.e.n. – IV e.n. (Perioadele La Tène și romană). – București, 1995.
29. Kotigoroško V., Mihok L. Technology of iron swords production from Malaya Kopan cemetery, 1st century A.D. (Transcarpathian Ukraine) // Reports. International Symposium. Metallurgy in Southest Europe from ancient times till the end of 19th century. – Sozopol, 2005. – P.73-77.
30. Kraskovská L. Rímske bronzové nádoby na Slovenscu // SA. – 1976. – XXIV – 2. – S.423-440.
31. Kraskovská L. Römische Glasgefäße in der Slowakei // SA. – 1981. – XXIX – 2. – S.377-392.
32. Longauerová M., Longauer S. Structural Analysis of a Scabbard and a ring Mail from Zemplin // SA. – 1990. – XXXVIII. – P.349-354.
33. Lupu N. Tilișca. Așezările arheologice de pe Cățanaș. – București, 1989.
34. Madyda R. Sprzaczki i okucia pasa na ziemiach w okresie rzymskim // MSW. – 1977. – IV. – S.351-411.
35. Motyková-Šneidrová K. Zur Cronologie der ältesten römischen Kaiserzeit im Böhmen // Berliner Jahrbuch für Vor – und Frühgeschichte. – Berlin, 1965. – S.103-174.
36. Pieta K. Die Puchov – Kultur. – Nitra, 1982.
37. Raddátz K. Der Tohrberger Moorfund // Offä – Bucher. – 1957. – 13. – S.145-149.
38. Rustoiu A. Metalurgia bronzului la daci (sec. II î. Chr. – sec. I d. Chr.). Tehnici, ateliere și produse de bronz. – București, 1996.
39. Tejral J. Mähren und der Markomannenkriege // SA. – 1983. – XXXI – 1. – S.85-116.
40. Werner J. Spätlatène Schwerter norischer Herkunft // Simposium ALZAG. – 1977. – S.367-402.

SUMMARY

Vjacheslav Kotygoroshko

Roman Imports in the Upper Tisza Region in the I Century AD

The analysis of imported things allows to attribute the beginning of their intensive receipt to the time of Augustan, the time of organization of the province of Pannonia in the beginning of the I century AD.

By the quantity of import in the I century AD the Upper Tisza Region can't be compared with southern regions of Dacia, which for a long time were situated in the direct nearness from Greek-Roman world, but even his modern collection, and also formal imitation of the Roman copies (clips, coins' imitations, bronze and ceramic vessels) – index of considerable level of economical development of the local population and civilized influence of Rome, which abruptly increased, after formation of province of Dacia (107 AD) and entrance of the region in the direct zone of contact with Empire.

СПИСОК СОКРАЩЕНИЙ

- АСГЭ* – *Археологический Сборник Государственного Эрмитажа. Ленинград.*
КСИА – *Краткие сообщения Института археологии. Москва.*
СА – *Советская археология. Москва.*
САИ – *Свод археологических источников. Москва.*
ALZAG – *Symposium Ausklang der Latène – Zivilisation und Anfänge der germanischen Besiedlung im mittleren Donaugebiet. Bratislava.*
MSW – *Materialy starozytne i wczesnosredniowieczne. Warszawa.*
SA – *Slovenská archeológia. Bratislava.*
SN – *Slovenská Numizmatika. Bratislava.*

ГУННИ В ТИСО-ДУНАЙСЬКОМУ БАСЕЙНІ

Ще зі шкільної лави кожен з нас багато чув про загадковий народ гуннів та його навалу на землі Східної та Центральної Європи, яка супроводжувалася руйнуваннями, пограбуваннями, вбивствами. Хоч історичні джерела про європейські діяння гуннів досить докладні, все ж, коли необхідно відповісти, хто були гунни Аттіли, виникає низка питань, на які сьогодні наука ще не спроможна дати чіткого тлумачення. У зв'язку з тим, що в першій половині У ст.н.е. гунни опинилися в Тисо-Дунайському басейні, створивши тут центр своєї державності, є необхідність дещо детальніше ознайомитися з «гуннською проблемою».

Загальноприйнятною є думка, що гунни – це народ, який утворився у II-IV ст.н.е. у Приураллі, головним чином у результаті змішування тюркомовних хунну, які в 155-160 роках прийшли із Джунгарії (рівнинна територія на північному заході Китаю, між горами Алтаю і східного Тянь-Шаню, куди вони були витіснені із центральної Монголії в I ст.н.е.), і угорських племен Приуралля і Поволжжя, які об'єдналися з чужинцями в племінний союз. Її поділяють С.В.Кисельов, М.І.Артамонов, Л.Р.Кизласов, М.Я.Мерперт, Л.М.Гумільов та інші дослідники, які запропонували називати гуннами західну гілку, а хунну – східну гілку єдиного тюркомовного народу [Артамонов, 1962; Кизласов, 1960; Кисельов, 1951; Гумільов, 1960]. Частина вчених схиляється до думки, що гунни – це монгольське плем'я, яке з'явилося на Дунаї в останню третину IV ст.н.е. і прийшли вони із областей сучасного Казахстану [Бернштам, 1951; Thompson, 1948; Altheim, 1959-1962].

Період зародження міграційного руху історичній науці відомий досить поверхово. Уривчасті дані китайських джерел, які дійшли до нас, згадують кочові розбійницькі орди «Hing-yung» в III ст. до н.е. в степах Монголії. За часів династії Хань (163 р. до н.е.-196 р.н.е.) вони проходять під назвою «Niun-nu» (гун-ну), що в перекладі з китайської означало «нужденні раби», або «раби гун». Так китайські джерела називали тюркські племена на їх батьківщині. В II ст. до н.е. вони об'єдналися в орду гун-ну, розпочавши напади на північні райони китайської держави, що стало одним з факторів спорудження Великої китайської стіни.

Вірогідно, що не без китайського втручання серед племен гун-ну виникають чвари. Вже в середині I ст. до н.е. частина гун-ну визнає над собою зверхність Китаю, а інша шукає нових теренів в західному напрямку і

доходить Согдіани і околиць Аральського моря. Це був один із перших рухів на захід і пояснювався, треба думати, змінами клімату, зубожінням пасовиськ тощо. Археологи і історики не вияснили, де перебували європейські гунни перед вторгненням у Східну Європу: у східних степах не виділяється поки особливої локальної групи. Цілком вірогідно, що після поразки азійських хунну в 155 році на захід пішла лише частина воїнів, яка принесла назву народу, мову, військові звичаї, але перейняла на нових місцях перебування іншу матеріальну культуру [Гумільов, 1960, с.45].

В 375 році, перейшовши з берегів Тамані через Керченську протоку, вони захопили південь Криму, який протягом III-IV ст.населляли германські племена готів. Останні, підкорені гуннами, зберегли спадковість влади, що дало їм змогу таємно готуватися до війни. Однак вони не виступили проти гуннів, а напали на слов'ян (антів). Своїм походом гунни викликали низку переміщень багатьох народів, який в історіографії отримав назву «велике переселення народів».

В 400 році вони досягли пониззя Дунаю, опинившись на кордонах Римської імперії [Удивительные истории, 2006, с.136]. До середини V ст. поширили владу на області від Дону до Карпатського басейну. Своїми набігами степовики спустошували дунайські провінції імперії, Балкани, на заході грабіжницькі походи сягнули Франції і Північної Італії. Основна маса гуннів зосередилася на Алфелді (велика середньодунайська низовина), зайнявши області вздовж Тиси і межиріччя Дунаю і Тиси [История Венгрии, 1971, с.69]

Найбільшої могутності держава гуннів досягла за часів правління Аттіли (434-453), коли до її складу було включено алан, сарматів, остготів, гепідів, герулів, антів, склавинів, тюрингів.В 451 році Аттіла переходить Рейн, дійшовши до французького міста Орлеан. Проти нього виступила римська армія під командуванням Аеція. На Каталунських полях (поблизу міста Труа в північно-східній Франції) римляни в союзі з германськими племенами нанесли Аттілі нищівної поразки. В 452 році гунни вторглися в Італію, зруйнували кілька північних міст, оточили Мілан, де перебував імператор Валентиніан III (425-455) [Федорова, 1990, с.329-330]. Однак Аттіла призупинив наступ, бо папі римському Леву I вдалося за викуп досягти миру. Гунни повертаються в Паннонію (Задунав'я), де Аттіла в 453 році раптово помирає. На жаль, історики не можуть встановити область, де знаходилася ставка Аттіли і якою була точна хронологія розселення гуннів [Вона, 1971, s.266-273; Parducz, 1959, s.34-36; Tejral, 1973, s.78]. Такою ж суперечливою є для археологів намальована істориками картина провінцій Паннонії. Чи займали їх гунни, яку роль грали там варварські федерати, як довго зберігалася там влада Риму – на ці та інші питання відповіді поки що не знайдено.

Зі смертю Аттіли розпочався розпад держави. В 454 році поблизу Недао (невідомо нині річка) в Паннонії відбулася битва між гуннами і їх колишніми союзниками гепідами. Син Аттіли Елах був вбитий, а військо розгромлене. Гепіди вийшли з-під влади гуннів, захопивши римську провінцію Дакію, області між річками Кереш і Самош, а в самій Паннонії – межиріччя пониззя Сави і Дунаю. Вони, ймовірно, оволоділи резиденцією Аттіли в степах між Тисою і Дунаєм та його скарбами.

Чи потрапили закарпатські землі під вплив держави гуннів, відповісти важко. Поки що про це мовчать як писемні, так і археологічні джерела. Одне з достовірністю можна констатувати: в IV- на початку V ст. н.е. при-тисянська низовина і передгір'я були досить рівномірно заселені земле-робсько-скотарським населенням, яке вчені віднесли до культури карпат-ських курганів.

Аналізуючи суспільство «європейських гуннів», вчені дійшли висновку, що воно сформувалося на основі таких соціальних чинників: по-перше, окремі племена на чолі з вождями об'єднувалися у тимчасові союзи для ведення завоювань; по-друге, такий союз зміцнювався для панування над підкореними народами; по-третє, за часів Аттіли він перетворився в кочову державу з необмеженою владою її правителя [Thompson, 1948; Harmatta, 1951; Werner, 1956].

Протягом дунайського періоду взаємовідносини з підкореним населенням варіювалися від васально-сюзеренних до союзництва і сумісних походів. Кочівникам потрібні були продукти рільництва, ремісничі вироби. Війни із сусідами змінювалися дружніми стосунками, торгово-економічними зв'язками, укладенням шлюбів між представниками знатних родів.

Археологічні артефакти, належні кочівникам IV ст. н.е., доволі незначні, і дослідникам поки що не вдалося виявити за Волгою і Доном таку групу степових старожитностей, які б спадкоємно були пов'язані з азіатськими хунну I-II ст. н.е. або «європейськими» гуннами Уст. Культура останніх зафіксована вже у сформованому виді, являючи згусток різномірних елементів завойованих гуннами народів Центральної і Східної Європи.

Протягом дунайського періоду існування держави гуннів утворилася своєрідна синкретична культура, традиції якої зберігалися впродовж VI – VII ст. в Тисо-Дунайському басейні. Її вивченню багато уваги приділили угорські вчені А.Алфелді, І.Бона, Д.Ласло, Н.Феттих, І.Ковріг, М.Пардуц та інші [Alfoldi, 1932; Parducz, 1963; Fettich, 1951; Kovrig, 1972]. Їм вдалося виділити такі гуннські старожитності, сліди яких ведуть в Східну Азію, а також групу пам'яток, пов'язаних з народами, які на короткий час входили в європейське об'єднання гуннів. Це, наприклад, фібули з цикадами (застібками), круглі бронзові дзеркала, котли на ніжках, які поширилися

від Китаю до Європи. Серед зброї, яку гунни принесли в Європу, були так звані рефлексні луки, зміцнені кістяними пластинами.

Археології Євразії стали відомі витончені художні вироби, отримавши назву «сибірського золота». На початку нашої ери вони поширилися на території від річки Гоан-го на сході до Волги і Дону на заході, що вказує на шлях просування гуннів з Азії в Європу. Загальновизнаним вважається той факт, що територією виникнення класичного «звіриного стилю» була батьківщина розселення гуннів в Азії. Про це, наприклад, свідчать знахідки із Пазарицьких курганів, де майже всі речі орнаментовані «звіриним стилем». Натомість, європейські речові знахідки гуннів такої орнаментации не мають. На думку А.Алфелді, гунни під час міграції зі сходу на захід втратили «звіриний стиль» і поволі оновили його ірано-сарматським, для якого притаманним були прикраси, орнаментовані різнокольоровою інкрустацією [Alfoldi, 1932, s.15-16].

Найбільш характерними археологічними пам'ятками гуннів в Європі були бронзові литі котли на ніжці, які отримали назву «гуннських» і мають далекі прототипи в Сибіру і Монголії. Однак, як показала І.Ковріг, європейські котли суттєво від них відрізняються деталями форми і орнаментации. Перший тип, характерний для Східної Європи, знайдено лише в одному екземплярі в Енджиховіце в Польщі, другий тип – в Подонні (один екземпляр) і в Подунав'ї (дев'ять екземплярів), третій – тільки на Дністрі, Дунаї і один екземпляр у Франції [Kovrig, 1972, s.12].

Область поширення цих котлів в загальних рисах співпадає з територією держави «європейських гуннів» і добре відображає три етапи їх просування: в Східну Європу, в район на схід і південний схід від Карпат, до Тисо-Дунайського басейну. Котли із римських фортець Подунав'я, ймовірно, пов'язані з перебуванням варварів на римській службі [Амброз, 1981, с.19].

Бронзові котли, зафіксовані в Карпатській улоговині, представляють собою великі посудини на ніжці і відповідають азійським аналогам. Однак на європейських екземплярах зафіксовані такі деталі, які не характерні для східно-азійських котлів. На місці вушка, наприклад, розташовані напівкруглі орнаментальні мотиви, які нагадують деякі деталі германських фібул IV-V ст.н.е., а на вінці нанесено орнамент, який зустрічається на гуннських діадемах.

Вірогідно, йдеться про використання котлів у поховальному обряді та коронуванні померлих діадемами, про що згадують античні автори. Наскельні зображення котлів, зафіксовані на Алтаї, мають такий сюжет: людина щось розмішує в котлі, а поруч знаходяться санки та кіннотники. Тут важливо зауважити, що санки у народів, які проживали в гірській місцевості, були одним із атрибутів поховання. Донедавна, наприклад, в гірських районах Закарпаття небіжчика везли на цвинтар, використовуючи

санки. Алтайські наскельні малюнки не суперечать думці про використання котлів у поховальному ритуалі.

Грабіжницькі війни, великі контрибуції, які платили підкорені народи, Рим, Константинополь (про це є повідомлення в писемних джерелах) дозволяли гуннам заволодіти незліченними багатствами. Це римські монети, золотий і срібний посуд, прикраси тощо. Так, скарб римських золотих монет першої половини V ст.н.е. виявлено біля Годмезевашаргея в Угорщині (1440 монет), 108 монет в Бині (Словаччина). У скарбі із Шимлеул Сільваней (Румунія) знаходилося 2, 5 кг золотих предметів [Амброз, 1981, с.22], а скарб із Петросі містив 18, 5 кг золотих посудин та жіночих прикрас. Вони свідчать про ті багатства, якими володіла правляча еліта гуннської держави.

Вивчаючи азійські елементи в культурі кочівників гуннського союзу І.Вернер прийшов до висновку, що поховання власне гуннів виділити поки що не вдається. Розповсюдження золотих прикрас із каменями пов'язується із швидким збагаченням кочівників під час грабіжницьких походів проти Риму. Датування цього стилю прикрас – не раніше рубежу IV-V ст.н.е., в основному перша половина V ст. [Werner, 1956, s.86, 87]. У переважній більшості зафіксованих на території Східної Європи степових поховань епохи «великого переселення народів» зустрічаються прикраси, обтянуті тисненою фольгою чи інкрустовані кольоровими вставками. За цією ознакою археологи відносять їх до гуннської епохи кінця IV - першої половини V ст.

Крім археологічних, значно доповнюють відомості про «європейських» гуннів римські і візантійські писемні джерела. Серед них оповіді Пріска Понтійського, твір готського історика Йордана «Про походження і дії гетів», твір Прокопія із Кесарії «Війна з готами». Згідно з Йорданом, гунни – це люте плем'я, яке, сидячи на березі Меотійського болота (Азовського моря - П.П.), було досвідчене тільки в ловах, а не у якій-небудь іншій праці, а тоді, як вони вирости в народ, почали підступництвом і грабунками порушувати спокій сусідніх народів [Йордан, 1960, с.84].

Як відомо, Йордан був придворним літописцем готів, уродженцем нижнього Подунав'я, який володів відомостями про слов'ян, особисто стикався, мав про них живе і безпосереднє уявлення. Він знає їх на північному березі Дунаю не як чужинців і прийшлих, а як постійних мешканців регіону, виділяє три групи слов'ян: вісянську, дністрянсько-дунайську, дніпровську, де перша – це венети, друга – склавини, третя – анти, які розташовувалися між Дніпром і Дністром [Йордан, 1960, с.87-88]. Такої ж думки дотримувався і Прокопій із Кесарії: «Гунни, склавини і анти мають свої оселі по той бік ріки Дунай недалеко від його берега» [Прокопій із Кесарії, 1950, с.347].

Цінні дані стосовно гуннів та про підкорені ними народи зібрав візантійський посол Пріск Понтійський, який в 448 році відвідав ставку Атті-

ли. Він згадує, що проїжджав через чимало сіл, де його частували питвом «медос» і квасом. Поселення склалися зі зрубних дерев'яних хат, в яких проживало землеробське населення. Йордан, описуючи поховання Аттіли зі слів Пріска, підкреслює, що там справляли «страву» (комашню) [Сказання Пріска Понтійського, 1861, с.18]. Обидва терміни – «медос» і «страва» в минулому і сьогодні розглядаються як слов'янські і на цій основі робиться висновок про заселення слов'янами східної частини Карпатської улоговини в У ст.н.е.

Проблема походження і етнічної належності гуннів дискутується в історичній літературі вже тривалий час. У ході полеміки викристалізувалися думки про монгольське, тюркське, фінно-угорське і слов'янське походження гуннів. Наприклад, послідовники теорії угро-фінізму гуннів та хунну (К.Услар, М. Кастроен, М. Коскінен та інші) з одного боку стверджували про угро-фінське походження «європейських» гуннів, а з іншого – вказували на їхню тотожність з хунну, яких вони теж відносили до угро-фінського етносу. Значну увагу привернула гіпотеза слов'янського походження гуннів, засновником якої був Ю. Венелін (Гуца). В основу своїх суджень він поклав інтерпретацію гуннських назв, у яких вбачав співзвучність деяких з них із слов'янськими. Так, наприклад, Баламбера (одного з вождів гуннів) пов'язував з Володимиром, Катарона – з ім'ям болгарського царя Карадана, Аттілу – з Тіланом (болгарський хан) і т.п. [Венелін, 1828, с. 16-17].

Своєрідністю відзначалася слов'янська теорія гуннів російського історика І. Забеліна. Як на нього, вони прийшли не з Азії, а з побережжя Льодовитого океану. Гуннами називалася військова дружина, утворена на основі північних слов'янських племен і заклика південними слов'янами на допомогу в боротьбі проти готів [Забелін, 1878]. Переконалим прихильником гіпотези слов'янства гуннів був російський вчений Д. Іловайський, який вважав, що не всі гунни оселилися в Паннонії, частина гунно-болгар залишилася в степах між Доном і Волгою, заснувавши згодом Болгарське царство на Волзі. Оригінальним висновком, до якого прийшов Д. Іловайський, була теза, що малоруська (українська) гілка східних слов'ян належала до відгалуження гуннського, а великоруська – до анто-роксоланського [Іловайський, 1885, с.116].

Що стосується етнічної належності азійських гуннів, то, на думку М. Грушевського, вони мають тюркське походження [Грушевський, 1991, с.153]. Така думка не суперечить китайським джерелам, в яких гунни вважаються одноплемінниками тюрків Ту-кю. Цей висновок прийнятий в сучасній вітчизняній і зарубіжній історіографії. Труднощі вирішення проблеми походження східноєвропейських гуннів у дослідженнях радянських істориків були пов'язані з недостатнім вивченням джерел, а також засиллям ідеологічних настанов.

Це призвело до того, що гуннські старожитності відійшли на другий план. Лише археологія робила певні спроби розкрити таємниці гуннів (М.Артамонов, А.Амброз, М.Тиханова, В.Кропоткін) і саме на основі археологічних джерел зроблено висновок, що «азіатські» гунни мали тюркське походження, а частина західних гуннів, яка виникла на європейському ґрунті, етнічно і культурно не була споріднена з азіатськими гуннами. Різної думки виник не на порожньому місці, в кожній з вищенаведених гіпотез міститься, вірогідно, раціональний елемент. Зі своєї тюркської прабатьківщини, шляхами на захід, гунни поглинали як монгольські, так і угро-фінські племена Азії. В Європі вони підкорили етноси іранського, фракійського, германського, слов'янського походження. Тому не дивно, що претензії на гуннську «спадщину» виникали і виникають то в одних, то в інших народів. На жаль, поки що не всі проблеми європейської історії гуннів знайшли своє висвітлення, частина з них залишається дискусійними, вимагає подальшого поглибленого дослідження. Це стосується як Східної Європи загалом, так і Тисо-Дунайського басейну зокрема.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Амброз А.К. Кочевнические древности Восточной Европы и Средней Азии У- VIII вв. // Археология СССР. Степи Евразии в эпоху средневековья. – М., 1981. – С.10-28.
2. Артамонов М.И. История хазар. – Л., 1962. – 523 с.
3. Бернштам А.Н. Очерк истории гуннов. – Л., 1951. – 254 с.
4. Большой энциклопедический словарь. – М.-СПб., 1998.- 1456 с.
5. Венелин Ю. Древние и нынешние болгаре в политическом, народописном, историческом и религиозном их отношении. – М., 1828.
6. Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1991. – Т.І.-649 с.
7. Гумилёв Л.Н. Некоторые вопросы истории хуннов // ВДИ.-1960.-№4.- С.11-24.
8. Забелин И. История русской жизни. – М., 1878.
9. Иловайский Д. Дополнительная полемика по вопросам Варяго-Русскому и Болгаро-Гуннскому. – М., 1886. – 138 с.
10. Иордан. О происхождении и деяниях гетов. – М., 1960. – 435 с.
11. История Венгрии. – М., 1971.– Т.1.– 644 с.
12. Киселёв С.В. Древняя история Южной Сибири.- М., 1951.- 638 с.
13. Кызласов Л.Р. Таштыкская эпоха в истории Хакаско-Минусинской котловины.- М., 1960.- 197 с.
14. Прокопий из Кесарии. Война с готами. – М., 1950. – 513 с.
15. Сказания Приска Понтийского // Учёные записки отделения Академии наук.– СПб.- 1861.-Кн.VII.-Вып. 1.-С.12-56.
16. Удивительные истории из глубины времён.-Штутгарт, Цюрих, Вена, 2006.- 448 с.
17. Фёдорова Е.В. Люди императорского Рима. – М., 1990.-368 с.
18. Alfoldi A. Zeletek a Hun Korszakbol es ethnikai szetvalasztasok //Archaeologica Hungarica.–1932.– Т.9.-90 с.

19. Alföldi A. Funde aus der Hunnenzeit und ihre ethnische Sonderung // *Archaeologica Hungarica*.-1932.- T.9.-90 s.
20. Altheim F. *Geschichte der Hunnen*. – Berlin, 1959-1962.
21. Bona J. Ein Vierteljahrhundert Volkerwanderungszeitforschung in
22. Ungarn (1945-1969) // *Acta Archaeologica*.-11.-T.XXIII.-F.1-4.-S.266-273
23. Fettich N. Regeszeti tanulmányok a kesői hun fennműveség történetéhez. – Budapest, 1951.
24. Fettich N. Le decouverte de tombes princieres hunniques a Szegeed-Nagyszekso // *Archaeologia Hungarica*.- 1953.-T.XXXII.- S.45-78.
25. Harmatta J. The golden bow of the huns // *Acta archaeologica*.- 1951. T.1.- f.1-2.
26. Harmatta J. The dissolution of the hun empire // *Acta archaeologica*.-1952.-T.II.-f.4.
27. Kovrig I.L. Hunnischen Kessel aus der Umgebung von Varpalota // *Folia archeologia*.- 1972.-23.-S. 3-15.
28. Parducz M. Archaologische Beitrage zur Geschichte der Hunnenzeit in Ungarn // *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*. – 1959. – T.II.-№ 1-4.- S.309-398.
29. Parducz M. *Die ethnischen Probleme der Hunnenzeit in Ungarn*. - Budapest, 1963.
30. Tejral J. *Mahren im 5. Jahrhundert*. – Praha, 1973.
31. Thompson E. A. *A History of Attila and the Huns*.-Oxford, 1948.
32. Werner J. *Beitrage zur Archaologie des Attila-Reiches*.- Munchen, 1956.- 357 s.

SUMMARY

Pavlo Penyak

THE HUNS IN TISO-DANUBIAN BASIN

The article deals with the problem of sojourn of the Hunes in Tiso-Danubian basin. The Hunes were formed in II-IV centuries A.D. as a result of admixture of turkish speaking hunes and Hungarian tribes from Ural and river Volga. In the second half of the IV c. they began the movement to the west. To the half of the V c. they have extended the state power from river Don to the Carpathian mountains. The main part of the Hunes were concentrated in Tiso-Danubian basin, where they have formed the centre of Hunes empire.

ЧОРНІ УГРИ ТА СЛОВ'ЯНИ ВЕРХНЬОГО ПОТИССЯ (ДО ПИТАННЯ ПРО КОНФЛІКТИ І МИРНІ ЗВ'ЯЗКИ)

Верхньотиський історико-географічний регіон, територіально обмежений верхньою течією р. Тиси з її притоками, за сучасним адміністративним поділом займає Закарпатську область України, Східну Словаччину, Саболч-Сатмарську область Угорщини, Сату Марський та Байя Марський повіти Румунії. Його характеризує різноманітний рельєф місцевості (рівнина, передгірська та гірська зони). Карпати здавна були буфером між Східною та Центральною Європою. Контакти між мешканцями по обидва боки гір уможлилювали перевали – зручні проходи для проникнення до Верхнього Потисся нового населення. Однією з інвазій, яка суттєво змінила етнічну карту регіону, був прихід угорських племен. Він визначив історичний розвиток населення всього Карпатського ареалу в X – XI сторіччях, які отримали назву періоду здобуття угорцями нової Вітчизни і утворення Угорського королівства.

В історіографії представлені діаметрально протилежні версії про характер міграції цього етносу і, в тому числі, про відносини прийшлого населення зі слов'янами (мирні або військовий конфлікт). У вирішенні цього питання основними виступають письмові джерела і речові матеріали про хід перекочування угрів у напрямку Карпат і їх проникнення в Верхнє Потисся.

Банк археологічних і письмових даних дозволяє виділити два основні шляхи пересування давніх угорців у Карпатський ареал. Одна хвиля – «білі угри» з середини IX ст. н.е. проникла з Леведії (кочів'я угрів на півночі Хазарського каганату) в Ателькузу і далі рухалась через Дунайський коридор. Друга – «чорні угри» під тиском печенігів наприкінці IX ст. н.е. розпочала своє просування з Леведії, повз Київ, до Карпатських перевалів (рис. 1). Розподіл на «чорних» і «білих» традиційний для Сходу, де він мав соціальне навантаження. Як правило, «білими» називали родоу верхівку. В випадку з угорцями необхідно визнати більш інтенсивний процес виділення нової племінної аристократії у «чорних» угрів. Саме вони сформували управлінський апарат після злиття племен на землях нової Вітчизни (Прохненко, 2006, с.174).

В аспекті вивчення середньовічної історії Верхньотиського регіону особливе значення має повідомлення Нестора: «Ішли угри мимо Києва горою, що зветься нині Угорською. І, прийшовши до Дніпра, стали вежа-

ми, бо ходили вони [так], як і половці. І, прийшовши зі сходу, ринулися вони через гори великі, що прозвалися горами Угорськими, і стали воювати проти слов'ян і волохів, які тут жили» (ПВЛ, I, с.6).

Дещо іншу інформацію про цю подію подав анонімний нотарій угорського короля Бейли III (1172 – 1196 рр.) в праці «Gesta hungarorum» («Віднайдення угорців»): «Після того, як ступили на землю рутенів, не зустрічаючи опору, просунулися до Києва. На човнах перепливли Дніпро і вирішили підкорити країну русів... ..Київський князь... ..вирішив вступити з Алмошем в бій... ..Багато русичів і кунів падали на полі бою. Коли їхні воєводи зрозуміли, що програють, то почали втікати. Рятуючи життя, сховалися за стінами Києва. Алмош і його воїни переслідували переможених до самого Києва...

...Після перемоги Алмош і його герої зайняли землі русичів, захопили їх багатства і вже наступного тижня взяли в облогу Київ... Коли воєводи Києва, русичів і кунів визнали, що протистояти не можуть, відправили до Алмоша і його наближених послів з проханням укладення миру... ..Воєводи русичів, а головне київський і суздальський князі, щоб втримати в своїх руках трон, відправили до Алмоша своїх синів, 10 тисяч марок, одну тисячу коней із зброєю і прикрасами, характерними для русичів, величезну кількість шкірок білок і горностаїв і ще багато інших незліченних подарунків...». (Gesta..., 2005, с.22-25).

На основі цього пасажу Аноніма виникли дві гіпотези про характер проходження угорців східнослов'янськими землями. Суть першої зводиться до того, що наприкінці IX ст. мала місце війна угрів з Києвом, в результаті якої великий князь Олег був переможений Алмошем. Це припущення, висунуте угорською історіографією XIX – початку XX ст., підтримане в роботах зарубіжних істориків XX ст., реанімоване окремими сучасними українськими дослідниками (Федака, 2004, с.17).

Відзначимо, що опис анонімним нотарієм короля Бейли III «переможної битви» позбавлений деталей при доволі докладному поданні статистики мирної угоди. Наймовірніше, щоб така значна подія – битва під Києвом не була відображена в інших джерелах, залишившись поза увагою, зокрема, Нестора і Порфірогенета. Тому, скоріше за все, битви не було взагалі і більш аргументована думка вітчизняних істориків другої половини XX – початку XXI ст. (История..., 1971, с.96; Котигорошко, 2008, с.356), якими встановлено, що значна частина свідчень Аноніма, в тому числі і про підкорення Києва – витвір його літературної видумки, обумовленої політичним замовленням твору (История..., 1971, с.96, 282). Після аналізу письмових пам'яток про проходження угорського союзу племен через територію Давньоруської держави, використаних Анонімом, який у низці випадків змінив або доповнив їх, дослідники висловили думку, що перехід уго-

рців через східнослов'янські землі був здійснений мирно, на основі угоди вождів з Київською Руссю. Не виключено, що за домовленістю з Олегом угрів не тільки пропустили через київські землі, але й дали провідників. Мати біля себе войовничу орду князю не було сенсу, вистачало хазарів і печенігів (Котигорошко, 2008, с.356). Також, треба враховувати і той факт, що угорці у свій час виступали федератами Хазарського каганату, якому Русь сплачувала данину. Як показали подальші події, на протязі X – XI ст. н.е. збереглися дружні стосунки між Київським двором і угорцями (Пашуто, 1966, с.345-351). Це підтверджується участю угорців в походах русичів на Візантію, зокрема, у 967–971 рр. разом з князем Святославом (Диакон Лев, VI, 12) і угорсько-руськими шлюбами еліт (Балагурі, Алешкевич, 2002, с.149).

Шлях угорців після проходження Києва, а саме рух через територію Прикарпаття, поданий нотарієм наступним чином: «Ладомирський князь і його оточення дорогими подарунками зустрічали Алмоша на кордоні князівства і добровільно відкрили перед ним ворота міста. Мадяри влаштували собі тут тритижневий відпочинок. На третій тиждень ладомирський князь віддав Алмошу як заручників своїх двох синів і синів заслужених людей міста. Крім того, дві тисячі марок сріблом, сто марок чистим золотом, незліченну кількість кафтанів і шкурок звірів, 300 скакунів разом із зброєю, 25 верблюдів, одну тисячу в'ючних волів, велику кількість подарунків оточенню вождя. На четвертий тиждень орда на чолі з Алмошем підійшла до Галича, де вирішила влаштувати собі відпочинок. Коли галицький князь почув про наближення Алмоша, разом із свитою, босоніж, з різними подарунками пішов йому назустріч. Відтак, відкривши перед ним ворота міста, вітав його як гостя. Єдиного сина разом із синами бояр віддав Алмошу у заручники. Крім того, десять добірних арабських скакунів, 300 інших коней разом із зброєю, 3000 марок сріблом, 200 марок золотом передав Алмошу, а кожному його воїну – гарний одяг... ..Алмош і його найближче оточення послуухалися порад русичів, уклали з ними надійний мир... ..Тоді галицький князь розпорядився, щоб 2000 лучників і 3000 селян супроводжували військо мадяр через Сніжні гори, прокладаючи їм шлях» (Gesta..., 2005, с.25-26 (11)).

Як бачимо, і в зображенні цих подій Аноніма не покинула літературна видумка, тому що на час проходження угорців згадані в пасажах Суздальське, Галицьке і Володимир-Волинське князівства взагалі не існували. Викликають сумніви верблюди, арабські скакуни і всі величезні подарунки, а також військові перемоги угрів над русичами. Але маршрут просування угрів, накреслений Анонімом, підтверджується археологічними джерелами. Шлях орди після проходження повз Київ до Карпат фіксується, як правило, в безпосередній близькості від них за одиничними похо-

ваннями чи їх групами (Кринос, Судова Вишня, Львів) (A honfoglaló..., 1996, old.438).

Основна маса «чорних угрів» наприкінці IX ст. н.е. подолала Карпати. Угорські дослідники вважають, що угри вже з 862 р. н.е. контролювали шлях через Vereцький перевал і не виключають можливості поселення окремих їх груп в північно-східній частині Верхнього Потисся в цей час (Фодор, 1992, с.138; A honfoglaló..., 1996, old.438). На їх думку про це свідчать найбільш архаїчні пам'ятки давньоугорського археологічного матеріалу в Закарпатті. Вважаємо дану аргументацію недостатньою. Для походів угорців Ателькузи в 60-х рр. IX ст. н.е. використовувався Дунайський коридор і немає жодного свідчення про їх проходження в ці часи через територію Верхнього Потисся. Письмові джерела, відносність застосованої І.Фодором поняття «архаїчні» пам'ятки, відсутність жорсткої хронології давньоугорських старожитностей періоду проникнення – все це в комплексі на даний момент не дозволяє фіксувати появу угорців в районі Vereцького перевалу раніше 898 р. н.е.

Не можна говорити і про контроль угорцями перевалів відразу після їх проникнення в Верхнє Потисся. На той час ще не закінчився пошук нової придатної для перекочів'їв території. Також, зважаючи на мирне проходження слов'янськими землями на схід від Карпат, не було угорцям загрози з цього боку і, відповідно, сенсу наприкінці IX ст. закріплюватись на гірських перевалах. І, щонайголовніше – припущення про контроль перевалів повинне підкріплюватись матеріалами конкретних пам'яток, відсутніх на даний момент.

Щоб зрозуміти процеси проникнення угорців на територію Верхнього Потисся, розглянемо становище регіону напередодні інвазії кочовиків. Угорські історики, спираючись на повідомлення Аноніма, наполягають, що Верхнє Потисся перебувало під політичним контролем Болгарії царя Сімеона, в часи правління якого болгарська держава простяглась до Українських Карпат. Цю думку поділяють і окремі вітчизняні дослідники (Тиводар, 2003, с.22). Припускається, що Болгарія контролювала соляні копальні Солівара і Солотвина, а для управління підлеглими територіями болгари використовували систему городищ, про що свідчать слов'яно-болгарські топоніми: Унг-град, Зем-плин. Така історична побудова мала б шанс на існування, якщо б Солотвинське городище було заселене в IX ст. н.е., Земплинське в цей час існувало як городище, а Ужгородське було б достовірною пам'яткою.

Відносно ще одного аргументу про болгарський політичний контроль в регіоні – надгробної плити з могили князя Пресіана в Михайлівцях, датованої 996/997-1060/61 рр. н.е. По перше, саме датування надгробку аж ніяк не може доводити політичний домінант болгарів в IX ст. н.е., а ретро-

спектива в даному випадку не виправдана. По-друге, проведений дослідниками аналіз історичних подій, пов'язаних з особою Пресіана (Ткадлчік, 1986, с.397-409), який був осліплений і вів життя паломника, свідчить про неможливість його претендування на владу як в самій Болгарії, так і за її межами (Vizdal, 2004, s.38-39).

В.П.Шушарін (История..., 1971, с.105) стверджує, що в інших джерелах, крім Аноніма, певні вказівки про контроль Верхнього Потисся і Трансільванії Болгарським царством відсутні. Виходячи з сучасних даних археології, відкинувши недостовірну інформацію, більш реальним є те, що регіон не входив в сферу інтересів Болгарії. Політичний вплив царства не поширився північніше р.Марошу, хоча і простежені певні південні (болгарські) впливи, насамперед на керамічне виробництво слов'ян Верхнього Потисся IX ст. н.е., але запозичення в матеріальній культурі і політична підвладність – різні речі.

В.Г.Котигорошко (2003, с.100, 112) висловив припущення, що Верхнє Потисся входило до сфери впливу Великої Моравії. М.П.Тиводар (2003, с.22) вважає слабоаргументованою цю думку, особливо твердження про входження до складу Великої Моравії території Закарпаття. Треба визнати, незважаючи на відсутність жорстких даних, можливу підвладність західних земель регіону саме цьому державному утворенню. Аргументом на користь такого припущення виступає картографування пам'яток Верхнього Потисся VIII – IX ст. н.е. (Котигорошко, 2008, рис.68), яке дозволяє говорити про розміщення всіх городищ цього часу (Обішовце, Сміжани, Спішські Томашовці, Шарішске Соколовце) в західній частині регіону, наближеній до Великоморавської держави.

Найменш аргументованим є припущення закарпатських дослідників (Лелекач, 1949, с.28-38; Пеняк, Пеняк, 1998, с.42-44), які вважають, що північно-східна частина Верхнього Потисся з кінця IX ст. н.е. була західним порубіжжям Київської Русі. Окремі вчені стверджують, що Київ за допомогою угорців хотів посилити свій військово-політичний вплив за Карпатами, свідченням чого є відправлення у якості супроводжуючих разом з угорськими переселенцями військових загонів (Балагурі, Алешкевич, 2002, с.149). Проти гіпотези про приналежність території Закарпаття на рубежі IX – X ст. н.е. Русі виступив В.Г.Котигорошко (2003, с.111).

Археологічні джерела дозволяють стверджувати, що на початку IX ст., після розпаду Аварського каганату, Карпато-Дунайський ареал залишився без володаря. Південна частина за Бориса I (852 – 889 рр. н.е.) увійшла до складу Першого Болгарського царства (681 – 1018 рр. н.е.), а північно-західна потрапила під владу князів Великої Моравії (790 – 910 рр. н.е.) (Котигорошко, 2008, с.349). Про належність населення Верхнього Потисся до певної державно-політичної організації жодних свідчень нема,

тому можна говорити про те, що основна територія регіону напередодні угорського вторгнення не входила до будь-якої держави, хоча і зазнавала культурних впливів з боку Болгарії і Великої Моравії.

Безперечно, така ситуація сприяла проникненню й осіданню тут угрів, що було складовою загального процесу опанування Карпато-Дунайським ареалом. В той самий час конкретний археологічний матеріал дозволяє заперечити твердження А.Годінки, С.Бонкала, Й.Гашпара, Ф.Фодора, П.Немета (Пеняк, 1968, с.594; Немет, 1972, с.215) і інших, що в часи завоювання угорцями Вітчизни долина р.Боржави і лісисті гірські області були незаселеними. Про приблизну чисельність місцевого населення Верхнього Потисся свідчать більше 130 поселень, площа яких у VIII – IX ст. н.е. збільшилась відносно VI – VII ст. н.е. від 0, 5 до 1, 5 – 2, 5 га (Котигорошко, 2003, с.106).

Піднімаючи питання про характер міграції у Карпатський басейн, дослідники наголошують на поліетнічності угорців. Сім угорських, точніше вісім з каварами племен (Багрянородний, 38-39), які увірвалися у Карпато-Дунайський басейн, складались з різних етнічних елементів (кавари, алани, печеніги). Незважаючи на племінну належність прийшлих у Верхнє Потисся переселенців, будемо застосовувати для них загальноприйнятий термін «угри», характеризуючий прийшлое населення, поховання якого чітко виділяються на фоні старожитностей субстрату регіону. Однак, тут необхідно розрізнити дві хвилі переселення в регіон кочовиків. Перша, власне чорні угри кінця IX – початку X ст. н.е., яка визначається за знахідками в Нижніх Воротах, Підполоззі, похованнями в Земпліні, Берегові (A honfoglaló..., 1996, old.130-135) та Оросієві (Балог, 1990, с.65). Інша, печеніги другої половини X ст. н.е., яким належать могильники Чома, Добра, Сігет-Мармацей, скарб куфічних монет початку X ст. н.е. (400 екз.) біля м.Хусту (Кропоткин, 1972, с.201).

Вище відзначалось, що Нестор описав події за Карпатами як військовий конфлікт між уграми і слов'янами. Його дані співпадають зі свідченнями Аноніма, який змалював інвазію наступним чином: «Перетнувши ліси Сніжних гір, прибули на землі Гунг... ..Алмош і його наближені... ..рушили до замку Гунг, щоб захопити його. Поки встановлювали табір навколо мурів, жупан, якого на місцевій мові називають дукою по імені Лоборц, почав тікати у напрямку Земплінського замку. Воїни вождя почали переслідування, біля однієї річки впіймали і повісили його... ..Воїни на чолі з Алмошем захопили замок Гунг і влаштували чотириденну гулянку. На четвертий день Алмош, порадившись із найближчим оточенням, прийняв від кожного присягу. Ще за свого життя вождем і командиром проголосив сина Арпада...

...У 903 році після народження Господа військо Арпада захопило землі, разом із населенням, між Тисою і Бодрогом до самої Угочі. Боржав-

ський замок взяли в облогу, на третій день з боєм захопили, мури зруйнували, воїнів Салана у кайданах привели до замку Гунг» (*Gesta...*, 2005, с.27-28 (12-14)).

На основі свідчень Аноніма виникла значна кількість історичних реконструкцій. Це, як зазначалось, доведення належності території краю до проникнення угорців Великоморавській державі, Болгарському царству, князівству білих хорватів, Київській Русі (Пеняк, 1980, с.149, 170; Тиводар, 2003, с.21) і, відповідно, проникнення угорців розглядається в розрізі конфлікту з цими державними структурами, центрами яких виступали городища. Дискусія посилена віднесенням укріплених пунктів сучасною історіографією до угорських городищ (Немет, 1972, с.209, 213; Gádor, Nováki, 1980, old.43-76; Bóna, 1995; Котигорошко, 2003, с.118).

Більшість вітчизняних дослідників визнає достовірність свідчень Аноніма про військові успіхи угрів на землях Закарпаття без критичного підходу до даного джерела. Це пояснюється бажанням досягти компромісу, тому що тільки за умови реальності факту угорського погрому, хоча доволі умовно, має право на існування гіпотеза про історичність особи «князя» Лаборця і державність у слов'ян північно-східної частини Верхнього Потисся до приходу сюди угорців.

Незважаючи на широкий спектр гіпотез, часи здобуття угорцями нової Батьківщини залишаються «білою плямою» історії Верхнього Потисся. Дана ситуація зумовлена вільним трактуванням свідчень письмових джерел і нехтуванням археологічним матеріалом. Згадування замків (городищ) Закарпаття у письмових джерелах дозволяє розглядати цю категорію пам'яток як опорну при вирішенні кардинальних проблем середньовічної історії регіону. В епіцентрі проблеми лежить питання довіри або недовіри свідченням про них «*Gesta hungarorum*». Його розв'язання можливе лише з залученням даних археології, відображаючих конкретні хронологічні реалії. Тільки після встановлення дати виникнення городищ можна поставити крапку в дискусії про інститут влади, з ініціативи якого виникли дані пам'ятки, дати відповіді на питання про етнокультурну атрибутику і, відповідно, зрозуміти реалії військового конфлікту між прийшлими племенами угрів і місцевим слов'янським населенням.

Згідно автора «*Gesta hungarorum*» захоплення проходило доволі бурливо при незначних але вдалих для угорців зіткненнях, в ході яких були взяті замки-гради Ужгородський і Боржавський.

Інформація про існування укріпленого пункту зламу I–II тис. н.е. в Ужгороді недостовірна. Без належної аргументації як слов'янське городище IX–X ст. н.е. класифікується територія Замкової гори міста (Бернякович, 1957, с.443; Пеняк, 1980, с.74-76, 96), де культурні прошарки перемішані, а час зведення фортифікацій взагалі не встановлений. Зауважимо,

що в ході розвідкових досліджень К.В.Берняковича, незважаючи на доволі широке датування шару IX – XIII ст. н.е., не зафіксовано горизонту IX ст. н.е., про що свідчить відсутність ліпної кераміки і хроноіндикатори. Найбільш ранні з них – сережка X ст. (?) і монета угорського короля Бейли II (1131–1141 рр.) (Бернякович, 1957, с.441). К.В.Бернякович як першу письмову згадку приводить свідчення єпископа Луїтпранда про Ужгород (Ungogradus) X ст. н.е. (Бернякович, 1957, с.439), хоча професор Я.І.Штернберг не знайшов конкретних даних єпископа про це. Виходячи з наявних на сьогодні матеріалів, можемо констатувати, що на Замковій горі в м.Ужгород не було укріплень, тим паче центру князівства, який би могли захопити угри на зламі IX – X ст. н.е.

Низка дослідників подають можливе місцезнаходження городища Ужгорода, згаданого Анонімом, в Горянах (Šarplović, 1992, s.170; Пеняк, 1991, с.75; Рожко, 1999, с.378) на основі церкви-ротонди, яка датується X ст. н.е. (Могитич, 1995, с.6; 2001, с.304), хоча ряд науковців визначає час будівництва пам'ятки в межах XI – XIII ст. н.е. (Січинський, 1929, с.25; Рожко, 1999, с.378). Зважаючи на широку хронологію подібних споруд в Європі (Slovensko, 2002, с.171), основою датування оточуючої ротонду території повинні виступати археологічні матеріали, а не час зведення церкви. Значні розкопачні роботи в Ужгороді-Горянах проводив С.І.Пеняк. В результаті досліджень дане повідомлення про те, що тут розміщене городище, закладене в епоху гальштату, а поновлення життєдіяльності відноситься до першої половини I тис. н.е. і середньовіччя (VI – VII, IX – XIII ст. н.е.) (Пеняк, Пеняк, 1994, с.16). Подібна картина заселення пункту передбачає існування потужного культурного шару, але матеріали пошуків досі не опубліковані. У зв'язку з цим, в урочищі Ротонда в 2007-2008 роках розкопки проводила археологічна експедиція Ужгородського національного університету (керівник проф.Котигорошко В.Г.). В результаті робіт (дві траншеї площею 252 кв. м) під сумнів поставлене функціонування пам'ятки як городища, а виявлені матеріали відносяться до наступних культурних горизонтів: 1) мезоліт; 2) гальштат; 3) III – IV ст. н.е.; 4) кінець XI – XII ст. н.е.; 5) XV – XVI ст. н.е. (рис.2-3). Отже, хронологія функціонування пам'ятки на сьогоднішній день не дозволяє пов'язати Горяни зі згаданим Анонімом замком Унг.

Відомі матеріали про пункт, прилюбій локалізації (Горяни або Замкова гора) протирічать даним нотаріалія про штурм укріплень Унгу на зламі IX – X ст. н.е.

Друге згадане Анонімом городище (Боржавське), інша назва – Вари (угор. «var» – «фортеця, замок»), на відміну від Унгу, локалізоване точно. Розміщене в низовинній місцевості в 200 м до південного сходу від с.Варієво Берегівського району. Відстань від пам'ятки до старого русла

р.Боржави – 15 м, до р.Тиси – 175 м (рис.4). Площа городища 0,7 га. Його підтрюхокутна форма визначена природною конфігурацією мисового пагорба, який височіє (2 – 3 м) над поймою річки. Вал зберігся на мису (відрізок довжиною 40 м, висотою до 5 м) і з напільного боку городища, де його висота сягає 8, 5 м. У східній і західній частинах пам'ятки вал не простежується. В середній частині напільного валу розміщений в'їзд у вигляді невеликої улоговини на гребені насипу (10 м ширини, 1, 5 м глибини). Перед напільним відрізком валу П.А.Раппопорт і М.В.Малевська відзначили наявність заплившого рову (Раппопорт, Малевская, 1963, с.63) (на даний момент візуально не простежується), земля якого використовувалась для зведення насипу. Внутрішня площа городища і частково вал знищені сільським кладовищем кінця XIX – першої третини XX ст. Територія за межами укріплення, яка примикає до пойми, заболочується під час дощів і в половоддя. На південь від городища розміщене селище, відділене від оточуючої низини схилом висотою до 2 м.

Крім «Gesta hungarorum» укріплений пункт згадується у більш пізніх угорських хроніках, де відзначається захоплення замку Боршова печенігами в 1085 р. н.е. (Раппопорт, 1967, с.170; Vóna, 1995, old.42, 73).

Вперше городище було оглянуте Т.Легоцьким і зараховане ним на основі «Gesta hungarorum» до розряду пунктів, які існували до проникнення в регіон угорців, тобто до кінця IX ст. н.е. (Lehoczky, 2001, old.67). В поле зору археологів-професіоналів пам'ятка попала у другій половині XX ст. Але, К.В.Бернякович, знову на основі свідчень «Gesta hungarorum», вважав за можливе віднести городище до слов'янських старожитностей і визначити його утворення часом до вторгнення угорців в регіон (Бернякович, 1957, с.437).

Серія шурфовак городища була проведена експедиціями Львівського Інституту суспільних наук АН УРСР у 1961 р. на чолі з М.Ю.Смішко, Ленінградського філіалу Інституту археології АН СРСР під керівництвом П.А.Раппопорта в 1963 р. і Закарпатського краєзнавчого музею в 1964 р. (С.І.Пеняк). Однак, результати робіт першої експедиції не були введені до наукового обігу, крім невеликого повідомлення С.І.Пеняка (1980, с.72) про кілька шурфів у центральній частині городища і зібраний незначний керамічний матеріал (фрагменти кружальних горщиків). Другою експедицією був знятий план пам'ятки і при зачистці стінок ям на городищі зібрана, знову в обмеженій кількості, кераміка X – XI ст. н.е. з переважанням характерних для XI ст. н.е. форм (Раппопорт, Малевская, 1963, с.63, 69; рис.5, 23-26; Раппопорт, 1967, с.176). Це були перші конкретні, хоча дуже мізерні та нестратифіковані дані, які дозволили поставити питання про важливість подальшого вивчення пам'ятки для встановлення її датовання.

У результаті робіт, проведених в наступному році С.І.Пеняком, досліджені межуюче з городищем селище траншеєю 12 x 2 м і східна частина валу траншеєю 18 x 2 м. При такій значній для даного пункту вскритій площі опублікований фрагментарний, стратиграфічно не підтверджений матеріал, а при доволі неконкретному описі стратиграфії валу вона не співставлена з певними знахідками, із-за чого вирішення основного питання про час утворення городища не просунулось ані на йоту. Більш того, С.І.Пеняк (1965, с.49; 1965а, с.59; 1973, с.9-10; 1980, с.72-73), можливо, під впливом авторитету К.В.Берняковича, на основі свідчень Аноніма, датував пам'ятку часом приходу угорців у Тисо-Дунайську низовину, тобто кінцем IX – початком X ст., що суперечило хронології отриманих матеріалів, особливо важливих у даній ситуації для підтвердження або спростування письмових даних.

Дата утворення городища, запропонована закарпатським вченим, була піддана критиці угорськими дослідниками (Немет, 1972, с.209-210; Фодор, 1992, с.139), які відзначили спробу С.І.Пеняка підмінити датування Вар з метою доведення існування на Закарпатті слов'янських князівств. Необхідно прийняти їх зауваження про відсутність політичного центру князівства VIII – IX ст. у Варах (Пеняк, 1965а, с.60), де не виявлений матеріал вказаного часу. Тим не менш, у вітчизняній науковій літературі досі продовжує відстоюватись слов'янська належність городища і факт його захоплення угорськими військами (Пеняк, Пеняк, 1998; Тиводар, 2003, с.21).

Необхідність отримати конкретні датуючі матеріали змусила археологічну експедицію Ужгородського національного університету в 2005 – 2006 рр. провести додаткові роботи в с.Варієво. Як підкреслювалось вище, внутрішня частина городища знищена кладовищем. Тому було прийняте рішення про шурфування валу з головною метою – встановлення часу його зведення, і дослідження примикаючого до городища селища.

На основі аналізу отриманих в 2005 – 2006 рр. матеріалів виділені кілька горизонтів заселення території пам'ятки, до будівництва фортифікаційних споруд: зламу нашої ери і пізньоримського періоду (III – IV ст. н.е.). У результатах попередніх досліджень подібна картина заселення простежена не була. Стратиграфія валу і аналіз керамічного матеріалу (рис.5-8) свідчать про зведення укріплень Вар у XI ст. н.е., що закриває питання ототожнення пам'ятки з центром слов'янського князівства VIII – IX ст. н.е. (Прохненко, 2006а, с.192). Відповідно, недостовірною виступає і інформація Аноніма про розгром городища угорцями в 903 р. н.е., тому що на цей час фортифікації Вар не існували. Співставлення часу зведення Варського городища з історичними подіями в ареалі дозволяють пов'язати виникнення пункту з процесом формування Угорського королівства. При-

пинення функціонування Боржавського городища в результаті катастрофи (пожежа) на основі керамічного матеріалу (рис.8, 1-2) датуються доволі широким хронологічним діапазоном XII – XIII ст. н.е. Враховуючи той факт, що в час написання Анонімом «Gesta hungarorum» цей укріплений пункт ще існував, вважаємо можливим обмежити датування загибелі Вар першою половиною XIII ст. н.е., скоріше за все, його серединою.

Отже, в рамках розгрому війська Олега під Києвом і приниження князя неіснуючого в IX ст. н.е. Галицького князівства, із-за відсутності конкретних підтверджених фактів можемо впевнено віднести до вигадок нотарія Бейли III і бої між угорцями і слов'янськими дружинами в північно-східній частині Верхнього Потисся з метою захоплення городищ Унг і Боржава.

Окремі закарпатські дослідники також вважають, що, крім наведених вище, Анонім згадує ще про один адміністративний центр слов'ян на території Закарпаття – Угочу (Виноградівський замок), землі до якого були захоплені уграми. На цій основі зведення Виноградівського замку як резиденції місцевого слов'янського феодала визначається ними IX ст. н.е. (Поп, Поп, 1971, с.76-77), а в пізнішій літературі уточнюється, що замку не кам'яного, а земляного, тобто городища (Поп, 2001, с.116). Вважаємо неприйнятним оперувати вказаним свідченням нотарія в якості першої згадки Виноградівського замку. Назву Угоча він не конкретизує й застосовує її не до замку, а для позначення певної території. Це навпаки свідчить про те, що Аноніму наприкінці XII ст. н.е. замок Угоча був невідомий і відзначаємо, що подібне вільне трактування джерела приводить до значного спотворення регіональної історичної дійсності.

Наше твердження підкріплюється конкретними речовими даними, отриманими археологічною експедицією УжНУ в 2007 році. Аналіз матеріалів Виноградівського замку став основою для встановлення наступної хронологічної картини. До дозамкового часу в урочищі Канків відноситься міцний шар епохи пізньої бронзи (культура Станово XIV – XII ст. до н.е.), не відмічений у науковій літературі. Як нереальні визначені твердження про наявність на замковій горі горизонту IX – XI ст. н.е., а зведення фортифікацій датуються першою половиною XIV ст. н.е. (рис.9). Отже, Угочанський замок теж не існував в період проникнення угрів і тому помилково занесений до пунктів, зведених слов'янами для оборони від цих кочовиків.

Пошук дослідниками хоч якихось центрів опору уграм, призвів до життя цілої низки «городищ» Закарпаття IX ст. н.е. Але, ці місцезнаходження не мають фортифікаційних споруд і культурного шару. Прикладом можуть бути Данилово, Олександрівка, Дулово, які не тільки увійшли в наукову літературу в якості укріплених пунктів (Пеняк, 1980, с.77, 146),

але і розглядаються як фортифікаційні пам'ятки слов'ян VIII – IX ст. н.е., що підтверджують існування на Закарпатті раних державних утворень «Славиній» (Тиводар, 2003, с.21).

В.Г.Котигорошко зауважив, що у своїй більшості городища Закарпаття вивчені слабо, в основному візуально (Котигорошко, 2003, с.106). Ті, на яких проводилися стаціонарні дослідження (Мала Копаня, Солотвино) дозволяють пов'язати їх спорудження в епоху середньовіччя з колонізацією регіону й укріпленням кордонів при утворенні Угорської держави (Котигорошко, 2003, с.118).

Картографування (рис.10) і аналіз матеріалів достовірних городищ Верхнього Потисся дозволяє говорити, що вони стояли в основі нового районування при територіальній організації Угорської держави і зведені для захисту прикордоння з боку Польщі (Прохненко, 2005, с.140).

Поставивши під сумнів легенду про князя Лаборця і заперечивши існування підвладних йому городищ північно-східної частини Верхнього Потисся, все ж таки зауважимо, що під час проникнення у регіон угорці наштовхнулись на опір з боку місцевого населення. У даному випадку свідчення Аноніма підтверджується не тільки Нестором, але і археологічним матеріалом. Шлях просування по долині Латориці і далі чітко позначений віхами – похованнями, судячи з інвентарю, знатних воїнів.

На завершення відзначимо, що проведений аналіз свідчень письмових джерел і даних археології дозволяє внести певні корективи в реконструкцію військового конфлікту між чорними уграми і слов'янами в ході проходження перших землями Верхнього Потисся. Виходячи з археологічних даних, на даний момент можемо заперечити історичність «розгрому» уграми слов'янських військ. Нереальною, в першу чергу, виступає теза про існування городищ Унг, Боршова, Угоча і інших як центрів слов'янських князівств, які захоплювали угри наприкінці IX – на початку X ст. н.е.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Багрянородный Константин. Об управлении империей. – М., 1991.
2. Балагурі Е.А., Алешкевич Я.А. Політичні контакти між угорцями та слов'янами Східної і Центральної Європи в IX – X століттях // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 2002. – Вип.8. – С.148-150.
3. Балог И.А. Т.Легоцкий – первооткрыватель венгерских древностей в Верхнем Потисье // Тези народозн. наук.-практ. конф. – Мукачево, 1990. – С.65.
4. Бернякович К.В. Древнеславянские памятники Закарпатской области (СССР) // SA. – 1957. – V. – 2. – С.435-455.
5. Диакон Лев. История / Пер. М.М.Копыленко. – М., 1988.
6. История Венгрии. – М., 1971. – Т.І.

7. Котигорошко В.Г. Верхнє Потисся в контексті стародавньої історії Карпато-Дунайського ареалу. – Ужгород, 2003.
8. Котигорошко В.Г. Верхнє Потисся в давнину. – Ужгород, 2008.
9. Кропоткин В.В. Время и пути проникновения куфических монет в Среднее Подунавье // Проблемы археологии и древней истории угров. – М., 1972. – С.197-202.
10. Лелекач М.М. Про приналежність Закарпаття до Київської Русі в X – XI ст. // Наукові записки УжДУ. – Ужгород, 1949. – С.28-38.
11. Могитич І. Нариси архітектури української церкви. – Львів, 1995.
12. Могитич І. Старовинні церкви України VII – XIV ст. // Dzieje Podkarpacia. – Krosno, 2001. – Т.V.
13. Немет П. Образование пограничной области Боржавы // Проблемы археологии и древней истории угров. – М., 1972. – С.206-220.
14. Пашуто В.Т. Древняя Русь и Венгрия // Славяне и Русь. – М., 1966. – С.345-351.
15. Пеняк С.І. Археологічні дослідження слов'янських пам'яток Закарпаття в 1964 році // Тези доп. та повідомл. до ХІХ наук. конф. – Ужгород, 1965. – С.47-49.
16. Пеняк С.І. Дослідження слов'янських пам'яток Закарпаття за роки Радянської влади // Тези доп. до ювілейної наук. конф., присвяченої 20-річчю УжДУ. Серія історична (жовтень 1965 р.). – Ужгород, 1965а. – С.53-60.
17. Пеняк С.И. Исследование древнеславянских памятников второй половины I тысячелетия на территории Закарпатской области УССР // AR. – 1968. – XX-5. – с.593-596.
18. Пеняк С.І. Слов'янське населення Закарпаття другої половини I тисячоліття н.е. // Археологія. – К., 1973. – 12. – С.3-13.
19. Пеняк С.І. Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття VI – XIII ст. – К., 1980.
20. Пеняк С.І. До питання про виникнення Ужгорода // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 1991.
21. Пеняк С.І., Пеняк П.С. Городища Закарпаття // Еволюція розвитку слов'янських гравдів VIII-XIV ст. у передгір'ї Карпат і Татр. Міжнародна археологічна конференція. Львів.27-29 вересня 1994 р. Тези доповідей та повідомлень. – Львів, 1994. – С.16.
22. Пеняк С.І., Пеняк П.С. Історія Закарпаття з найдавніших часів до приходу угорців в Карпатську улоговину. – Ужгород, 1998.
23. Повесть временных лет. – М.–Л., 1950. – Т.І.
24. Поп И.И. Энциклопедия Подкарпатской Руси. – Ужгород, 2001.
25. Поп И.И., Поп Д.И. В горах и долинах Закарпатья. – М., 1971.
26. Прохненко І.А. Городища Верхнього Потисся зламу I – II тис. н.е. // Carpatica-Carpatika. Давнина і сучасність. – Ужгород, 2005. – С.132-156.
27. Прохненко І.А. Пути передвижения венгров на территорию новой Отчизны // Древнее Причерноморье. Сборник статей, посвященный 85-летию со дня рождения профессора Петра Осиповича Карышковского. – Одесса, 2006. – С.166-175.
28. Прохненко І.А. Боржавське городище // Carpatica-Carpatika. Давня та середньовічна історія Карпато-Дунайського ареалу. – Ужгород, 2006а. – Вип.34. – С.186-200.
29. Раппопорт П.А. Военное зодчество Западно-Русских земель X – XIV вв. – Л., 1967.

30. Раппопорт П.А., Малевская М.В. Обследование городищ Прикарпатья и Закарпатья на территории Советского Союза // Acta archaeologica Carpathica. – Ktakov, 1963. – V. – 1-2. – С.61-76.
31. Рожко М.Ф. Міста, дерев'яне будівництво, наскельні та оборонні споруди Карпат IX-XIV ст. // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. Археологія та антропологія. – Львів, 1999. – Т.І. – С.378.
32. Січинський В. Ротонди на Україні. Відбитка з наукового збірника за 1929 р. історичної секції Української Академії наук. – К., 1929.
33. Ткадлчк В. Кирилівський напис в Михайлівцях // Науковий збірник Музею української культури в Свиднику. – Пряшів, 1986. – 14. – С.397-409.
34. Тиводар М.П. Етнокультурні процеси та особливості етнічної історії Закарпаття в I тисячолітті нашої ери // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія історія. – Ужгород, 2003. – Вип.9. – С.13-25.
35. Федака С.Д. Київська Русь – найбільша імперія середньовічної Європи // Carpathica-Carpatika. Історична школа професора Володимира Задорожного. – Ужгород, 2004. – Вип.30. – С.13-37.
36. Фодор И. Вопросы изучения древневенгерских памятников Закарпатья // Acta Hungarica. – Ужгород, 1992. – 1. – С.138-139.
37. A honfoglaló Magyarorszag. – Budapest, 1996.
38. Bóna I. Az Árpádok korai várairól. 11-12.századi ispáni várak és határvárak. – Debrecen, 1995.
39. Čaplovič D. Včasnostredoveký vývoj v oblastiach severovýchodných Karpát a v hornom Potisi // Slovanské štúdie. – 1992. – 2. – S.166-175.
40. Gádor J., Nováki Gy. Az abaujvári földvár sánca // Herman Ottó Múzeum Évkönyve. – 1980. – 19. – Old.43-76.
41. Gesta Hungarorum. Літопис Анонімуса про діяння угорців під час пошуків і віднайдення Батьківщини / Пер. з лат. та угор. К.Найпавера. – Ужгород, 2005.
42. Lehoczky T. Adatok hazánk archaeológiájához különös tekintettel Bereg megyére és környékére. I-II kötet. – Munkács, 1892. – Szerozatszerkesztő: J.Kobály. – Ungvár, 2001.
43. Slovensko vo včasnom stredoveku. – Nitra, 2002.
44. Vizdal M. K vývinu interpretácií zlomových procesov a základných otázok z dejín slovanov // Fenomén slovanstva, jeho filozofické, teologické, politologické a literárnohistorické reflexie. – Prešov, 2004. – I. – S.38-39.

SUMMARY

Igor Prohnenko

Black Ugrians and Slavs of the Upper Tisza Region (to the question about conflicts and peaceful connections)

Group of sites of the end of I millennium BC – beginning of II millenium AD are worth of special interest among the fortified settlements (more then 170) of Upper Tisza Region. They are the key elements for the study of one of the most difficult periods of ethnic and political history of Upper Tisza Region population. This is connected to the relationships between local Slavic population and the newcomers, Hungarian tribes.

Except sites with improbable or limited data, there are seven fortified settlements of pointed out times: Abaujvar, Borsod, Vari, Zemplen, Mala Kopanya, Solotvyno, Sariske Sokolovce. Most of them are used as a base for historical reconstructions (from the hypothesis about Slavonic Principalities of VIII – IX AD to the statements about foundation of Hungarian outreach points in the process of Hungarian state formation on the edge of X – XI AD).

Borsova (Vari) and Ung fortified settlements provides key data for construction of medieval history of the region. Borsova is mentioned in a number of sources (Gesta hungarorum, Hungarian chronicles, and deeds). An issue of trust to Gesta information about allegedly seized by Hungarians Slavonic center in Vari is crucial. It is only possible to solve the problem involving archeological data, which reflect specific chronology. This makes possible to define data of Vari foundation and to close discussion about the time of its foundation, ethnic and cultural attributes.

Stratification of the earthen wall and pottery material analyses proves that Vari fortifications were raised in XI AD. This closes discussion about the site as a centre of Slavonic Principality. Correspondingly, an information of Anonymous about seizure of the site by Hungarians in 903 is not valid, because there were no fortifications in Vari by that time. So the only place Hungarian troops might seized was small Slavonic settlement. An information about disbanding of Oleg's troops at Kiev, humiliation of the duke of not existing in IX AD Galicia Principality (Gesta ..., 8-9, 11), as well as the battles between Hungarian and Slavonic troops for the control over fortified settlements of North-East part of Upper Tisza region can be considered as a fabrication of Bela's III notary. None of these information is not proved by specific materials.

Comparison of the time of Vari fortified settlement foundation and historical events in the area makes possible to connect setting up of the site with the process of Hungarian Kingdom formation. Additional analyses of the cartographic materials provides us information on the purpose of creation of fortified settlements – protection of Hungarian border lands on Polish direction.

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

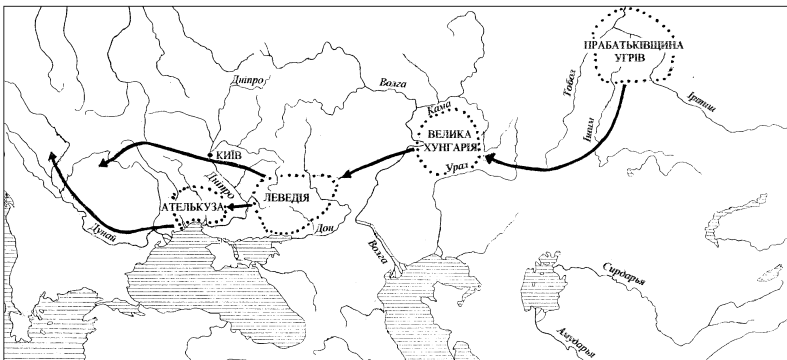

Рис. 1. Перекочів'я давніх угрів на територію нової вітчизни (за В.Г.Котигорошком)

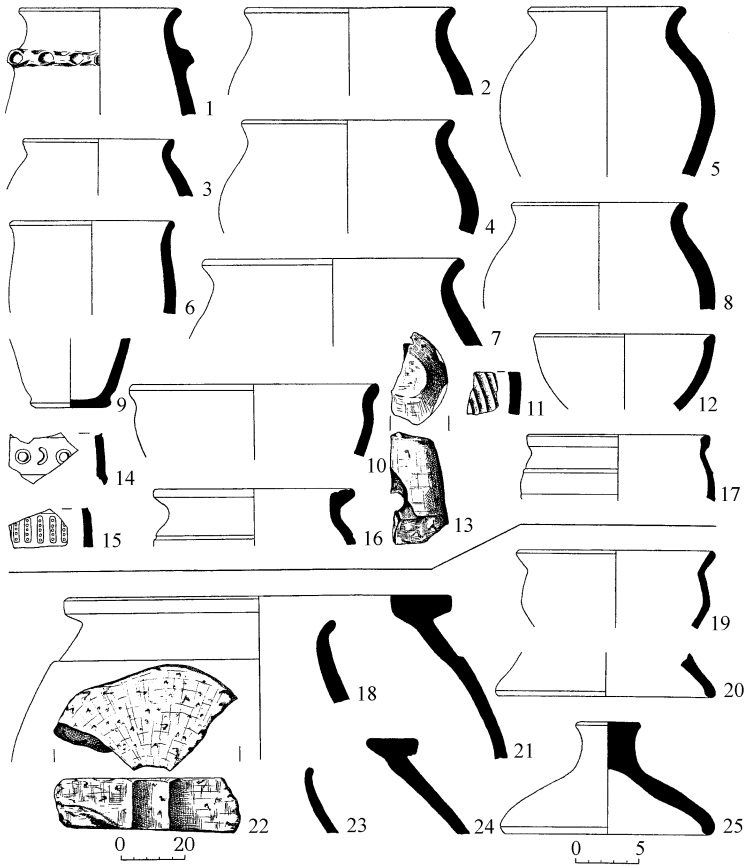

Рис.2. Горяни (ур.Ротонда). Інвентар траншеї 1. 1-17 - культурний шар; 18-25 - яма 1.

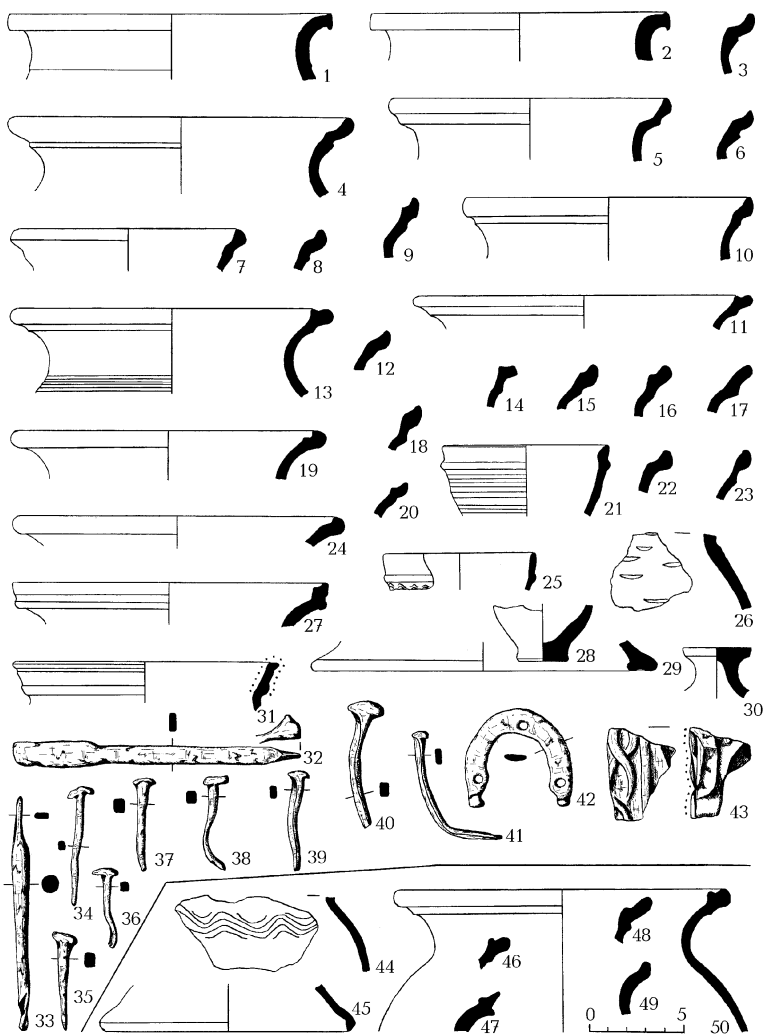

Рис.3. Горяни (ур.Рогонда). Инвентар траншеї 1. 1-43 - культурний шар; 44-50 - яма 2.

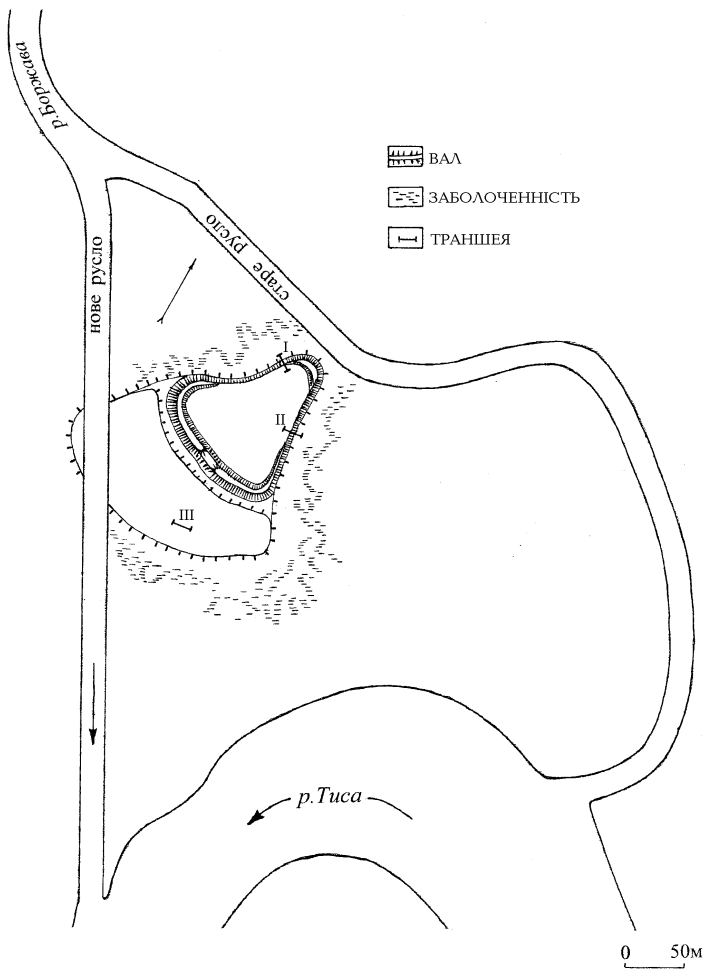

Рис. 4. Варієво. План розміщення городища по П.А.Рапопорту, І.Боні з доповненням досліджень 2005 – 2006 рр.

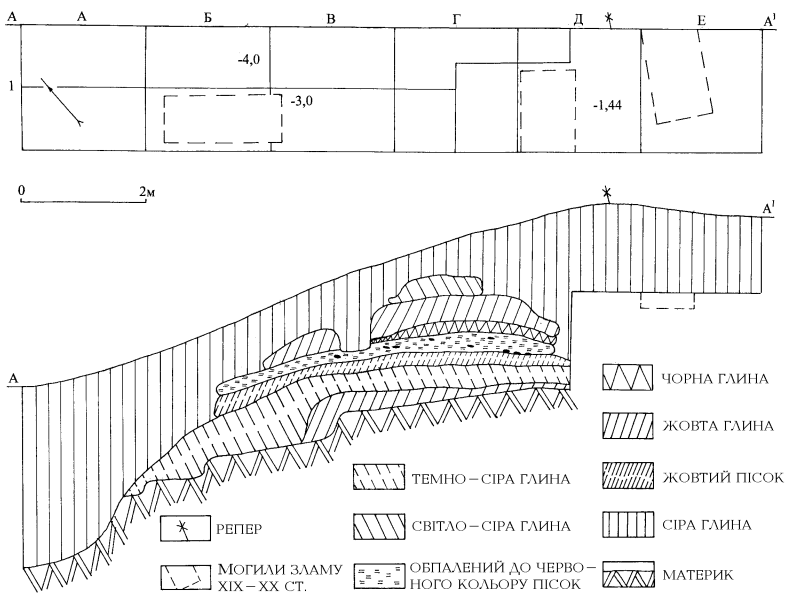

Рис. 5. Варієво. Розріз валу 2005 р. (траншея І).

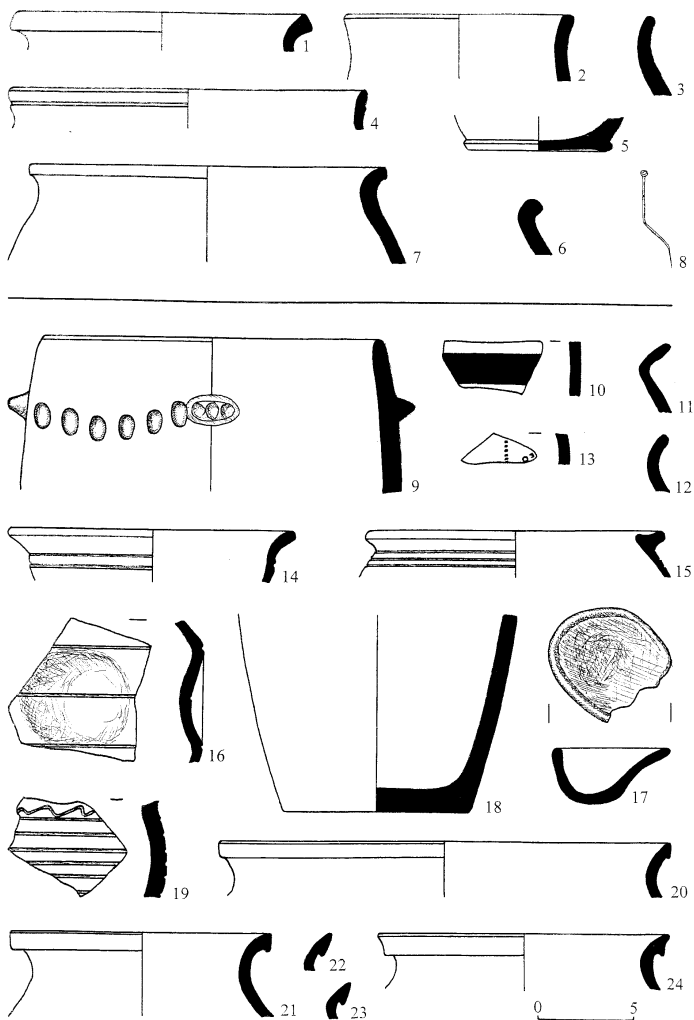

Рис. 6. Варієво. Інвентар з розрізу валу 2005 р. (траншея I).
 1–8–I горизонт; 9–24–II горизонт.

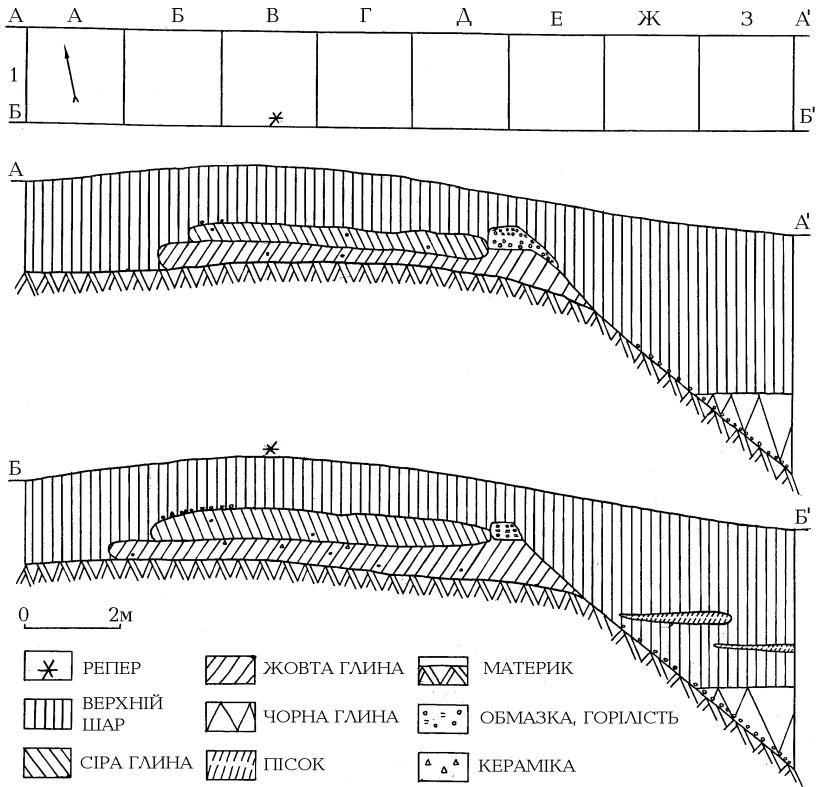

Рис. 7. Варієво. Розріз валу 2006 р. (траншея II).

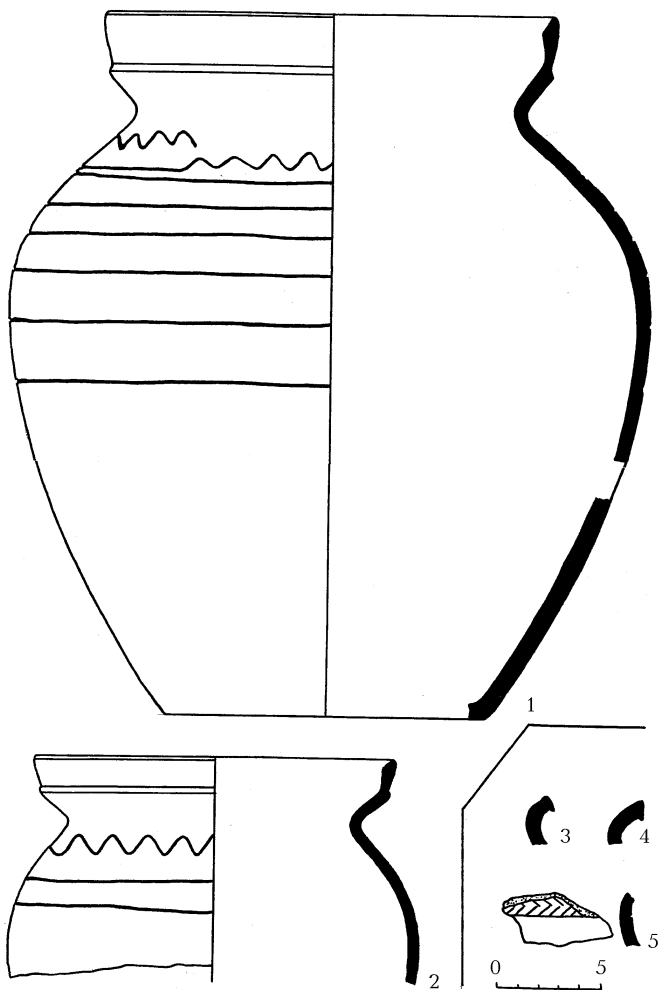

Рис. 8. Варієво. Керамічний матеріал траншеї II.

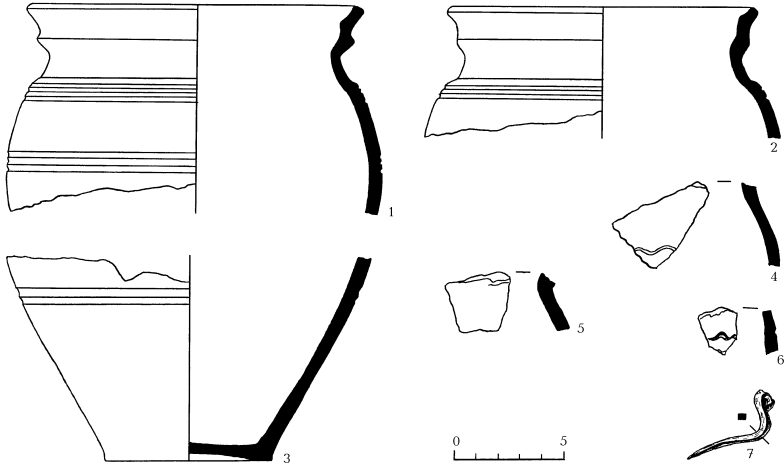

Рис. 9. Виноградово (ур.Канків). Інвентар шурфу 4.

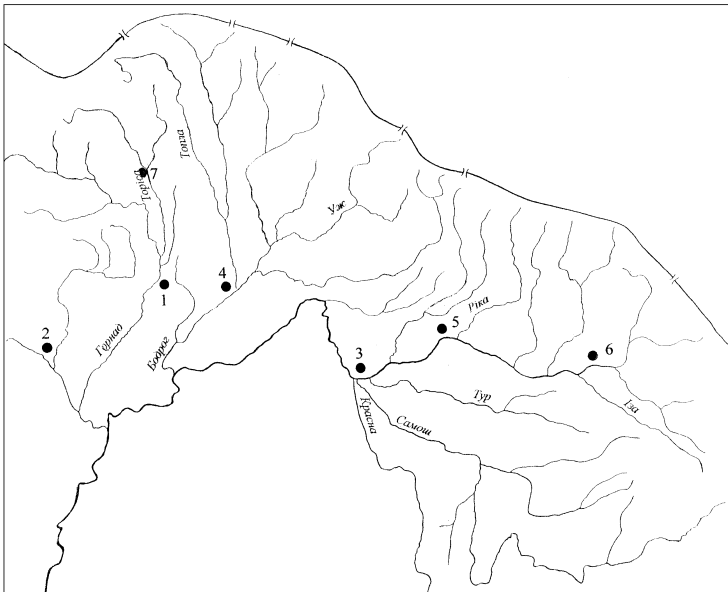

Рис.10. Карта розміщення городищ Верхнього Потисся кінця II тис. н.е. 1 – Абауйвар; 2 – Боршод; 3 – Вари; 4 – Земплін; 5 – Мала Копаня; 6 – Солотвино; 7 – Шарішське Соколовце.

БОРОТЬБА ЧЕСЬКОГО КОРОЛЯ ВАЦЛАВА II ЗА ГЕГЕМОНІЮ В ЦЕНТРАЛЬНІЙ ЄВРОПІ (1301-1305)

У 1300 р. в політичній історії Центральної Європи сталася надзвичайна подія великодержавної ваги: чеський король Вацлав II (1278-1305) здобув польську королівську корону. Свої домагання на польський трон Вацлав II підкріпив заручинами із Риксою, єдиною донькою польського короля Пшемисла II (1257-1296), який трагічно загинув унаслідок змови своїх вельмож, підмовлених бранденбурзьким маркграфом [6, с. 60-61; 18, с. 82-83; 24, с. 84-85; 28, с. 201; 29, с. 170-172,]. На той час Вацлав II уже кілька років був удівцем. Його дружина – королева Гута, донька цесаря Священної Римської імперії Рудольфа I Габсбурга (1273-1291), померла ще в 1297 р. Після заручин із Риксою Вацлав II подався до Польщі для коронації у давній столиці польських королів – Гнезно. Обряд коронації нового володаря було здійснено в гнезненському кафедральному соборі. Саме тут архієпископ Гнезненський Якуб Свінка в урочистій обстановці увінчав голову Вацлава II польською королівською короною [6, с. 60-61; 15, с. 55-74; 29, с. 175].

Сучасний чеський історик Роберт Антонін, який детально вивчив обставини гнезненської коронації Вацлава II, відкидає її традиційне датування на межі серпня-вересня 1300 р. як надто раннє. Спираючись на непрямі свідчення, вчений приходить до висновку, що обряд коронації Вацлава II на польського короля було здійснено, очевидно, в листопаді, а точніше – не пізніше 27 листопада 1300 р. [20, с.350-351]. Цю новозапропоновану дату, на думку К.Харватової, не слід ігнорувати, адже вона насправді може виявитися одним із прийнятних варіантів [29, с.175]. До речі, український славіст М.Крикун пише, що архієпископ Якуб Свінка коронував Вацлава II на польський трон у серпні 1300 р., тобто вчений додержується усталеного датування цієї події [6, с. 61].

Вступ Вацлава на польський трон означав велику перемогу чеської дипломатії та посилив його престиж як монарха. З часу гнезненської коронації він гордо величав себе «*Dei gratia Bohemiae et Polonie Rex*», тобто «*Богою милістю король Богемії та Польщі*» [4, с.29].

На той час з-поміж численних дітей, народжених як у шлюбі, так і поза ним, Вацлав II мав лише одного спадкоємця трону. Це був його син Вацлав, який народився у шлюбі з Гугою. Королевич з'явився на світ 6 жовтня 1289 року і вже в юнацькому віці уславився своїм розпунтим та

марнотратним способом життям, розтринькуванням мастків і постійними гульбищами з друзями. Хоча, варто зауважити, що Вацлав отримав добрі знання: володів не лише чеською, німецькою, латинською, але й угорською мовами [21, s.121; 41, s.302-304]. Слід, однак, відзначити, що Д.Тршештік, Я.Чехура та В.Пехар датою народження Вацлава фіксують 1288 р. [41, s.302]. Втім, не виключено, що це друкарська помилка.

З часу польської коронації Вацлава II минуло трохи більше року, як вакантним став і королівський трон в Угорщині. Адже зі смертю 14 січня 1301 р. 35-літнього угорського короля Андраша III (1290-1301), котрого було, ймовірно, отруєно, династія Арпадовичів по чоловічій лінії припинилася. Її останні представники не змогли справитися з баронською олігархією, що посилювало ймовірність втручання у внутрішні справи Угорщини сусідніх монархів. Перш за все, Угорська держава опиняється у сфері інтересів Рудольфа I Габсбурга. Претензії на корону св. Іштвана він відкрито висунув після таємного вбивства 10 липня 1290 р. угорського короля Ласла IV Половця (Куна), котрий не залишив по собі дітей. Тому 31 серпня 1290 р. Рудольф віддав Угорщину в лено своєму синові австрійському герцогу Альбрехтові I Габсбургу, котрий згодом став німецьким королем. Формальною підставою для такого рішення послужило визнання угорським королем Белою IV (1235-1270) васальної залежності від цісаря Фрідріха II (1211-1250), який обіцяв допомогу в боротьбі з татарами, хоча так її і не надав [7, с.163].

Проте угорці не скорилися вердиктові імператора Рудольфа Габсбурга, а обрали королем Андраша III. Той жив у Венеції і вважався єдиним нащадком Арпадовичів, зокрема, доводився внуком угорському володареві Андрашу II (1205-1235) та двоюрідним братом Ласлові IV Половцю. У військовому плані Андраш III виявився сильнішим за всіх супротивників і, маючи підтримку нового зальцбурзького архієпископа Конрада фон Вансторфа, зумів відстояти самостійність Угорщини від посягань австрійського герцога [19, с.117]. Влітку 1291 р. Андраш здійснив похід на Австрію і 26 серпня уклав у Гайнбурзі мир із Альбрехтом Габсбургом [7, с.163].

Проводячи реформи і спираючись на підтримку різних станів, Андраш III наприкінці свого правління спромігся відновити певну стабільність у державі і змусити деяких баронів піти на тимчасові поступки. Проте в цілому він був нездатний подолати сепаратизм магнатів: представників клану Кесегі на заході країни, Ласло Кана в Трансильванії, Омоде Аби і Копаса Борші на північному сході і наймогутнішого з-поміж усіх – Матуша Чака Тренчанського – на північному заході, де йому належало понад 50 замків і фортець та більш як 500 сіл [9, с.103]. Вони розділили державу на окремі провінції, кожен з них утримував власний двір, укладав союзи з іноземними державами, нехтуючи королем [10, с.24].

Ще за життя Андраша III римський папа Боніфачій VIII (1294-1303) бачив майбутнім спадкоємцем угорського трону представника анжуйської династії Карла Роберта [1, с.55]. Прадід останнього – провансальський граф Карл Анжуйський, який був братом французького монарха Людовіка IX Святого (1226-1270), завоював Сицилійське королівство і в 1268 р. проголосив себе його правителем [8, с.190]. Осівши в Неаполі, Карл Анжуйський мав намір підкорити й Угорську державу, щоб стати єдиним володарем усіх земель, розташованих навколо Адріатичного моря. Але позаяк війна з Угорщиною була на той час досить ризиковою справою, то далекоглядний сицилійський король налагодив близькі стосунки з цією країною дипломатичним шляхом. Задля цього Карл Анжуйський уклав з Арпадовичами подвійний дипломатичний союз: він, по-перше, видав заміж за Ласла IV свою доньку Ізабелу, а, по-друге, його син, майбутній неаполітанський король Карл II Хромий (1282-1309), одружився з Марією, дочкою угорського правителя Іштвана V (1270-1272).

Таким чином, династія по французькій лінії могла сподіватися, що коли-небудь – або під час внутрішніх чвар, або у випадку проголошення трону св. Іштвана вакантним – вона матиме достатньо історичних прав для того, щоб отримати угорську корону. Така нагода трапилася у зв'язку з убивством Ласла IV, тож його сестра Марія, дружина Карла II Хромого, стала вимагати, щоб угорський престол зайняв її син Карл Мартел, який перебував у шлюбі з донькою німецького імператора Рудольфа I Габсбурга – Клеменсією. Неаполітанська королева спиралася на підтримку папи і, слід відзначити, внесла велику смуту у внутрішнє життя Угорщини. Карл Мартел навіть вирушив у Далмацію, щоб із підкоренням цієї області послабити владу Андраша III [1, с.60-61]. Проте в 1295 р. Карл Мартел передчасно помер і претендентом на угорський трон став його син Карл Роберт, якого з 1297 р. підтримував папа Боніфачій VIII [7, с.161]. Вже в 1300 р. Карл Роберт, якому на той час виповнилося лише дванадцять років, прибув у Далмацію і був коронований на хорватського короля. З огляду на те, що між Угорщиною й Хорватією ще з 1102 р. існувала персональна унія, цей крок Карла Роберта сильно підірвав позиції Андраша III [7, с.139; 9, с.103].

Представники династії Анжу вперто не бажали визнавати Андраша III за легітимного угорського короля й відкрито про це висловлювалися. В листах, що їхні послі доставляли в Угорщину тамтешнім світським і церковним титулованим особам, вони висловлювалися про нього як про венеційця на ім'я Андраш, який після смерті Ласла IV самовільно прибрав корону св. Іштвана, ігноруючи права на успадкування трону його сестри, неаполітанської королеви Марії та її нащадків. В очах Карла Роберта та його родичів Андраш III був звичайним узурпатором, а тому вони намага-

лися найрізноманітнішими засобами позбавити його трону, що, однак, виявилось непросто [37, s.21-22].

Хоча смерть Андраша III й відкривала для Карла Роберта шлях до угорського трону, надії на успішне завершення багаторічних зусиль виявилися передчасними. Через чотири місяці після смерті останнього Арпадовича Естергомський архієпископ Грегор, давній прихильник Анжу, нашвидкуруч коронував Карла Роберта на угорського короля. Обряд було здійснено в полі, за мурами архієпископської резиденції, позаяк місто Естергом знаходилося в руках супротивників Карла Роберта. До того ж, Грегор не мав справжніх королівських регалій і увінчав голову свого протеже неповноцінною короною. Та й Естергом не був тим містом, де традиційно проходив цей обряд. Згідно з усталеном звичаєм, коронація угорських королів відбувалася в Секешфегерварі.

Більшість угорських магнатів цей акт не визнала. Це були непохитні самовпевнені можновладці, які не боялися чинити опір власному королеві і відкидали будь-які спроби щодо ленної залежності Угорщини від папської курії. Саме в цьому і криється головна причина суперечки між папською курією та угорською шляхтою. Засвідчили це й тогочасні хроністи, які написали, що «з визнанням короля, даного їм папською курією, країна втратила б свободу» [31, s.169]. Йшлося передусім про свободу угорських магнатів, які, господарюючи у своїх маєтках як повноправні володарі, вимагали надати їм право самостійно вибрати нового угорського короля. Саме тому кандидатура Карла Роберта як представника папської курії була для них неприйнятна.

Крім того, угорські магнати не хотіли неаполітанського принца Карла Роберта з побоювання, що його успіх виведе на передній план нове угруповання знаті. Тому робилися спроби знайти іншого претендента на корону св. Іштвана. Позаяк пряма чоловіча гілка династії Арпадовичів вимерла, то великі надії покладалися на їхніх родичів по жіночій лінії [46, s.251]. Йшлося передусім про баварських герцогів Стефана та Оттона, адже їх мати була донькою угорського короля Бели IV (1235-1270). Однак від пропозиції зайняти угорський престол вони відмовилися, й тоді взяла гору кандидатура королевича Вацлава, сина чеського та польського правителя Вацлава II [40, s.345-346]. Мати останнього – Кунігунда – була внучкою Бели IV від шлюбу його дочки Анни із руським князем Ростиславом-Константином Михайловичем (1223-1264). Той княжив у Новгороді, Галичі, Луцьку та Чернігові. Одружившись 1243 р. з Анною, князь Ростислав став баном Мачви. Цю область він отримав у володіння від Бели IV [11, с.65; 14, с.400]. Таким чином, завдяки кровним зв'язкам із Кунігундою, в жилах юного Вацлава Пршемисловича текла кров і Арпадовичів, і Рюриковичів.

Отже, угорські магнати зупинилися на кандидатурі королевича Вацлава, що мав на той час 12 років. Довідемося про це зі «Збраславської хроніки», більшу частину якої написав Петр Житавський. Він повідомляє, що після смерті Андраша III зійшлися поважні графи, шляхтичі, представники Буди та ряду інших угорських міст, аби якнайшвидше вибрати собі за короля молодого Вацлава. До уваги брали і той факт, що династично чеські королі мають відношення до славного роду Арпадовичів, що їх сила є безмежною, слава перебуває в zenіті і багатства мають невичерпні. Саме з цих міркувань деякі угорські магнати за певну винагороду були готові вибрати на угорський трон представника чеських Пршемисловичів [34, s.203]. Угорська ж «Ілюстрована хроніка» тільки констатує, що після смерті короля Андраша III того самого року барони в країні розділилися на два табори. До прибічників Карла Роберта зараховують Матуша Чака Тренчанського, Омодея Абу та Угриня Чака з Ілоку. До другого табору належали прихильники королевича Вацлава [31, s.169].

Наведені джерела сходяться на тому, що в Чехію до Вацлава II було відправлено угорське посольство, але розходяться в інформації щодо його персонального складу. Так, «Збраславська хроніка» інформує, що Матуш Чак Тренчанський, палатин Омодей Аба, Деметер, син Микулаша, один із нащадків роду Балаші, будинський ріхтар Вернер разом з багатьма магнатами та угорськими шляхтичами прийшли до чеського короля і «наполегливо та переконливо вимагали, аби їм дав за короля свого сина» [34, s.203-204]. Угорська ж «Ілюстрована хроніка» натомість твердить, що «Домінік [Ратолд], син... Іштвана Боршу, колишній головний скарбник короля Андраша, Микулашів син Деметер [Балаші], Генріхів син Генріх [Кесегі], все це поважне панство ... вирушило в місяці липні в Чехію до короля Вацлава» [31, s. 169].

Очевидно, наведені джерела змішали докупи кілька посольств. Виходячи зі свідчень угорського хроніста, може здатися, що Матуш Чак Тренчанський та палатин Омодей Аба, а також Угрин Чак з Ілоку від самого початку знаходилися на боці Карла Роберта. Однак це не відповідає дійсності. Після смерті Андраша III Матуш Чак був одним з головних прихильників кандидатури королевича Вацлава, що підтверджує його пізніша грамота від 1302 р. У ній Вацлав твердить, що цей магнат був першим і найвизначнішим з-поміж усіх угорських шляхтичів, який найбільше порадою й допомогою сприяв тому, аби його було обрано угорським королем [42, s.44-45]. І хоча невдовзі Матуш Чак відійшов від Пршемисловичів, він ніколи офіційно не пристав до табору прихильників Карла Роберта.

Стосовно палатина Омодея з роду Аба, то його автор «Збраславської хроніки» у переліку членів угорського посольства зараховує на друге місце перед Микулашевим сином Деметром. Згадує його й угорський хро-

ніст. Цей магнат, домінія якого знаходилася в північно-східній частині Угорщини, подібно до Матуша Чака Тренчанського, скористався послабленням центральної королівської влади в останні десятиліття XIII ст. Він заявив про себе ще наприкінці правління Ласла IV, коли взяв участь у боях проти чеського короля Пршемисла Отакара II (батька Вацлава II), куманів і татар. Згодом Омодей отримав у володіння чимало комітатів, зокрема Абауй, Земплинський, Ужанський. Крім цього, Омодей Аба виконував також важливі функції – був придворним суддею, суддею куманів тощо, обіймав посаду палатина Угорського королівства. Не залишився він осторонь і тоді, коли тривали переговори з празьким двором. Тому правдоподібно, що він був членом посольства до Вацлава II, хоча угорська «Ілюстрована хроніка» й зараховує його до прихильників Карла Роберта вже з моменту смерті Андраша III.

Раптова смерть останнього представника династії Арпадовичів спонукала Карла Роберта шукати підтримки з боку впливових панів Кесегі. Єдиного представника роду, бана Словенії Генріха, знаходимо між членами посольства до чеського короля. Його брат Ян, ще до того, як королевич Вацлав перейшов моравсько-угорський кордон, напав із військом на Естергом і взяв місто в облогу. Саме тут знаходилася резиденція його найбільшого ворога – архієпископа Грегора. Тому розгромивши військо архієпископа, Ян Кесегі захопив Грегора в полон і передав Пршемисловичам.

До прихильників кандидатури королевича Вацлава, як засвідчують грамоти, можна віднести й інших визначних представників угорської шляхти. Гемерський рід Ратольда, за винятком Домініка, колишнього головного скарбника Андраша III, на перемовинах із чеським королем презентували і два його брати – бан Ласло та магістр Кокош. Список членів провацлавського табору можна розширити за рахунок Йордана, графа спиських саксів з Грговського роду, Кокоша, сина Ріколфа з Брезовицького роду, а також Іштвана, сина бана Іринея з роду Аकोші, який ще за життя Андраша III виконував функції крайового судді [37, s.36].

За кандидатуру королевича Вацлава активно виступали й представники угорського кліру. Їх очолив Калоцький архієпископ Ян з роду Гунт-Пазмань, якого на перемовинах супроводжувала свита угорських єпископів. Чимало з них виконували важливі функції в королівській канцелярії Андраша III. Серед них – Варадинський єпископ Імре, Ягерський єпископ Андраш, Вацовський єпископ Габ, Чанадський єпископ Антон, Боснійський єпископ Микулаш та Списький єпископ Якуб [31, s.169]. Присутність цвіту угорського єпископату не тільки засвідчувала його згоду з кандидатурою Пршемисловичів, але й виражала відкритий протест папській курії та її головному експоненту в Угорщині архієпископові Грегорові. Втім, і представники церкви не були одностайні. Так, Загребський єпископ Ми-

хайло, прихильник Андраша III, після його смерті перейшов на бік Карла Роберта. До своїх прибічників молодий Анжу міг віднести і єпископа Павла, Раабського єпископа Томаша, а також Нітрянського єпископа Яна, найбільшого ворога Матуша Чака Тренчанського [37, s.36-37].

Спираючись на дані окремих хронік, деякі історики твердять, що представники угорської шляхти й духовенства запропонували корону св.Іштвана спочатку Вацлавові II, однак той від неї відмовився на користь свого сина. Про це, зокрема пише чеський хроніст Пржибик з Раденина, більш відомий як Пулкава: «Позаяк чеський король був пов'язаний родинними зв'язками зі згаданим королем Андрашем III..., послали прелати, священники та пани Угорського королівства своїх славних послів до чеського короля Вацлава, аби йому повідомили, що його одностайно вибрали своїм королем і попросили його, аби прибув до Угорського королівства і перебрав управління як єдинообраний король. Коли чеський король це почув, то, порадившись, дав їм за короля свого єдиного сина Вацлава, дванадцятилітнього юнака, який народився у шлюбі з королевою Гутюю» [38, s. 290].

Фактом є те, що більшість угорських магнатів не була зацікавлена у виборі сильного володаря, яким Вацлав II поза сумнівом був. Вони не хотіли, аби в Угорщині панували намісники фізично хилого короля, про якого один із хроністів написав, що той не мав ані сили, ані бажання галопувати із гуртом маляр чи куманів степами, як і належить угорському королю [40, s.346]. Найбагато вигіднішим представником був молодий і недо-свідчений королевич Вацлав, який не прагнув би посилювати свою міць їм на шкоду. Не останню вагу мав і той аргумент, що молодий Вацлав був нареченим єдиної доньки Андраша III.

З іншого боку, з огляду на закордонні політичні інтереси Угорщини, магнати могли сподіватися на допомогу і підтримку його визначного, багатого і сильного батька. Тому цілком можливо, що Вацлавові II прямо запропонували кандидатуру його сина. Цю інформацію до нас доніс чеський хроніст Бенеш Крабіце з Вайтміле: «В тому ж році, коли помер угорський король Андраш, який залишив по собі єдину доньку [Ержибет] володаркою того королівства, прийшли до короля Вацлава послы угорських церковнослужителів, пани і шляхтичі, й повідомили, що хочуть вибрати сина короля Вацлава, так само Вацлава, за угорського короля, позаяк їх королівство втратило короля; при цьому обіцяли йому віддати за дружину доньку згаданого угорського короля Андраша і просили, аби поспішав якнайшвидше прийти й принести в неспокійне Угорське королівство мир» [22, s.205].

Цей факт підтверджує і лист Маріо Марігнона, агента арагонського короля Хайме II Справедливого (1291-1327) у Венеції, датований 13 вере-

нем 1301 р. Зацікавленість арагонського двора угорськими справами цілком зрозуміла, позаяк Хайме був онуком принцеси Йоланди, доньки угорського короля Андраша II (1205-1235). З іншого боку, Карл Роберт був племінником дружини арагонського правителя – Бланки, однієї з п'ятьох доньок неаполітанського короля Карла II Хромого. Вона єдина з династії Анжу відкрито виступила проти успадкування Карлом Робертом Неаполітанського королівства. Отже, йшлося про родинні інтереси.

З листа Маріо Марігнона, відправленого королю Хайме в Сарагосу, довідуємося, що після смерті Андраша III угорські вельможі відрядили посольство до чеського короля, сина якого, «чоловіка» Ержибет і доньки померлого короля, вибрали собі за володаря, причому Вацлав II разом із сином зібрався з великою військовою силою вступити в Угорщину. Далі він інформує арагонського короля, що через Венецію до Угорщини поїхав папський легат зі спеціальною місією, метою якої було зведення на трон Карла Роберта, що саме перебував у Словенії. При цьому Маріо Марігнон констатує, що у Венеції не вірять в успішну реалізацію цього плану, позаяк в Угорщині хочуть бачити королем сина чеського короля, адже Андраш III не залишив іншого спадкоємця, крім Ержибет, «дружини» молодого Пршемисловича. Повідомлення Маріо Марігнона претендує на достовірність. Це пояснюється передусім тим, що представники Венеційської республіки, з якої походила й Томазіна Моросіні, мати Андраша III, навіть після його смерті цікавилися ситуацією, що склалася в королівстві св. Іштвана, і прагнули якнайшвидше отримати правдиву інформацію [37, s.38].

У другий половині травня 1301 р. угорський сейм, який засідав у Буді, проголосив чеського королевича Вацлава основним претендентом на корону св.Іштвана. До Моравії, де тоді перебував чеський королівський двір, виїхала група угорських вельмож, щоб із Вацлавом II погодити основні умови успадкування трону. Як стверджує сучасний чеський дослідник Вратислав Ванічек, офіційні перемовини з посольством угорського сейму проходили в червні 1301 р. в Брні [44, s. 460-461].

Чеський король Вацлав II постав перед вибором. Позаяк на той час стало відомо, що угорські олігархи не є вірними та надійними, то в королівській раді знайшлися вельможі, які переконували його втриматися від поспішних кроків. Частина знаті акцентувала увагу Вацлава на тому, що має єдиного спадкоємця чеського трону, котрому ледь виповнилося дванадцять років, а тому недоцільно посилати хлопця в чужу та неспокійну країну. Інші короля лякали й пригадували йому раптову смерть за нез'ясованих обставин Андраша III. Дехто радив пам'ятати, як підступно було вбито в половецькому шатрі Ласла IV Половця (Куна) [40, s.347]. Одним словом, чеські магнати всіляко намагалися відмовити Вацлава II від втручання у боротьбу за угорську корону.

Та й сам Вацлав II спочатку вагався, чи приймати пропозицію угорської шляхти та духовенства, що підтверджують і слова «Збраславської хроніки»: «Вацлав, позаяк уже мав два королівства, але тільки одного спадкоємця, не поспішав потішити угорський люд бажаною відповіддю. Адже, маючи досвід і беручи до уваги юний вік сина, король усвідомлював, що слабкого духу хлопця не вистачить для того, аби урядувати у великому королівстві, а головне, що саме в єдиному синові мав батько солодко-сердечну втіху, тож король спокійніше пережив би втрату власного життя, аніж свого улюбленого одинака. Але угорці постійно напірали на батька безконечними просьбами віддати їм сина, обіцяючи йому коритися у всьому... Нарешті король, виснажений постійними обнадійливими проханнями, погодився і, не без жалю в серці, віддав угорцям свого сина» [34, s.204].

Пршемисловичі пообіцяли чільним мужам Угорщини не порушувати свободу їхнього королівства і піднесли їм багаті дарунки. Угорські послі не церемонилися й ласо приймали від Вацлава II та його сина коштовності, дорогоцінну зброю, одяг, а також обіцянки високих посад. Переговори в результаті закінчилися успіхом і після погодження всіх формальностей дванадцятилітній Вацлав у супроводі придворної челяді та охорони вирушив до свого королівства, так, як і належало володарю такого високого рівня. Король Вацлав II особисто проводжав сина аж до угорського кордону.

У липні або, найпізніше, на початку серпня 1301 р. в Годонині, містечку на моравсько-словацькому (тоді угорському) прикордонні, Пршемисловичі зустрілися зі світськими висококородними особами й церковними ієрархами Угорщини. Саме сюди зійшлися всі вищезгадані угорські магнати і єпископи, які проголосили малолітнього Вацлава *in regem naturalem* (вродженим, легітимним королем). У Годонині чеський правитель знову не скупився на багаті подарунки, аби полегшити своєму синові тягар влади у неспокійній країні. Для подальшого супроводу свого сина Вацлав II виділив досить чисельну дружину чеських панів, які повинні були йому допомагати. Серед них був і краківський єпископ Ян Муската, який прислужився Пршемисловичам ще під час отримання ними польської корони, а тепер мав стати духовним наставником молодшого Вацлава.

3 Годонина кортеж попрямував до Секешфегервару. Там Калоцький архієпископ Янош 27 серпня 1301 р. урочисто поклав на голову юного Вацлава славнозвісну корону св. Іштвана. Дотримуючись при цьому угорських королівських традицій, чеський принц прийняв ім'я Ласла V, під яким і почав правити [29, s.190; 37, s.39; 44, s.461].

Збраславський хроніст Петр Житавський оспівує коронацію хвалебними віршами, вбачаючи в ній нечуване зростання слави доброго короля Вацлава II, його мудрості, далекоглядності, й називає це ледь не святим вчинком. «Знайте, – пише він, – що король чеський королем угорським

стає. Аплодуй, народе чеський, твоя думка радіє з того; поглянь, польський і угорський трон нині підкорений тобі. Прославляй того монарха, котрий править королівствами трьома, як єдиний володар дає їм закони...» Відтак збраславський монах мимоволі відзначає, що сучасники не дуже переймалися молодістю Ласла V, бо в реальності Угорщиною управляли з Праги. Одночасно він говорить і про небезпеку, яка підстерігає Пршемисловича на чужині: «Королю необхідно бути обачним, бо я дуже багато читав, що угорці не вміють бути вірними та надійними підданими, що народ цей у широких рівнинах тулиться й рідко підкореним буває, що у відповідь знає стріляти і лютою жорстокістю свою зробити» [34, s.205].

Уперше в історії Угорщини королівський трон посів чеський юнак. Сучасників найбільше здивувало те, що угорську корону йому вдалося здобути без війни і крові. За цією допомогою всі, звичайно, бачили короля Вацлава II, котрий у винятково стислі строки зумів об'єднати під своєю владою значну частину Центральної Європи. Тогочасним хроністам, правителям сусідніх держав та, власне, всім, хто пильно стежив за чеською зовнішньою політикою, Вацлав II здавався успішним монархом. Адже зосередити три великі королівства в руках однієї династії не вдалося, мабуть, жодному володареві тогочасного християнського світу. Тому й не дивно, що у Вацлава та його сина, який після коронації в Секешфегерварі перебрався до Буди, знайшлося чимало заздрісників, що плели проти них різні інтриги. Між ними особливо небезпечними були двоє: папа Боніфаций VIII (1294-1303), котрий сидів у Римі, але мав такий вплив, що посередництвом церкви міг втручатися у внутрішні справи не лише Угорщини, й німецький король Альбрехт I Габсбург (1298-1308).

В особі Боніфация VIII, якого Данте Аліг'єрі називає ватажком «новітніх фарисеїв» [3, с.145], чеська політика наштовхнулася на нездоланну перешкоду. Хоча папа й не схвалював намагання Анжу з допомогою зброї підкорити Угорщину, позаяк потребував їх сили в Італії, в принципі віддавав перевагу претендентові Неаполітанської династії. Тому вже в 1301 р. Боніфаций VIII скасував право угорської шляхти обирати правителя. При цьому він керувався існуванням нібито ленної зверхності папського трону щодо Угорського королівства [44, s. 462].

В якості легата, який повинен врегулювати ситуацію, папа відрядив до Угорщини кардинала Ніколо Бокассіні. Добре поінформовані дипломати, в тому числі й агент арагонського короля Якоба II у Венеції, з самого початку стверджували, що кардинал їде до Угорського королівства головним чином для того, аби підтримати Карла Роберта в його домаганнях на корону св. Іштвана. Однак із повідомлень самого Ніколо Бокассіні видно, що він не повинен був відкрито демонструвати свої проанжуйські симпатії, а поводитися у розтерзаній країні неупереджено як представник вер-

ховного ленного пана (папи), котрий іще не сказав свого вирішального слова стосовно кандидатури неаполітанського принца і був готовий почути також аргументи іншої сторони [40, s.357-358].

Із самого початку влада Ласла V в Угорщині зазнавала чималих труднощів. Його панування поширювалося лише на частину сучасної Словаччини, околиці міста Буди і західноугорські комітати. У Поважжі урядовав Матуш Чак, східнославацькі області перебували під впливом роду Аба. Угорщина тоді була країною, яка мала фактично двох коронованих королів, однак тільки де юре. Шляхта їм не дала «ані жодного замку, ані владу чи могутність, найменших королівських прав... Одна частина королівства королем вважала Карла, а інша – Ласла» [31, s.170]. Визнавали тільки їх королівський титул, що, однак, не дозволяло їм бути повновладними правителями. Обидва могли опертись виключно на допомогу своїх прихильників, але ті переслідували передусім власні користолюбні інтереси.

У деякі міста Угорського королівства було введено чеські гарнізони. У такому важливому місті, як Естергом, каштеляном став чеський рицар Здіслав на прізвищу Мнешец. Великі надії Пршемисловичі покладали на свого відданого радника – Краківського єпископа Яна Мускату. У своїх грамотах Ласло V наголошував, що заради зміцнення його влади Ян Муската навіть готовий пожертвувати своїм життям і майном. Втім, Пршемисловичі також не залишилися в боргу перед Краківським єпископом. За заслуги у справі отримання корони св. Іштвана молодий угорський володар подарував Янові Мускати списький замок Плавеч з околицями в долині Попраду [40, s. 356; 43, s.41-42].

На події в Угорщині Боніфацій VIII відреагував двома грамотами, датованими 17 жовтня 1301 р. У першій з них, адресованій чеському королю Вацлавові II, папа висловив своє здивування та жах з приводу виборів і коронації його сина на угорський трон, позаяк такий важливий обряд здійснив церковний прелат, який не мав на це жодного права. Далі Боніфацій VIII став дорікати Вацлаву II за те, що той прийняв для сина угорську корону, перш ніж врахувати позицію Святого Отця та прислухатися до його думки. Майже ласкавими словами (*«familiarius et confidenter»*) докоряв чеському правителю, що той допустив, аби його син отримав корону св. Іштвана, не зваживши на можливі наслідки, адже тільки папа має право вирішувати, кому належить її носити. Тому своїм рішенням Вацлав II поширив небезпеку, що знесилена через нові війни за трон країна може знову скотитися до поганських часів, стати здобиччю куманів і татарів.

При цьому Боніфацій VIII ані словом не омовився, що єдиним кандидатом вважає внука неаполітанського короля Карла II Хромого. Не бажаючи відкривати свої справжні наміри, папа переконував Вацлава II, що хоче зберегти права його роду на угорський трон, якщо такі існують, і

вимагав, аби чеський король переглянув свої та синові нерозумні дії. Він закликав Вацлава II, щоб той прислухався до думки легата Ніколо Боккасіні, який, подолавши чимало різноманітних перешкод, вирушив до Угорського королівства як справжній ангел миру і посол спасіння. Залишивши Вацлавові II вільний шлях для відступу, Боніфачій VIII, очевидно, сподівався, що той винесе рішення стосовно угорського трону на розгляд курії. Він намагався переконати чеського володаря, що збереже права Пршемисловичів на корону св. Іштвана, якщо такі права буде підтверджено й доведено. Зрозуміло, що в той час Боніфачій VIII намагався вирішити угорське питання мирними засобами і не мав наміру сперечатися з чеським королем.

Другу грамоту було адресовано Ніколо Бокассіні, в якій папа зобов'язав його забезпечити у чотиримісячний термін приїзд до Риму Калоцького архієпископа Яна. У разі ж невиконання доручення Яна буде позбавлено єпископської посади. У Римі архієпископ Калоцький мав відповісти за те, що порушив угорські правові норми, коронувавши сина чеського короля Вацлава II короною св. Іштвана де факто, хоча де юре так вчинити не мав і не смів, позаяк такі дії не входять до його компетенції. Папа не забув наголосити, що перед цим Карла Роберта, якого тут називає «поважним паном Карлом», коронував на угорського короля Естергомський архієпископ Грегор [37, s.42-43; 40, s. 358-359]. З обидвох згаданих грамот випливає, наскільки Боніфачій VIII був переконаний у правильності своїх дій. Він сподівався, що Пршемисловичі однозначно приймуть рішення Святого престолу стосовно корони св. Іштвана.

На початку жовтня 1301 р. кардинал Ніколо Бокассіні прибув до Буди, де мав нагоду краще розібратися в ситуації. На той час Калоцького архієпископа Яна, якого папський легат вважав головним винуватцем усіх негараздів, уже не було серед живих. Він помер ще у вересні і був похований у францисканському монастирі в Буді. Натомість кардинал переконався якою великою довірою стосовно особи молодого короля пройнявся Ян Муската й пересвідчився якою незначною є кількість прибічників Карла Роберта. Розтерзана країна справила на Ніколо Бокассіні гнітюче враження. Він запевняв папу, що поводиться обережно, не проявляє прихильності ні до молодшого Пршемисловича, ні до Карла Роберта і має деякі підстави вважати, що вони обоє готові розпочати переговори щодо укладення мирної угоди [40, s.359].

Насправді ж інтриги Ніколо Бокассіні сприяли подальшому погіршенню ситуації. На основі отриманої від нього інформації папа довідався, що Ян Муската займає чільне місце при дворі Ласла V і очолює його королівську канцелярію. Папська курія вважала, що саме Краківський єпископ доклав найбільше зусиль для того, щоб Ласло став угорським коро-

лем. Папа з прикрістю докоряв йому, що він «виконує не справу пастиря, а заблудлого вовка». Пригрозивши позбавленням посади та єпископського сану, Боніфачій VIII наказав, аби Ян Муската упродовж трьох місяців з'явився в Рим, де мав особисто пояснити свої вчинки, адже як прихильник чеського короля і його сина був причетний до руйнації планів папської курії щодо Угорщини.

Однак не тільки папа посередництвом кардинала Миколая Бокассіні чинив дипломатичний тиск на Угорщину, полегшуючи, таким чином, шлях до угорського трону власному кандидатові, але й обидва «королі» постійно намагалися залучити до свого табору нових прихильників. Щоправда, Карл Роберт був змушений перебраться до південної частини королівства, не полишаючи надії на успіх. Смерть калоцького архієпископа Яна і списького єпископа Якуба невдовзі після Ласлової коронації означала втрату Пршемисловичами відданих союзників в Угорщині, причому уможливила папській курії на звільнені церковні посади поставити своїх ставлеників, які підтримували Карла Роберта. Великою втратою для Пршемисловичів був і від'їзд краківського єпископа Яна Мускати, який під тиском папської курії був змушений зійти з угорської політичної сцени [37, s.43-44; 40, s.360].

Тим часом становище Ніколо Бокассіні в Буді ускладнилося. Він не був здатний, та, зрештою, й не міг виступати тривалий час у ролі неупередженого арбітра. У Буді молодий Вацлав мав суттєву перевагу у своїх прихильників, на чолі яких стояв староста Петерман. Йому активно допомагали присяжні Герман Маркус і Мартін Словак, а також проповідник Людовіт. Наприкінці 1301 р. кардинал Ніколо Бокассіні, який репрезентував політику папської курії, спрямовану проти Пршемисловичів, був змушений покинути Буду. Він подався у місто Пожонь (Братиславу) і пробув там кілька місяців. Саме тут у травні 1302 р. кардинал наклав на жителів Буди інтердикт і погрожував іншим спільникам Ласла V церковним покаранням. Однак проповідник Людовіт скасував інтердикт, більше того, – натомість піддав церковному прокляттю всіх прибічників Карла Роберта. Невдовзі Ніколо Бокассіні залишив Братиславу. Певний час він пробув у Відні, звідки повернувся до Риму [37, s.45].

З огляду на тогочасне складне становище Пршемисловичів, не можна залишити поза увагою три грамоти Ласла, надані Матушеві Чаку Тренчанському, найсильнішому з угорських олігархів. Аби утримати цього вельможу на своєму боці, Пршемисловичі мусили ставитися до нього прихильно, щедро віддячуючись за вірну службу, що стосувалася, зокрема, й питання обрання чеського королевича на угорський трон. Про його заслуги написано в грамоті молодого Ласла V від 28 лютого 1302 р.: «... наш милий і вірний палатин Матуш, син покійного Петра, палатина з роду

Чаків, надав нашому батькові панові Вацлавові, королю Чехії та Польщі, вдячні, важливі й необхідні послуги, які надає нам і зараз і буде вірно надавати нам їх і в майбутньому, ми, з огляду на таку вірність та відданість, а особливо через те, що палатин Матуш, поки ми знаходилися в Чехії, перший і найславніший між усіма шляхтичами Угорського королівства, своєю порадою й допомогою нас підтримував і з надзвичайною турботою постарався, аби ми були обрані угорським королем, і перший нас запевнив своїм передбачливим і вірним переконанням взяти найвищий королівський титул і увів нас до Угорського королівства рукою своєї могутності і своїх побратимів, де потім ми прийняли священну і славу корону в Секешфегерварі за особистого сприяння і турботи палатина Матуша, і під час тієї нашої коронації нам показував і демонстрував свою службу перед усіма і задля всіх, засвідчуючи готовність до щедрих витрат» [42, s.44-45].

Тому Ласло вирішив віддячитися Матушеві за відданість і згадані заслуги, подарувавши і підтвердивши його право власності над усіма замками, містами й маєтками, які той надбав до цього часу різними шляхами. Причому у власності Матуша Чака та його спадкоємців все це мало залишитися надовго. Крім того, Ласло виділив Матушеві весь Нітрянський комітат. У такий спосіб юний король легалізував не завжди законні вчинки цього магната щодо розширення власної родової домінії. Посилення позицій Матуша Чака на території сучасної Словаччини пов'язане саме з іменем молодшого Пршемисловича, який подарував йому ще й замок Бойниці та його околиці, а також замок Тренчин та весь Тренчанський комітат. Отже, до Комаромського комітату, де предки Матуша Чака мали вирішальне слово ще в другій половині XIII ст., у 1302 р. додалися ще й Нітрянський і Тренчанський комітати [36, s.589-591; 37, s. 44-45].

У вересні 1302 р. на Буду зі своїми прихильниками та італійськими вояками здійснив похід Карл Роберт. Вони брали в полон, нищили, палили і взагалі наробили чимало шкоди. Але місто встояло. І хоча анжуйський наступ на Буду не увінчався перемогою, а війська Карла Роберта відступили під натиском загонів Яна Кесеґі, – все це оголило одну важливу проблему. Сам факт, що відбувся озброєний напад на місто, де знаходилася резиденція короля, віддзеркалював ситуацію в Угорщині та свідчив про послаблення тут влади Пршемисловичів. Погіршення їх становища обумовлювалося ще й тим, що папська курія, метою якої було послабити чеську владу в Угорському королівстві і звести на трон Карла Роберта, активізувала свій дипломатичний тиск на всіх учасників протистояння. При цьому погрожувала найвищими церковними покараннями – інтердиктом та екскомунікацією (відлученням від церкви) [37, s.45-46].

Весною 1302 р. до Риму за наказом Вацлава II вирушив празький канонік магістр Олдржих з Пабениць, один із членів його королівської ради.

Метою Вацлавового послання було відстоювати права Пршемисловичів на корону св. Іштвана. У червні 1302 р. Олдржих зустрівся з папою. Його аргументи, що молодий Ласло перебував у такому ж родинному зв'язку з Арпадовичами, як і Карл Роберт, але, на відміну від нього, був ще й нареченим Ержибет, єдиної доньки Андраша III, і до того ж, був обраний на трон угорськими можновладцями, Боніфачій VIII чомусь до уваги не взяв. Відкритим залишається питання, чи цьому вченому і в канонічному праві освіченому мужеві було взагалі дозволено протиставляти доводи свого володаря офіційній позиції правників з Риму. Відстоюючи інтереси чеського короля, Олдржих не йшов на жодні поступки, хоча на них і очікував Боніфачій VIII. Єдине, що просив від імені Вацлава II його посланець, це те, аби Святий Отець дбав про права його сина, взяв хлопця під свою опіку, був йому щирим помічником і лагідним поводитирем [37, s.46].

Папа це прохання відкинув і повідомив, що питання про те, хто з кандидатів має більше прав на угорський трон, вирішуватиме суд, куди обидві сторони повинні протягом півроку подати відповідні матеріали, які б свідчили про законність їх претензій. Крім того, Боніфачій VIII піддав сумніву легітимність гнезненської коронації Вацлава II і заборонив йому надалі титулуватися як польський король. В історіографії прийнято вважати, що випад папи проти гнезненської коронації чеського правителя був на совісті одного з претендентів на польський трон – бжесьцькокуявського князя Владислава I Локетка, котрий прибув до Риму, аби знайти там підтримку своїм домаганням. Іншу гіпотезу висуває сучасний польський історик Тадеуш Юрек, котрий вважає, що тут постарався Гнезненський архієпископ Якуб Свінка. Свій протест проти коронації (яку, до речі, сам і здійснив) він міг передати через папського легата Ніколо Бокассіні, який побував того року в Польщі. При цьому постає питання, чого хотів добитися Якуб Свінка своєю інтригою. На думку Т. Юрека, Гнезненський архієпископ вів переговори в інтересах іншого польського претендента на трон, а саме князя Генрика III Глоговського [29, s.194; 30, s. 94-96].

Значне розширення впливу Чеської держави у Центральній Європі не могло пройти повз увагу німецького короля Альбрехта I Габсбурга. Однак до 1302 р. він був активно задіяний у західній частині Священної Римської імперії, де намагався підкорити своїй владі графства Голландію, Зеландію та Фрисландію і в зв'язку з цим вступив у гострий конфлікт зі всіма духовними курфюрстами й пфальцграфом Рейнським. Щоправда, здобути омріяні північні області Альбрехтові Габсбургові не вдалося, але у протистоянні з рейнськими архієпископами він отримав перемогу, що зміцнило його становище й авторитет як німецького короля. До того ж, успішне завершення цієї боротьби розв'язувало йому руки для втручання у справи Центральної Європи [5, с.441-442; 32, s. 81-85].

Попри те, що обидва претенденти на корону св. Іштвана – Ласло V і Карл Роберт – доводилися Альбрехтові Габсбургові племінниками (як відомо, їх матерями були доньки Рудольфа I Габсбурга Гута й Клеменсія), він з глибокою підозрою стежив за подіями в Угорщині. Якщо у свій час Альбрехт Габсбург не чинив жодних перешкод експансії Вацлава II до Польщі, то теперішні дії чеського короля починали серйозно непокоїти німецького володаря. Адже посилення могутності Пршемисловичів могло стати на заваді експансії Габсбургів у Центральній Європі. А німецький король мав аж 6 синів і кожного з них хотів добре прилаштувати. Як показала остання війна за північні території, на Заході вільного простору для Габсбургів на той час не було. Тому Альбрехт I Габсбург всіляко намагався не допустити, аби вся Центральна Європа опинилася під владою Вацлава II [29, s.196].

Побоювання з приводу посилення могутності Пршемисловичів привело зрештою Альбрехта Габсбурга в табір Боніфачія VIII. Упродовж 1302 р. їх позиції поступово зближувалися, а весною 1303 р. Боніфачій VIII визнав Альбрехта Габсбурга німецьким королем. Заради цього Альбрехт Габсбург пішов на глибоке приниження перед папою і поспішив визнати зверхність престолу св. Петра над імператорською владою. Він також погодився з тим, що папі належать і права на північну й центральну Італію. Посланці Альбрехта від імені свого володаря навіть склали перед Боніфачієм VIII присягу вірності. Таких значних поступок на користь папської курії не робив жодний німецький володар. За таку покірність папа пообіцяв Альбрехтові імператорську корону. До того ж, німецький правитель сподівався, що згодом його владу зможе успадкувати один із синів, і Боніфачій VIII при цьому не чинитиме жодних перешкод. Втім німецький історик Карл-Фрідріх Крієгер вважає, що своє підпорядкування папі Альбрехт Габсбург сприймав лише як тактичний маневр і насправді не мав наміру його дотримуватися. Тому васальну клятву Альбрехтових посланців папській курії, на думку вченого, не слід сприймати як ознаку глибокого занепаду могутності німецького короля [32, s.90].

Домовленість між Боніфачієм VIII та Альбрехтом I Габсбургом була спрямована, з одного боку, проти Франції, з королем якої Філіппом IV Красивим папа мав серйозний конфлікт, а з другого – проти утвердження Пршемисловичів в Угорщині. Дві найбільші європейські універсальні сили, німецький король і папа, об'єдналися проти могутніх західних і східних сусідів, у зміцненні яких вбачали серйозну загрозу [40, s.377-380].

Наприкінці травня 1303 р. папа виніс остаточне рішення: Угорщину присудив Карлові Роберту, а населення країни звільнив від підлеглості Ласлові V. Водночас римський понтифік звернувся до Альбрехта Габсбурга з проханням надати допомогу молодому анжуйському принцу [39, с. 1969, s. 843-846; с.1970, s.846-847].

Усвідомлюючи ймовірність досягнення згоди між Боніфацієм VIII і німецьким королем, Вацлав II також шукав надійного союзника, який міг би надати допомогу у протистоянні з цим альянсом. Цілком логічно, що таким союзником міг стати французький король Філіпп IV Красивий (1285-1314). Адже для Франції, так само, як і для Чеської держави, папсько-габсбурзька угода становила неабияку небезпеку. Уже на початку 1303 р. Вацлав II установив із Францією перші контакти. Ініціатором такого кроку був Петер з Аспельту, який, очевидно, налагодив і дипломатичні стосунки між Французьким і Чеським королівствами.

Весною 1303 р. Вацлав II відправив Філіппові IV Красивому проект договору, який був спрямований проти Альбрехта Габсбурга і, разом з тим, обіцяв підтримку Франції у протистоянні з папою Боніфацієм VIII. Документ відкидав законність прав Альбрехта I Габсбурга на німецьку королівську корону й декларував готовність до політичної розправи над ним. З цією метою чеський правитель повинен був зібрати за 100 тис. гривень срібла празької ваги військо з області Тевтонії (північна Німеччина), а король Філіпп IV – з Алеманії (південно-західна Німеччина) [23, с. 105]. Історик Й.Шуста переконаний, що посередником у цих переговорах був граф Теобальд із Пфірту, володіння якого перебували під загрозою габсбурзької експансії [40, с. 383-384].

Проте Франція на виклик чеського короля не реагувала. Джерела не дозволяють однозначно говорити про те, що Філіпп IV Красивий не був зацікавлений у підписанні союзного договору з Вацлавом II. Мовчання Франції можна зрозуміти, якщо врахувати той факт, що угода була запропонована саме тоді, коли протистояння між Боніфацієм VIII і Філіппом IV Красивим досягло свого апогею. Як відомо, 12 березня 1303 р. на засіданні французької королівської ради було ухвалено рішення про те, що церковний собор повинен засудити папу як злочинця і змусити його до абдикації (зречення сану).

Опинившись перед загрозою війни з Альбрехтом Габсбургом, празький двір почав інтенсивно шукати союзників також серед польських князів. На початку 1303 р. Вацлав II одружив свою семилітню доньку Маркету з 12-річним спадкоємцем Вроцлавсько-Легницького князівства Болеславом. При цьому, князь Болеслав, зі згоди своєї матері Ельжбети, передав чеському королеві права на правобережну частину Вроцлавської землі. На той час цю територію окупував Болеславів дядько Генрик III Гловговський [13, с.415-416; 44, с.467; 45, с. 58].

У контексті ускладнення міжнародного становища Пршемисловичів слід розглядати й коронацію сімнадцятилітньої Рикси на чеську й польську королеву та її шлюб з Вацлавом II. Обряд відбувся 26 травня 1303 р. у празькому соборі св. Віта і здійснив його Вроцлавський єпископ Генріх

(1302-1319). Під час коронації Рикса, на вимогу Вацлава II, прийняла ім'я Ельжбета – на честь популярної в ті часи святої. Тепер Рикса мала таке саме ім'я, як одна з Вацлавових доньок. У чеській традиції вживаються два варіанти цього імені – Ельжбета або Елішка. Його український відповідник – Єлизавета. Але якщо донька Вацлава II у чеській літературі йменується Елішкою чи Елішкою Пршемисловною, то щодо Рикси немає одностайності. Стосовно неї автори послуговуються обома варіантами, а для пояснення додають її первісне ім'я, тобто говорять як про Риксу-Ельжбету чи Риксу-Елішку [29, s.203].

Невдовзі після Вацлавового одруження протистояння між Боніфацієм VIII і французьким королем досягло критичної точки. Папа відправився зі своїми кардиналами в місто Ананья, аби тут підготувати акт відлучення Філіппа IV Красивого від церкви і звільнення його васалів від клятви вірності. Однак за день до того, як 8 вересня 1303 р. мало бути виголошене прокляття, канцлер французького короля Гійом де Ногаре з допомогою римських аристократів, на чолі яких стояв Счіарра Колонна, здійснили напад на Боніфація VIII. У папському палаці відбулася коротка, але кривава збройна сутичка з оточенням Боніфація VIII, в ході якої загинув вікарій архієпископа Естергомського Гергей, котрий на той час перебував тут у складі угорського посольства. Канцлер Г. де Ногаре захопив старенького папу і, як стверджують деякі джерела, навіть побив його. Однак римляни на чолі з Орсіні звільнили Боніфація VIII з французького полону, після чого він прокляв нападників та їхнього короля. Папа урочисто повернувся до Риму, де через кілька тижнів, 11 жовтня 1303 р., помер. Одні історики вважають, що це сталося внаслідок пережитих ним хвилювань, а на думку інших – Боніфація VIII отруїли його вороги [2, с.152; 13, с.416; 16, с.152-153].

Зі смертю Боніфація VIII тиск Риму на Пршемисловичів не зменшився. Новим папою – Бенедиктом XI (1303-1305) став, хоча й на короткий термін, колишній легат в Угорщині Ніколо Бокассіні, вірний союзник Анжу. В цій ситуації Вацлав II спробував домовитися з Альбрехтом Габсбургом. З цією метою наприкінці листопада 1303 р. до Відня було відправлено посольство, яке очолив Петер з Аспельту. Однак німецький король почав наполягати, щоб Пршемисловичі відмовилися від Угорщини, не визнавав за ними прав на володіння Польщею, вимагав залишити Хеб, Верхній Пфальц та Мейсен. Крім того, Альбрехт зухвало запропонував, аби Вацлав або передав йому на шість років право на прибутки з кутногорських рудників, або заплатив 80000 гривень сріблом, бо як васал імперії він, мовляв, повинен вносити її правителю десяту частину від дорогоцінних металів, яку заборгував [17, с. 252; 29, s.198]. Як відзначає чеський історик З. Фіала, такий аргумент був просто вигадкою, бо цісарі раніше

ніколи не отримували жодних надходжень з гірничодобувних промислів Пршемисловичів і Альбрехт тією мерзенною брехнею лише приховував власну жадобу до казкових срібних багатств Кутної Гори, міста, котре на той час сягнуло вершини своєї слави [27, s. 212-213].

Вацлав, звичайно, усі домагання Альбрехта Габсбурга відкинув, і тоді останній став його залякувати. На Пршемисловичів було накладено імперське прокляття й розпочато приготування до війни з ними. Альбрехт пообіцяв підтримку угорським прихильникам Карла Роберта, вербував жовнірів, вів переговори з німецькими князями, переконуючи їх у необхідності організації походу проти чеських Вацлавів. З виступом Альбрехта Габсбурга антипршемисловська коаліція зміцніла, тоді як опора влади Ласла V в Угорщині неухильно звужувалася. Юного короля покинуло чимало впливових магнатів. Серед них було багато й тих, котрі ще зовсім недавно ласо приймали від Вацлава II коштовності, виявляли йому пошану, запевняли у вірності та прославляли чеського принца. Того ж таки 1303 р. на бік Карла Роберта перейшов Матуш Чак Тренчанський та сімейство Аба. Щодо сильніших олігархів, то Ласло V міг покладатися вже лише на баронів Кесегі. У 1304 р. абовці здобули для Карла Роберта місто Кошиці, яке до того часу залишалося вірним Ласлу V [25, s.310]. Тоді Вацлав II усвідомив необхідність допомоги синові. Останнім поштовхом до такого кроку стала домовленість між Габсбургами та Карлом Робертом [41, s.307].

Наприкінці травня 1304 р. чисельне й добре озброєне чеське військо вирушило до Угорщини і в червні зайняло м. Естергом. Потім на Ракоському полі, біля Буди, Вацлав II зустрівся зі своїм сином [40, s. 411]. Чеський володар пробув в Угорщині майже два місяці. Він намагався, передусім, підтримати владу свого сина військовими силами та фінансовою допомогою. В Угорському королівстві Вацлав II жив в очікуванні битви з Карлом Робертом, яка так і не відбулася. Річ у тім, що прихильники Анжуйської династії не дочекалися допомоги від Альбрехта I Габсбурга, а тому не були зацікавлені у військовому зіткненні. Аби зміцнити становище Ласла V було вирішено повторно здійснити обряд його коронації. Позаяк місто Секешфегервар, де, згідно з усталеною традицією, проходила коронація угорських королів на той час захопила ворожа сторона, то це урочисте дійство відбулося в Буді, в костелі Діви Марії. Молодший Пршемислович знову став перед вівтарем у плащі св. Іштвана зі всіма традиційними інсигніями. Та після того, як корона св. Іштвана увінчала голову Ласла V вдруге, його влада почала втрачати ґрунт під ногами [47, s.323].

Здійснюючи похід в Угорщину, чеський король, звичайно, прагнув зберегти усі володіння, що було марною справою. Намагання відстояти для Ласла V корону св. Іштвана зазнало краху і в середині липня 1304 р.

правитель Чехії та Польщі забрав юного нащадка додому. Управління країною Вацлав II довірив Яношу Кесегі [26, s. 6; 46, s. 353]. Із собою Пршемисловичі взяли також угорські королівські регалії. А для певності захопили в заручники й частину угорських магнатів. В їх числі «Ілюстрована хроніка» називає Ласла, сина будинського старости Вернера [31, s.170]. Повернення до Чехії не було спокійним. Матуш Чак Тренчанський та його спільники перекрили шлях відступаючим, а поблизу Сениці дійшло було навіть до бою [33, s.376]. В результаті, чеська влада в Угорщині самоліквідувалася.

Значно важливішим з огляду на ситуацію було те, чим закінчиться збройне зіткнення з Альбрехтом Габсбургом. Останній, через фінансову неспроможність та труднощі з організацією війська, вступив у володіння Вацлава аж наприкінці вересня й розташувався в околиці Чеських Будейовиць. Там німецький король зустрів зағони свого сина Рудольфа та допоміжні угорські підрозділи. Об'єднане військо рушило прямо на Кутну Гору, куди дісталос'я 18 жовтня 1304 р. Замість того, щоб виманити противника для вирішальної битви, Вацлав II обрав тактику «маневреної війни». Збройні дружини чеської шляхти непокоїли нападників. У Кутній Горі було розміщено залогу, яка успішно боронила місто. Коли ж 22 жовтня сюди підійшло чеське військо, ворог уже зняв облогу Кутної Гори [27, s.213]. Як відзначає Петр Житавський, рудокопи випустили до Малешовського потоку отруйний срібний шлак і в стані німецького рицарства, котре брало звідси воду, спалахнула епідемія дезинтерії [34, s. 214]. Це, очевидно, змусило Альбрехта Габсбурга негайно покинути Кутну Гору, а відтак – і Чехію. У перший день листопада 1304 р. він був уже в австрійських володіннях. Через голод, хвороби та холод імперське військо зазнало значних втрат. Похід проти Чеського королівства закінчився поразкою.

Таким чином, війну виграла Пршемисловичі і, як пише хроніст Далимил, «шваби, ламаючи шиї, втікали з Чехії» [35, 169]. Однак Вацлав II свою перемогу святкував недовго, зляг із тяжким туберкульозом і 21 червня 1305 р. помер [12, s. 34-35; 29, s.217]. Його син більше не повернувся в Угорщину й панував у Чехії як Вацлав III. У жовтні 1305 р. він відмовився від угорського трону на користь баварського герцога Оттона, передавши йому корону св. Іштвана. Втім на цьому нещастя не покинуло чеський королівський рід. Вісімнадцятилітнього Вацлава III 4 серпня 1306 р. в Оломоуці зарубав найманий убивця трьома ударами меча по шиї [29, s.258; 41, s.309]. Донині достеменно не відомо, хто був тим нелюдом й кому був настільки ненависний молодий король, останній нащадок деревної і славної династії Пршемисловичів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Борецькій-Бергфельдъ Н. История Венгрии въ средние вѣка и новое время. – СПб.: Издание Акц. Общ. «Брокгаузь-Ефронъ», 1908.
2. Гергей Е. История папства / Пер. с венгерского О.В. Громова. – М.: Республика, 1996.
3. Данте Аліг'єрі. Божественна комедія: Поема / Пер. з італ. і коментарі Є. А. Дроб'язка. – Харків: Фоліо, 2001.
4. Дворнік Ф. Слов'яни в європейській історії та цивілізації / Пер. з англ. – К.: Дух і Літера, 2000.
5. Егер О. Средние века. (Всемирная история, т.2). – СПб: «Специальная Литература», 1997.
6. Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002.
7. История Венгрии. В 3 т. – М.: Издательство «Наука», 1971. – Т. I.
8. История Италии. В 3 т. – М.: Издательство «Наука», 1970. – Т. I.
9. Контлер Л. История Венгрии. Тысячелетие в центре Европы / Пер. с англ. В.Т.Олейника. – М.: Издательство «Весь Мир», 2002.
10. Коротка історія Угорщини / Переклав з угорської мови: Йосип Кобаль– Андрій Шолтес. – Ніредьгаза-Ужгород: СП ТОВ «ПоліПрінт», 1997.
11. Кучерук О. Князі і князівни, королі і королівни // Хроніка – 2000. Український культурологічний альманах. – К., 1999. – Вип. 31-32. Єднання. Порозуміння. Злагода. – С. 43-67.
12. Лесны И. О недугах сильных мира сего (властелины мира глазами невролога). – Прага: Издательство «Графит», 1990. – С. 34-35.
13. Лінч Джозеф Г. Середньовічна церква. Коротка історія / Пер. з англ. В.Шовкуна. – Київ.: Основи, 1994.
14. Літопис руський / Пер. з давньорус. Л.Є. Махновця. – К.: Дніпро, 1989.
15. Ліхтей І. Польська політика останніх Пршемисловичів (кінець XIII – початок XIV ст.) // Сaрaтiсa-Кaрпaтiкa: Науковий збірник, присвячений світлій пам'яті педагога і вченого Томаша Сопка. – Ужгород, 2005. – Вип. 32. – С.55-74.
16. Лозинский С.Г. История папства. – 3-е изд. – М.: Политиздат, 1986.
17. Томекъ В. История Чешскаго королевства / Пер. съ чешскаго подъ ред. В. Яковлева. – С.-Пб.: Издание книгопродавца С.В.Звонарева, 1868.
18. Тымовский М., Кеневич Я., Хольцер Е. История Польши / Пер. с польск. Ковалев В.Н., Корзо М.А., Лескинен М.В. – М.: Издательство «Весь Мир», 2004.
19. Цьольнер Е. Історія Австрії / Пер. з нім. Р.Дубасевич, Х.Назаркевич, А.Онишко, Н.Іванчук. – Львів: Літопис, 2001.
20. Antonin R. Hnězdenská korunovace krále Václava II. // Časopis matice moravské. – 2004. – № 123. – S. 337-366.
21. Bauer J. Vládcí českých zemí. Historie panovnického trůnu Čech a Moravy. – Praha: Nakladatelství Pavel Dobrovský – BETA, 2004.
22. Beneš Krabice z Weitmile. Kronika Pražského kostela / Přeložila M. Bláhová // Kroniky doby Karla IV. – Praha, 1987. – S.176-253.
23. Codex juris Bohemici I. / Ed. Hermenegild Jireček. – Pragae, 1867.

24. Češi a poláci v minulosti. 1. – Praha, 1964.
25. Dejiny Slovenska I (do roku 1526). – Bratislava: Veda Vydavateľstvo Slovenskej Akadémie vied, 1986.
26. Fiala Z. Rozmach a zánik Přemyslovců. // Dějiny a současnost. – 1964. – № 10. – S. 6.
27. Fiala Z. Přemyslovské Čechy. Český stát a společnost v letech 995-1310. – Praha: Nakladatelství Svoboda, 1975.
28. Historia diplomacji Polskiej / Pod. red. M. Biskupa. – Warszawa, 1982. – Tom I. Połowa X w.–1572.
29. Charvátová K. Václav II. Král český a polský (Edice Velké postavy českých dějin / svazek 7). – Praha: Nakladatelství Vyšehrad, 2007.
30. Jurek T. Dziedzic królestwa polskiego książe glogowski Henryk (1274-1309). – Kraków, 2006.
31. Képes Kronika. – Budapest: Magyar Helikon Könyvkiadó, 1964.
32. Krieger K.-F. Habsburkové ve středověku. Od Rudolfa I.(1218-1291) do Friedricha III. (1415-1493) (Edice dějiny Evropy / svazek 4.) / Překlad P.Štěpánek. – Praha: Nakladatelství Argo, 2003.
33. Kristó G. A Képes Kronika szerzője es szövege // Képes Kronika. – Bratislava, 1986.
34. Kronika Zbraslavská, Chronicon Aulae Regiae. – Praha: Nakladatelství Melantrich, 1952.
35. Kronika tak řečeného Dalimila. – Praha–Litomyšl: Nakladatelství Paseka, 2005.
36. Lukačka J. Matúš Čák Trenčiansky a jeho familiarita // Historický časopis. – 2003. – Ročník, 51. – Číslo 4. – S. 589-604.
37. Perniš J. Svatošefanská koruna na dražbě ambicíí. Anjouovci v zápase dynastií o dědičstvo Arpádovců (1290-1310). – Martin: Vydavateľstvo Matice slovenskej, 2004.
38. Příbík z Radenína řečený Pulkava. Kronika česká / Překlad J. Zachová // Kroniky doby Karla IV. – Praha, 1987. – S. 271-438.
39. Regesta diplomatica nes non epistolaria Bohemiae et Moraviae II. (1253-1310) / Ed. Josef Emler. – Praha, 1882.
40. Šusta J. Poslední Přemyslovci a jejich dědictví 1300-1308. Reprint druhého vydání. – Praha: Nakladatelství Argo, 2001.
41. Třeštík D., Čechura J., Pechar V. Králové a knížata zemí Koruny České. – Praha: Nakladatelství Rybka Publishers, 2001.
42. Uhorský král Ladislav dává palatínovi Matúšovi, synovi bývalého palatína Petra z rodu Čákovců, Nitriansku župu 28. februára 1302 // Pramene k dejinám Slovenska a Slovakov. IV. Pod vládom anjouvských kráľov.– Bratislava: Literárne informačné centrum, 2002. – S. 44-45.
43. Uhorský král Ladislav, syn českého krále Václava II., obdarúva krakovského biskupa Jána a jeho pokračovateľov hradom Plaveč na Spiši s právom voľného nakladania. Budín 26 septembra 1301 // Pramene k dejinám Slovenska a Slovakov. IV. Pod vládom anjouvských kráľov. – Bratislava: Literárne informačné centrum, 2002. – S. 41-42;
44. Vaníček V. Velké dějiny zemi Koruny české. – Praha–Litomyšl: Nakladatelství Paseka, 2002. – Svazek III. 1250–1310.
45. Žáček R. Slezsko / Stručná historie států. – Praha: Nakladatelství Libri, 2005.

46. Žemlička J. Století posledních Přemyslovců /Edice Historia Bohemica. – Praha: Nakladatelství Melantrich, 1998.
47. Žemlička J. Přemyslovci. Jak žili, vládli, umírali. – Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2005.

SUMMARY

Ihor Likhtey

THE STRUGGLE OF THE CZECH KING WACLAW II FOR A HEGEMONY IN CENTRAL EUROPE (1301-1305)

The article analyses the struggle of the Czech King Wenceslaus (Waclaw) II of the Přemyslide Family for a hegemony in Central Europe in the early 14th century. At that time his attention was focused on the Hungarian Kingdom where the Arpadovich dynasty's male line had exhausted. In 1301 Waclaw II accepted the proposal of a number of Hungarian magnates headed by Matúš Csák of Trencsin to crown his young son Waclaw as Hungarian king. The latter acceded to the throne as Laszlo V. The Přemysloviches had to compete over the Hungarian crown with Karl Robert, a representative of the Napoletan branch of the Anjou dynasty. He was supported by Pope Boniface VIII who succeeded in winning the German King Albrecht I Habsburg over to his side. The Czech state found itself in international isolation. Waclaw II was trying to find the way out of it by concluding an agreement with the French King Philip IV the Fair. In 1304 Albrecht Habsburg invaded the territory of the Czech Kingdom and tried to conquer Kutna Hora, but he failed. The campaign against the Czech Kingdom was lost. However, Waclaw II did not enjoy his victory for a long time. He fell ill with tuberculosis and died in June 1305.

ЕТНОЛОГІЯ

Михайло Тиводар
(м. Ужгород)

ЕТНІЧНІ ПРОЦЕСИ В ЗАКАРПАТТІ XIX – ПОЧАТКУ XXI СТ.

Вивчення етнічних процесів в етноісторичному Закарпатті має три аспекти: науково-теоретичний, політичний і громадський. Перші два аспекти час від часу дискутувались на сторінках різних видань. Тому в публікаціях різних авторів подаються відмінні показники етнічного складу населення краю, по-різному оцінюється характер і перебіг етнічних процесів. Крім того, державно-політична орієнтація різних авторів накладала відбиток на тлумачення ними перебігу етнічних процесів. Громадський аспект проблеми майже не дискутувався в часи входження краю до складу Австрії, Австро-Угорщини та Советського Союзу. Громадський інтерес до проблеми набув поширення в 1920-1930 рр., коли Закарпаття входило до складу Чехословаччини. В умовах розбудови української правової держави найактивніше дискутуються політичні аспекти етнічних процесів.

Аналіз чисельності та етнічного складу населення етноісторичного Закарпаття пов'язаний з рядом труднощів, зокрема з тим, що територія населена українцями впродовж досліджуваного періоду постійно скорочувалась. Площа етноісторичного Закарпаття у складі Угорського королівства наприкінці XVII – початку XIX ст. складала 50 тис. км кв. і охоплювала 13 комітатів [38, с. 105]. В адміністративно-політичному відношенні територія населена українцями не мала якогось особливого статусу. Етнічна ситуація на цій території була складною, бо в ній контактували чотири основні етнічні групи: українці, угорці, словаки і румуни. Домінуюче українське населення проживало в чотирьох східних комітатах: Ужанському, Березькому, Угочанському і Марамороському, площа яких складала лише 17,9 км кв. [52, с. 5]. Але і в Земплинському, Спиському, Шариському, Абуй-Торнянському, Боршодському, Сатмарському, Соболчському, Гемерському та Біхарському комітатах русини-українці склали значний відсоток. Так, в 1900 р., за даними І.Г.Коломійця, в Земплинському комітаті проживало 150 тис., в Шариському – 80 тис., в Спиському та інших комітатах – 25-30 тис. русинів-українців [41, с. 385-386]. У 1810

р. на території названих комітатів проживало 195,7 тис. греко-католиків, з них 185,2 тис. були українцями. В Шариському і Земплинському комітатах, території яких нині входять до складу Словаччини ще в першій половині XIX ст. українці були домінуючим етнічним компонентом [38, с.111].

Наприкінці XIX – початку XX ст. етнічно українські землі Закарпаття складала 22,3 тис. км кв. До нього входили чотири східні комітати (Ужанський, Березький, Угочанський, Марамороський) площею в 17,9 тис. км кв., прилеглі, населені українцями, території Земплинського, Шариського, Списького і Абуй-Торнянського комітатів площею 3,5 км кв. та близько 900 км кв. українських етнічних територій Марамороського і Сатмарського комітатів на лівому березі Тиси [47, с. 50; 52, с.24]. Саме в цих межах українці Закарпаття прагнули в 1919 р. возз'єднатись з Україною. Про це свідчить рішення з'їзду закарпатських русинів-українців від 21.01.1919 р., в якому зазначалось: «Всенародні збори угорських русинів українців з дня 21-го януара 1919 року виказують зеднати всіх русинів українців с комітатів Мараморощ, Угоча, Берег, Унг, Земплин, Шаріш, Спіш и Убауторна и приручение русинами украинцями заселених земель до Соборної України...» [1, арк. 2-5].

У Гемерському, Боршодському, Саболчському і Сатмарському комітатах в 1810 році налічувалось лише 49,2 тис. українськомовних. А в 1910 р. тут налічувалось 240 тис. греко-католиків, але з них лише 300 чоловік були україномовними [38, с.111]. Саме за рахунок цих комітатів упродовж XIX ст. йшло скорочення українських етнічних територій Закарпаття до вже названих 22,3 тис. км кв. Подальше скорочення етнічної території українців пов'язане з їх мадяризацією і словакізацією. Наприкінці XIX – початку XX ст. угорські державні чинники до українсько-руських комітатів відносили лише Марамороський, Угочанський, Березький і Ужанський комітати.

У результаті Першої світової війни, розпаду Австро-Угорщини і рішень Міжнародної конференції в Сен-Жермені від 10 вересня 1919 р. частина етноісторичного Закарпаття під назвою Підкарпатська Русь, площею в 12617 км кв. опинилась у складі новоствореної держави Чехословаччини [46, с.4-5]. Територія Підкарпатської Русі майже повністю співпадає з територією Закарпатської області, що займає площу в 12,8 тис. км кв.

У 1938 р. Карпатська Україна (колишня Підкарпатська Русь) зазнала чергових територіальних змін. У результаті першого Віденського арбітражу (2.XI.1938 р.) Карпатська Україна втратила 1523 км кв. (м. Ужгород, Мукачево, Берегівський район) і в етнічно українських межах її площа складала 11094 км кв. На цій території проживало 552 тис. людей. З них українці складала 414 тис. (75,4%), євреї – 68 тис. (12,3%), угорці – 27 тис. (4,9%), чехи і словаки – 18 тис. (3,2%), румуни 13 тис. (2,3%), німці – 9

тис. (1,6%), інших – 0,3% [39, с.41]. У березні 1939 р. Угорщина повністю окупувала Карпатську Україну, перейменувала її на Підкарпаття (Kárpátaljai), зменшила її територію, віднісши міста Виноградів (Севлюш), Тячів і Солотвино до «матірньої угорської держави».

Натомість на заході до Підкарпаття було приєднано Собранецький округ з 31 українським селом, які раніше перебували у складі Словаччини. У результаті цих змін площа Підкарпаття складала 12060 км кв. [35, с.715; 48, с. 9; 51, с.59].

Угорські власті 15.07.1939 р. провели перепис населення на Закарпатті. Отримані результати призначались для службового користування. Його результати та уточнену площу оприлюднили О.Бонкало, І.Гашпар та Л.Тіррінг. Площа тогочасного Закарпаття складала 12 146 км кв., а загальна чисельність населення 671962 чол. З них 84,4% – українці, 7,1% – угорці, 4,2% – словаки, 2,5% – німці, інші – 2% [51, с.59; 60, с. 177; 63]. За тогочасним територіально-адміністративним поділом у складі Закарпаття виділялось 12 округів: Рахівський, Тячівський, Хустський, Волівський (Міжгірський), Великосевлюський (Виноградівський), Іршавський, Мукачівський, Свалявський, Великоберезнянський, Перечинський, Ужгородський, Собранецький [60, с.177].

У жовтня 1944 р. колишня Підкарпатська Русь (Карпатська Україна) була визволена радянськими військами, в листопаді 1945 р. увійшла до складу Радянського Союзу, а 22 січня 1946 р. було створено Закарпатську область у складі Радянської України площею в 12,8 тис. км кв. Незначне збільшення площі області відбулось за рахунок включення до неї м. Чоп з околицями.

Динаміку численного і етнічного складу населення 13 комітетів північно-східної Угорщини (етноісторичного Закарпаття) відтворити важко, бо в середні віки загальнодержавних статистик не існувало. Спираючись на матеріали австрійського перепису 1786-1787 рр., дослідники прийшли до висновку, що в межах нинішньої Закарпатської області проживало 250 тис. чоловік. Взявши цю цифру за основу, В.П.Копчак та С.І.Копчак провели екстраполяцію в минуле і одержали такі показники: 1500 р. – 100,1 тис. чол., 1550 р. – 116,6 тис. чол., 1600 р. – 130,2 тис. чол., 1650 р. – 149,7 тис. чол., 1700 р. – 186,0 тис. чол., 1880 р. – 280 тис. чол., 1869 р. – 400,1 тис. чол. [40, с.33-34].

Перші офіційні відомості про кількість українців у 13 комітатах етноісторичного Закарпаття – матеріали церковного перепису 1810 р. Тоді на території етноісторичного Закарпаття проживало 550 тис. греко-католиків, з них 429 тис. були українцями [64, с. 54-55]. З матеріалів церковного перепису 1827 р. видно, що тоді на території етноісторичного Закарпаття проживало 461 тис. чол., а в 1854 р., за підрахунками німець-

кого статистика Г. Брахеллі, тут налічувалось 497 тис. україномовних [38, с.108]. Підгасовуючи дані переписів та включаючи русинів-українців Шариського, Земплинського, Списького і Абуй-Торнянського комітатів, які володіли угорською мовою чи належали до католицької церкви, до угорців, офіційна статистика штучно занижувала кількість україномовного населення. Провівши підрахунки статистичних даних, І.Г.Коломієць навів уточнені дані кількості русинів-українців в Угорщині.

Таблиця № 1 [41, с.17]

Кількість закарпатських українців у складі Угорщини в XIX ст.

Роки	За даними офіційної статистики (в тис. чол.)	За перебрахунками І.Г.Коломієця (в тис. чол.)
1840	436	500
1851	322	540
1869	445	620
1880	352	640
1890	379	670
1900	423	700

Таким чином з 1869 по 1900 р. угорська статистика засвідчувала зменшення кількості русинів-українців в Угорщині на 22 тис. Штучне зниження кількості русинів-українців особливо активно проводилось в другій половині XIX ст. Воно засвідчує асиміляторську політику угорських властей. Насправді з 1869 по 1900 р. чисельність русинів-українців в Угорщині зросла на 80 тис. чол.

З 1850 – 1851 рр. в Австрійській імперії проводились науково організовані переписи. Але в них етнічну належність визначали за розмовною мовою і віросповіданням. Крім того, угорські власті до етнічно українських відносили лише чотири комітати північно-східної Угорщини: Марамороський, Угочанський, Березький, Ужанський. Тому відтворити чисельність населення етноісторичного Закарпаття кінця XIX – початку XX ст., а особливо територій нинішньої Закарпатської області, складно. Якщо чисельність населення чотирьох названих комітатів фіксується в статистичних збірниках, то чисельність населення нинішньої Закарпатської області виявляється внаслідок доволі складних розрахунків. Нижче наведена таблиця дає можливість співставити кількість населення в чотирьох названих комітатах і нинішній Закарпатській області.

Таблиця № 2 [40, с.37;
44, с.71;48, с.293;: 52, с.51]

**Чисельність населення чотирьох східних комітатів
етноісторичного Закарпаття і території Закарпатської області.**

Територія	Кількість населення в тис. чол. по роках			
	1880	1890	1900	1910
Закарпаття в межах 4-х комітатів (17,9 тис. км кв.)	572,6	653,4	754,8	848,1
Закарпатська область (12,8 тис. км кв.)	395,7	456,1	526,7	595,6
Р і з н и ц я	176,9	197,3	228,1	252,6

Ще важче відтворити етнічний склад населення етноісторичного Закарпаття і Закарпатської області другої половини XIX – початку XX ст., бо в переписних листах не було графи «національність» і «рідна мова». Натомість враховувалась «розмовна мова» і «віросповідання». За цих умов євреї відносились до угорськомовного чи німецькомовного населення. Чисельність угорськомовного населення поповнювалась також за рахунок змадяризованих русинів-українців, словаків, циган, румун та ін. Починаючи з 1825 р., угорські власті цілеспрямовано і насильно нав'язували угорську мову, намагались асимілювати слов'янську, в тому числі русько-українську, етнічну складову на теренах Угорщини. Протистояння цій асиміляції відбувалось на основі збереження традиційно-побутової матеріальної і духовної культури, рідної «руської» мови і «руської» віри. Завдяки цьому традиційна народна культура закарпатських українців збереглась як цілісний комплекс до початку XX ст. Закарпатські будителі намагались активізувати громадсько-політичне і культурне життя русинів-українців. Але істотних успіхів вони не досягли, бо в переважній більшості вони орієнтувались на «русскість», «угрорусскість», «рутенство» чи локальне «русинство».

Водночас на українських етнічних територіях Земплінського, Шарішського і Списького комітатів мала місце словакізація русинів-українців. Так, наприклад, у 1773 р. тут нараховувалось понад 300 українських і 19 українсько-словацькі села. Мовна словакізація за останні 150 р. привела до появи значного числа словаків греко-католиків, а число українських сіл зменшилось на 1930 р. до 257, в яких проживало 91079 українців [29, с.53; 47, с.50-51; 62, с.68]. За даними офіційних переписів у 1846 р. у Східній Словаччині (Пряшівській Русі) проживало 187321, у 1870 р. – 140324, у 1890 р. – 83573, у 1900 р. – 82666, у 1910 р. – 89910 русинів-українців. За переписом 1921 р. на цій території проживало 189,5

тис. греко-католиків, з них лише 84272 чол. назвалися русинами-українцями [28, с.130-131; 38, с.111].

Аналогічні процеси проходили і вздовж українсько-угорського етнічного кордону в Угочанському, Березькому, Ужанському та Боршодському, Сатмарському, Саболчському і Гемерському комітатах. Процес мадяризації русинів-українців привів до появи тут мадярів греко-католиків. Нижче наведена таблиця засвідчує цей процес станом на 1806 р.

Таблиця № 3 [54, с.105-108]

Кількість греко-католиків та їх розподіл за етнічною належністю в комітатах північно-східної Угорщини в 1806 р.

Комітат	Греко-католиків		
	Всього	Русинів-українців	Мадярів (змадяризованих русинів-українців)
Абуй-Торнянський	19602	11874	7728
Боршодський	10035	5605	4430
Соболчський	29682	2233	27449
Сатмарський	90196	5054	85142
Угочанський	23291	18870	4421
Ужанський	49266	46872	2394
Березький	50388	48753	1635
Р а з о м	272460	139261	133199

Наведена таблиця свідчить, що понад 48,5% греко-католиків було вже змадяризовано, тобто їхньою розмовною мовою була вже угорська мова. Мадяризація зайшла так далеко, що у 1912 р. для угромовного населення було створено окрему Гойдудорозьку греко-католицьку єпархію. До неї належали угорці східного обряду, тобто нащадки змадяризованих русинів-українців. У 1930 р. в складі Угорщини налічувалось 201 тис. таких мадярів греко-католиків [34, с.338; 35, с.432].

Водночас наведені в таблиці дані свідчать, що в межах Закарпатської області найактивніше процес мадяризації відбувався в межах Угочанського комітату. Тут на 1900 р. було змадяризовано понад 10,2% всіх греко-католиків.

Вибір даних з перепису 1900 р. по 14 селах Угочанського комітату подаємо в нижче наведеній таблиці.

**Таблиця етнічної і релігійної структури населення
14 сіл Угочанського комітату в 1900 р.**

№ п/п	Назва сіл	угорці	німці	українці	римо-католики	греко-католики	протестанти	юдеї
1.	Фанчиково	670	68	128	147	491	131	105
2.	Карачин	507	-	1	14	458	20	17
3.	Матієво	482	62	10	39	288	153	74
4.	Виноградово	4034	378	1320	942	2633	891	1282
5.	Шаланки	1885	76	26	81	691	1094	116
6.	Нове Село	532	42	111	55	419	145	69
7.	Вербовець	535	-	-	16	76	412	31
8.	Братово	528	-	19	34	404	85	24
9.	Бобове	804	34	15	81	389	260	123
10.	Чепа	1018	-	1	102	586	149	182
11.	Чорнотисово	1509	-	123	130	619	557	326
12.	Дівоче	742	-	3	47	125	514	59
13.	Юлівці	710	1	8	31	65	557	66
14.	Петрово	865	-	-	34	199	529	103
	Р а з о м	14821	661	1765	1753	7443	5492	2577

Підрахунки засвідчують, що у названих 14 селах в 1900 р. проживало 7443 греко-католики. З них лише 1765 чол. (23%) вважали себе русинами-українцями, а 5678 (77%) греко-католиків, колишніх русинів-українців, були вже угромовними. У результаті таких процесів етнічна територія українців етнічноісторичного Закарпаття постійно скорочувалась.

Дещо відмінною була ситуація на території Марамурешського і Сату-Марського повітів Румунії, де уздовж р. Рускови та р. Ізи в районі м. Мамореш-Сігет в 1919 р. проживало 19,1 тис. українців. У наступні десятиліття їх численність зростала. У 1930 р. в Марамурешському повіті вже проживало 19249, а в повіті Сату-Маре – 3439 українців. Загалом у румунській частині етноісторичного Закарпаття в 1930 р. проживало 22688 українців [36, с.246-257; 38, с.111-112].

Питання про етнічну структуру населення етноісторичного Закарпаття початку ХХ ст. складне, бо австро-угорська статистика, як вже відзначалось, не фіксувала етнонаціональну самоідентифікацію і рідну мову, а віросповідання і розмовну мову. Це давало можливість представникам влади завищувати кількість угромовного і німецькомовного населення.

Більш-менш реально етнічний склад населення засвідчують дані про релігійну структуру населення краю. Але і вони не бездоганні, бо, як вірно відзначає О.Мазурок і В.Орто, частина русинів-українців перейшла в католицизм і стала угромовною, але зберегла русько-українську самоідентифікацію, а певна частина греко-католиків вже не була українцями [44, с. 66]. Тому при висвітленні питання етнічної належності населення етноісторичного Закарпаття кінця XIX – початку XX ст. співставляють дані про віросповідання з даними про розмовну мову. Але і таке співставлення не дає точних даних, бо, наприклад, євреї розмовляли мовою ідіш, що сформувалась на основі одного з діалектів німецької мови, та угорською, словацькою і українською мовами.

Етнічну структуру населення чотирьох східних комітатів етноісторичного Закарпаття в 1900 і 1910 рр видно з нижче наведеної таблиці.

Таблиця № 5 [44, с. 71; 48, с.294]

**Етнічна структура населення чотирьох східних комітатів
(17, 9 тис. км кв.) етноісторичного Закарпаття за розмовною мовою**

Розмовна мова	1900 р.		1910 р.	
	чол.	%	чол.	%
Українська	327392	43,4	356533	42,0
Угорська	217609	28,8	262555	31,0
Німецька	78692	10,4	93289	11,0
Словацька	44929	5,9	38027	4,5
Румунська	84514	11,2	94608	11,2
Сербська	8	0,0	27	0,0
Хорватська	294	0,1	181	0,0
Інші мови	1827	0,2	2940	0,3
В с ь о г о	754769	100	848160	100

Співставлення наведених у таблиці показників з даними про віросповідання засвідчує, що в 1900 р. – 61%, а в 1910 р. – 61,1% всіх віруючих належало до греко-католицької церкви, відповідно – до римокатолицької – 11,0% і 10,8%, реформатської – 12,9% і 12,4%, кальвіністської – 0,2% і 3%, православної – 0,0% і 0, 2%, а до юдеїстської релігії – 14,9% і 15,2%. Оскільки євреїв за розмовною мовою не виділили в окрему етнічну групу, то в 1900 р. 112400, а в 1910 р. 128791 чол. євреїв було віднесено до німців та угорців [40, с. 37; 44, с. 71]. Крім того, до угромовного населення було віднесено значну кількість русинів-українців, словаків, циган та ін. Не дивлячись на процеси мадяризації і словакізації та несприятливі історичні і політичні умови, в чотирьох східних комітатах ру-

сини-українці кількісно зростали і зберігали більшу частину своєї етнічної території.

Вирахувати етнічну структуру населення 1900 і 1910 рр. територій, що входять до складу теперішньої Закарпатської області ще складніше. За підрахунками В.П. і С.І. Копчаків у межах теперішньої Закарпатської області в 1900 р. проживало 526,7 тис. чол., а в 1910 р. – 595,6 тис. чол. Тогочасну етнічну структуру населення територій нинішньої Закарпатської області передає нижче наведена таблиця.

Таблиця № 6 [40, с.37, 68-69]

Етнічна структура населення територій, що сьогодні входять до Закарпатської області за розмовною мовою

№ п/п	Національність	1900 р.		1910 р.	
		кількість в тис. чол.	% від загальної кількості	кількість в тис. чол.	% від загальної кількості
1.	українців	312860	59,4%	334727	56,2%
2.	угорців	142216	27%	173914	29,2%
3.	євреїв	–	–	–	–
4.	чехів і словаків	8427	1,6%	7742	1,3%
5.	німців	51616	9,8%	63729	10,7%
6.	інших	11587	2,2%	15498	2,6%
7.	Загальна кількість	526700	100%	595610	100%

Порівняння таблиць №5 і № 6 засвідчує, що в межах Закарпатської області в 1900 і 1910 роках україномовного населення було відповідно більше на 16% і 14,2%, ніж в чотирьох східних закарпатських комітатах, в яких україномовні хоч і були в більшості, але в 1900 р. вони склали 43,4%, а в 1910 р. – лише 42% всього населення. Зменшення чисельності україномовних засвідчує процеси мадяризації українців. Але найбільше зростання угромовного і німецькомовного населення відбулось за рахунок євреїв. Що ж до румуномовного населення, то в межах Закарпатської області в 1910 р. їх чисельність складала менше 11 тис. чол. Мету угорської асиміляторської політики відкрито виразив Банффі, який у 1902 р. писав: «Державна єдність вимагає не лише єдиного народу, але й єдиної культури, вона не може допустити ні в середині, ні ззовні нічого, що сприяло б розвитку іншої культури, крім мадярської» [42, с.152].

Наприкінці XIX – початку XX ст. в етноісторичному Закарпатті з середовища вузького кола місцевої інтелігенції виділились свідомі провід-

ники української національної ідеї. Вони етнічно, історично, мовно, культурно і політично ідентифікували себе з українською нацією. Їх зусиллями було зорганізовано і проведено 21 січня 1919 р. в м. Хусті всезакарпатське зібрання делегатів від кожного населеного пункту, яке проголосило включення територій етноісторичного Закарпаття до складу Соборної України. Але спробу включення закарпатоукраїнського етнографічного масиву до складу України не було реалізовано, бо край під назвою Підкарпатська Русь був приєднаний до складу новоствореної держави Чехословаччини.

У результаті розпаду Австро-Угорщини одна частина етноісторичного Закарпаття увійшла до складу Чехословаччини, а інша – до Румунії. У складовій Чехословаччини – Словаччині проживало 134,7 тис. українців, з них 62,5% (84,3 тис. чол.) на етнічно українських теренах Пряшівської Русі. В румунській частині етноісторичного Закарпаття (Марамурешський повіт) проживало тоді 19,1 тис. українців. Крім того, в 1921 р. в Підкарпатській Русі проживало 374,8 тис. українців. Разом в етноісторичному Закарпатті в 1921 р. проживало 478,2 тис. українців [28, с.131; 38, с.112; 40, с.37, 68; 59, s.8].

Починаючи з даних чехословацького перепису 1921 р., наступні переписи етнічну належність населення визначали за рідною мовою. Це дає можливість значно точніше визначити етнічний склад населення. У часи входження Закарпатської області (Підкарпатської Русі) до складу Чехословаччини в країні було проведено перепис населення в 1921 р і 1930 роках. Нижче наведена таблиця дає можливість співставити їх результати.

Таблиця № 7 [56, s.75; 57, s.30]

**Етнічний склад населення Закарпатської області
(Підкарпатської Русі) в 1921 і 1930 роках**

№ п/п	Національність	1921 р.		1930 р.	
		кількість в тис. чол.	% від загальної кількості	кількість в тис. чол.	% від загальної кількості
1.	Всього населення	604,6	100%	725,4	100%
2.	українців	374,8	62%	452,0	62,2%
3.	угорців	104,0	17,2%	116,0	16%
4.	євреїв	81,0	13,4%	95,0	13,1%
5.	Чехів і словаків	20,0	3,3%	35,0	4,8%
6.	румунів	11,8	1,9%	12,7	1,7%
7.	німців	10,9	1,8%	13,0	1,9%
8.	інших	2,1	0,4%	1,7	0,3%

Наведені в таблицях дані свідчать про зміни в етнонаціональній самоідентифікації населення краю. Порівняно з 1910 р. численність українців на 1930 р. зросла на 117,3 тис. чол. (6%), угорців зменшилось на 13,2%, німців зменшилось на 8,8%. Чехословацькі переписи на відміну австро-угорських, зафіксували кількість єврейського населення краю, яке в 1920 р. налічувало 81 тис. чол., а в 1930 р. – 95 тис. чол. Водночас дані таблиці № 7 свідчать, що впродовж десяти років (1920 – 1930) населення Закарпатської області зросло на 120,8 тис. чол., в тому числі українців – на 77,23 тис., угорців – на 12,1 тис., євреїв – на 14 тис., інших – на 500 чоловік. Загалом на етнічних теренах зменшеного до 17,9 тис. км кв. етноісторичного Закарпаття в 1930 р. проживало 566 тис. українців. Доволі значне зростання кількості українців було пов'язане як з позитивними соціальними зрушеннями, так з широкою проукраїнською національно-культурною і політичною діяльністю національно свідомої громадськості та прослов'янською державною політикою урядів Чехословаччини. За даними чехословацької статистики на 2.XI. 1938 р., до Віденського арбітражу, в Підкарпатській Русі проживало 725357 чол., з них: українці – 450925 (62,2%), угорці – 115805 (16%), євреї – 95008 (13%), чехи і словаки – 34511 (4,8%), німці – 13804 (1,9%), румуни – 12777 (1,76%), інших – 2527(0,34%).

Широка політична, культурна і громадська самоорганізація закарпатських українців у 20 – 30-ті роки ХХ ст. проявлялась в науковій, освітній, літературній, просвітницькій діяльності, в проведенні масових громадсько-політичних заходів, зокрема масових походів, фестивалів, виховній діяльності «Просвіти» і «Пласту» і т. ін. І хоча конституція Чехословаччини 1920 р. дозволяла закарпатським українцям ідентифікувати себе лише як «русинів», національно свідомо громадськість пропагувала нову самоназву «українець» та українську національно-державну символіку. В результаті всеукраїнська культурна та історична спадщина стала надбанням українців тодішньої Підкарпатської Русі. Загалом упродовж 20-30-х років ХХ ст. відбувалось поступове влиття закарпатських українців в українську націю. Найвищим проявом цього процесу були змагання по будівництву української держави – Карпатської України 1938 – 1939 рр. Вона будувалась як загальнонаціональна, як осередок майбутньої незалежної Соборної України [55, с. 160-165]. Національні змагання закарпатських українців 1918–1919 та 1920–1939 рр. не лише мобілізували національні почуття і національну свідомість, а й поставили завдання возз'єднання краю з Україною.

Угорщина, окупувавши протягом 15-18 березня 1939 р. Карпатську Україну, 15 липня того ж року провела в краї частковий перепис населення. За цим переписом в Підкарпатті (Kárpátjai) площею в 12146 км кв.

проживало 664,8 тис. чол., з яких 70% (455,4 тис.) – українці, за мадярською термінологією – «рутени» чи «русини». Крім того, за даними О.Бонкало, 100 тис. «русинів» проживало в Пряшівській Русі та 20 тис. в румунському Марамуреші. Отже, за даними О.Бонкало та Тіррінга в 1940 р. на теренах етноісторичного Закарпаття проживало понад 557,4 тис. українців [60, old. 177-178; 63].

Окупувавши Карпатську Україну, угорська армія і жандарми виявили надзвичайно жорстокість до захисників рідної землі. Масові розстріли та арешти українських патріотів стали звичними. Так, наприклад, лише в м. Тячеві упродовж 15-18 березня було розстріляно 200 людей [51, с. 21-22]. Угорські окупаційні власті заборонили вживати самоназву «українець», нещадно карали всіх, хто навіть згадував Карпатську Україну. Репресії угорських окупантів, колонізація краю мадярами, заборона всього українського, нав'язування «рутенства» чи «русинства» посилювали антиугорські настрої, історичну прірву між закарпатськими українцями й Угорщиною [33, с.205-207].

У жовтні 1944 р. територія Закарпатської області була визволена советськими військами. В цих умовах ідея возз'єднання краю з «великою Україною» почала набирати чітких політичних обрисів. Проведений 26 листопада 1944 р. з'їзд Народних комітетів краю постановив: «Возз'єднати Закарпатську Україну з своєю Великою матір'ю Радянською Україною і вийти із складу Чехословаччини [27, с.80] На з'їзді було обрано Народну Радю Закарпатської України, яка діяла як перехідна влада до вирішення долі краю договором між Советським Союзом і Чехословаччиною. Окремі історики це перехідне квазідержавне утворення безпідставно вважають незалежним державним утворенням [49, с 606]. Договір про Закарпатську Україну було підписано в Москві 29 червня 1945 р. і ратифіковано законодавчими органами влади обох країн [27, с. 284]. Так було реалізовано глибокі народні прагнення соборності з «Великою Україною», які пробували здійснити українці краю в 1919 і 1939 роках. А вже 22 січні 1946 р. колишня Підкарпатська Русь-Карпатська Україна стала Закарпатською областю Советської України.

У тому ж 1946 р. було проведено оцінювальний перепис населення Закарпатської області, за яким тут проживало 710 тис. людей. О.Малець чисельність населення Закарпатської області в 1946 р. оцінює в 755,1 тис. [45, с.41, 67]. У свою чергу В.П. та С.І. Копчаки, спираючись на оцінювальні дані, налічують в області в 1947 р. 782 тис. людей, в 1948 р. – 798,9 тис., в 1951 – 828,3 тис. людей [40, с. 37, 167].

Перерахунки показників етнічного складу населення Закарпатської області, відображає нижче наведена таблиця.

Таблиця № 8. [37, с.55-57, 60;
40, с. 37, 167;45, с. 41,
67; 51, с.59]

**Чисельність та етнічний склад населення
Закарпатської області в 1946 р.**

№ п/п	Національність	Кількість	%
1.	Українці	527032	74,4
2.	угорці	134558	18,9
3.	росіяни	12176	1,7
4.	румуни	12412	1,73
5.	євреї	6998	0,98
6.	чехи і словаки	13404	1,9
7.	німці	2398	0,33
8.	цигани	444	0,06
9.	Р а з о м	709424	100

Порівнюючи дані 1946 р. з показниками попередніх років, відзначимо тенденцію до постійного зростання чисельності і питомої ваги українців у структурі населення Закарпатської області. Якщо в 1921 р. українці в краї склали 62%, в 1930 р. – 62,2%, 1939 р. – 70%, то в 1946 р. – 74,4% всього населення. Привертає увагу й факт зменшення чисельності євреїв з 95 тис. у 1930 р. до 6998 чол. у 1946 р. Це скорочення пов'язане з депортацією фашистами євреїв до концтаборів. Якщо в 1930 р. євреї склали 13,1% всього населення області, то в 1946 р. – лише 0,98%. Відзначимо також різке скорочення чисельності німців з 13 тис. у 1930 р. до 2398 чол. у 1946 р. Одна частина німців втекла при наблизенні советської армії, інші записувались українцями, словаками і чехами, а певна частина опинилась у советських концтаборах за співробітництво з окупантами. Відзначимо й зростання кількості угорців з 116 тис. у 1930 р. до 134,5 тис. чол. у 1946 р.

З 1959 р. в Советському Союзі кожні 10 років проводився всеродовий перепис населення. Загальні тенденції перебігу етнодемографічних процесів у Закарпатській області в 1959-1989 рр. передає нижче наведена таблиця.

**Розподіл населення Закарпатської області
за національністю в 1959 – 1989 рр.**

№ п/п	Національність	1959		1970		1979		1989	
		людей	%	людей	%	людей	%	людей	%
1.	Українці	686464	74,6	808606	76,51	898606	77,75	976749	78,41
2.	Євреї	12169	1,32	10856	1,02	3865	0,33	2639	0,21
3.	Німці	2398	0,26	4230	0,4	3746	0,32	3478	0,27
4.	Росіяни	29599	3,2	35189	3,33	41713	3,61	49458	3,97
5.	Румуни	18346	2,0	23454	2,22	27155	2,35	29485	2,37
6.	Словаки	12289	1,3	9573	0,9	8245	0,71	7329	0,58
7.	Угорці	146247	15,9	151949	14,4	158446	13,71	155711	12,42
8.	Цигани	4970	0,55	5902	0,56	5586	0,49	12, 131	0,97
9.	Інші	7691	0,84	7040	0,66	8497	0,71	10062	0,8
10	Всього	920173	100	1056799	100	1155759	100	1245618	100

Наведені дані засвідчують постійне зростання загальної кількості українців, чисельність яких в області за вказані роки зросла на 290285 чол. При цьому зростання відбувалось переважно за рахунок природного приросту. В 1989 р. в області проживало 49458 росіян, майже 4% всього населення краю. До 1945 р. в області проживало всього кілька десятків російських емігрантів, які втекли з Росії, рятуючись від комуністичного терору. Російська національна меншина сформувалась за рахунок спланованої і стихійної міграції російськомовного населення. Упродовж 1959 – 1989 рр. відбувалось зростання чисельності одних і зменшення кількості інших національних менших області. Так, за вказані роки, кількість румун зросла на 11139 чол., циган – на 7161 чол., угорців – на 9,464 людей. При цьому протягом 1979 – 1989 рр. кількість угорців зменшилась з 158446 до 155711 людей, тобто на 2735 людей. Це зменшення відбулось як за рахунок еміграції угорців до Мадярщини, так за рахунок скорочення їх природного відтворення. Ще в 1959 р. в області проживало 12169 євреїв. За переписом 1989 р. в області проживало всього 2639 євреїв. Більшість з 9530 євреїв емігрували до Ізраїлю, США та країн Західної Європи. За вказані роки в області зменшилась кількість словаків. Якщо в 1959 р. в краї про-

живало 12289 словаків, то в 1989 р. лише 7329. Більшість з 4960 словаків виїхало до тодішньої Чехословаччини, а певна їх кількість була асимільована українцями, угорцями та росіянами.

Період 1946–1991 рр. складний і суперечливий в етнонаціональному розвитку Закарпатської області. Соціально-економічна перетворення і політика державних властей спричинили швидке зростання міського населення як за рахунок внутрішньообласної міграції, так за рахунок напливу мігрантів з інших областей України та із-за її меж. Якщо в 1945 р. в м. Ужгороді налічувалось 19061, а в м. Мукачеві – 25603 мешканців, то в 1990 р. в м. Ужгороді вже проживало 120 тис., а в м. Мукачеві – 80 тис. людей [45, с.106]. Лише в 1989 р. в міста області прибуло 17997 людей, з них 6746 – за направленнями міграційних служб із-за меж України [32, с.530, 565; 40, с. 165-168]. Більшість промислових підприємств області була пов'язана з військово-промисловим комплексом. Єдиною урядовою, виробничою і побутовою мовою спілкування в цих переселенців та інженерно-технічного персоналу підприємств, пов'язаних в військово-промисловим комплексом, була російська мова. Саме ці російськомовні мігранти відігравали основну роль у творенні советського народу, зневажанні української культури і мови. Мігранти, облаштовуючись в промислових центрах, надавали містам і містечкам поліетнічного характеру. Все це разом з пропагандою інтернаціоналізму, вишукуванням українських буржуазних націоналістів, зростанням кількості міжетнічних шлюбів прискорювало зміну ціннісних орієнтацій з етнічних на російськомовному советську маргінальну культуру і етнічність. Наслідком такої політики було зросійщення місцевого населення. Якщо в 1959 р. російську мову рідною вважало лише 0,65% українців та 0,05% угорців, то в 1989 р. вже 1% українців, 0,6% угорців, 49,5% євреїв, 46,6 % білорусів, 6,1% німців, 5,3% словаків Закарпатської області вважали рідною російську мову [45, с.110; 50, с.132].

Водночас за роки советської влади відбувались процеси інтеграції українців Закарпатської області у складі української нації. Цьому сприяли як соціально-економічні і культурні процеси, так широкі взаємозв'язки населення різних областей України. Все це посилювало відчуття історичної, культурно-побутової, мовної та територіальної близькості і однорідності українців області з українцями інших областей України. Поширення української літературної мови та кращих зразків національної культури також сприяло утвердженню загальноукраїнських настроїв, духу, ментальності, національної свідомості.

У 2001 р. вперше в історії України було проведено всеукраїнський перепис населення. Основні його результати по Закарпатській області у викладені у наведених нижче таблицях №№ 10, 11, 12.

Таблиця № 10 [6 – 24]

**Розподіл населення за національністю в районах і містах
Закарпатської області в 2001 р.**

№ п/п	Національність	В с ь о г о		В районах		В містах	
		людей	%	людей	%	людей	%
1.	українці	1010127	80,52	818453	81,93	191674	74,98
2.	білоруси	1540	0,12	626	0,06	914	0,36
3.	вірмени	490	0,03	123	0,01	367	0,14
4.	євреї	565	0,04	94	-	471	0,18
5.	молдавани	516	0,04	377	0,03	139	0,05
6.	німці	3582	0,29	1715	0,16	1867	0,73
7.	поляки	518	0,04	166	0,01	352	0,13
8.	росіяни	30993	2,47	9951	0,99	21042	8,24
9.	румуни	32152	2,57	32008	3,3	144	0,05
10.	словаки	5695	0,45	2760	0,26	2935	1,15
11.	угорці	151516	12,08	122058	12,2	29458	11,53
12.	цигани	14004	1,12	9352	0,93	4652	1,83
13.	чехи	320	0,02	117	0,01	203	0,07
14.	інші	2596	0,21	1191	0,11	1405	0,56
15.	всього	1254614	100%	998991	100%	255623	100%

Таблиця № 12 [7, 15, 21, 23]

**Розподіл населення за національністю в містах
Закарпатської області в 2001 р.**

№ п/п	Національність	Берегове	Мукачеве	Ужгород	Хуст	Всього
1.	українці	10321 38,88%	62965 77,13%	89942 77,83%	28446 89,3%	191674 74,98%
2.	білоруси	55 0,21%	352 0,43%	455 0,39%	52 0,16%	914 0,36%
3.	вірмени	21 0,08%	121 0,15%	217 0,19%	8 0,02%	367 0,14%
4.	євреї	36 0,13%	157 0,2%	232 0,2%	46 0,14%	471 0,18%
5.	молдавани	12 0,04%	45 0,05%	63 0,05%	19 0,06%	139 0,05%
6.	німці	16 0,06%	1592 1,96%	176 0,15%	83 0,26%	1867 0,73%
7.	поляки	21 0,08%	102 0,13%	206 0,17%	23 0,07%	352 0,13%
8.	росіяни	1445 5,44%	7326 8,98%	11106 9,61%	1165 3,66%	21042 8,24%
9.	румуни	16 0,06%	31 0,03%	88 0,07%	9 0,02%	144 0,05%
10.	словаки	64 0,34%	303 0,37%	2523 2,2%	45 0,14%	2935 1,15%
11.	угорці	12785 48,15%	6975 8,54%	7972 6,9%	1726 5,42%	29458 11,53%
12.	цигани	1695 6,38%	1130 1,38%	1705 1,48%	122 0,38%	4652 1,83%
13.	чехи	7 0,02%	72 0,08%	107 0,09%	17 0,05%	203 0,04%
14.	інші	60 0,23%	466 0,57%	776 0,67%	103 0,32%	1405 0,59%
15.	В с ь о г о	26554 100%	81637 100%	115568 100%	31864 100%	255623 100%

Розподіл населення за національністю в районах

№ п/п	Національність	Кількість та %					
		Берегівський	Великоберезнянський	Виноградівський	Воловецький	Іршавський	Міжгірський
1.	українці	10185 18,84%	27182 96,36%	84263 71,52%	25182 98,86%	99498 98,58%	49453 99,12%
2.	білоруси	25 0,05%	22 0,08%	97 0,08%	17 0,07%	39 0,03%	15 0,03%
3.	вірмени	12 0,02%	4 0,01%	5 0,0%	6 0,03%	2 0,0%	8 0,02%
4.	євреї	6 0,01%	1 0,0%	32 0,03%	-	2 0,0%	1 0,0%
5.	молдавани	9 0,01%	7 0,02%	37 0,03%	2 0,0%	21 0,02%	5 0,01%
6.	німці	13 0,02%	2 0,0%	34 0,03%	22 0,09%	47 0,04%	6 0,01%
7.	поляки	3 0,0%	7 0,02%	24 0,02%	-	13 0,01%	2 0,0%
8.	росіяни	361 0,67%	210 0,76%	1425 1,2%	165 0,65%	642 0,63%	245 0,49%
9.	румуни	8 0,01%	5 0,01%	22 0,02%	1 0,0%	8 0,08%	2 0,0%
10.	словаки	12 0,02%	270 0,96%	60 0,05%	25 0,1%	263 0,2%	2 0,0%
11.	угорці	41163 76,15%	15 0,06%	30874 26,11%	25 0,1%	114 0,11%	8 0,02%
12.	цигани	2211 4,09%	452 1,61%	920 0,78%	1 0,0%	167 0,16%	118 0,24%
13.	чехи	5 0,01%	6 1,61%	13 0,01%	2 0,0%	3 0,0%	-
14.	інші	49 0,1%	28 0,1%	151 0,12%	26 0,1%	86 0,08%	25 0,05%
15.	всього	54062 100%	28211 100%	117957 100%	25474 100%	100905 100%	49890 100%

Таблиця № 11 [8–11, 13–14, 16–21, 22–24]

Закарпатської області в 2001 р.

національностей в районах							
Мукачівський	Перечинський	Рахівський	Свалявський	Тячівський	Ужгородський	Хустський	Всього
85168 83,96%	30857 96,35%	76184 83,77%	51868 94,54%	142978 83,2%	43489 58,46%	92146 95,05%	818453 81,93%
51 0,05%	19 0,06%	55 0,06%	52 0,09%	89 0,05%	110 0,15%	35 0,03%	626 0,06%
13 0,01%	5 0,01%	3 0,0%	14 0,03%	21 0,01%	28 0,03%	2 0,0%	123 0,01%
4 0,0%	4 0,01%	10 0,01%	12 0,02%	13 0,0%	6 0,0%	3 0,0%	94 0,0%
27 0,02%	16 0,05%	59 0,06%	16 0,03%	122 0,07%	23 0,03%	33 0,03%	377 0,03%
846 0,84%	15 0,05%	36 0,04%	966 0,67%	286 0,17%	26 0,03%	16 0,01%	1715 0,16%
9 0,0%	11 0,03%	19 0,02%	31 0,05%	9 0,0%	32 0,04%	6 0,0%	166 0,01%
721 0,72%	430 1,35%	774 0,86%	848 1,55%	1799 1,04%	1485 2,0%	846 0,88%	9951 0,99%
43 0,04%	87 0,27%	10514 11,57%	4 0,0%	21298 12,41%	6 0,0%	10 0,01%	32008 3,3%
215 0,21%	306 0,96%	30 0,03%	354 0,65%	22 0,01%	1191 1,6%	10 0,01%	2760 0,26%
12871 12,7%	78 0,04%	2929 3,22%	383 0,71%	4991 2,92%	24822 33,39%	3785 3,91%	122058 12,2%
1314 1,3%	138 0,44%	163 0,18%	800 1,46%	45 0,02%	3022 4,06%	1 0,0%	9352 0,93%
10 0,01%	1 0,0%	12 0,01%	35 0,06%	9 0,0%	17 0,02%	4 0,0%	117 0,01%
151 0,15%	59 0,18%	157 0,17%	86 0,14%	168 0,1%	142 0,19%	63 0,07%	1191 0,11%
101443 100%	32026 100%	90945 100%	54869 100%	171850 100%	74399 100%	96960 100%	998991 100%

Результати перепису засвідчили ряд змін в етнічній структурі населення області. Зокрема чисельність українців зросла на 33378 особи, румун – на 13806 особи, циган – на 1873 особи. Чисельність інших етнічних груп області помітно зменшилось. Так, кількість росіян зменшилась на 18465 особи, євреїв – на 2074 особи, словаків – на 1634 особи, угорців – на 4195 особи, німців – на 896 особи, інших – на 5095 особи. Загалом протягом 1989 – 2001 рр. кількість населення області зросла за рахунок приросту в сільській місцевості. Лише в Берегівському районі проявилась тенденція до зменшення загальної кількості населення.

Водночас проявилась тенденція до зменшення загальної кількості міського населення. Наприклад, якщо в 1989 р. в м. Мукачеві проживало 83,3 тис. чол., то в 2001 р. – лише 81,0 тис. чол. в м. Ужгороді в 1989 р. – 116,1 тис. чол., а в 2001 р. – 115,6 тис. осіб [25, 26].

З 1994 р. в області поживались міграційні процеси. Міграційний рух населення поживався як серед українців, так серед росіян, євреїв, німців, угорців та інших національних меншин. Українці мігрували через соціально-економічні причини в інші області України та в країни Європи. Представники етнонаціональних меншин, зокрема євреї, німці, словаки, угорці та росіяни, мігрували через процес повернення на «історичні батьківщини». Так, в 1998 р. до Угорщини емігрувало 306 чол., в 1999 р. – 230 чол., в 2000 р. – 459 чол. [6]. Етнонаціональний характер має еміграція євреїв краю. Наприклад, в 1993 р. в Ізраїль вибуло 33 чол., в 1994 р. – 61 чол. [5, с. 5-6]. Такий же характер мала еміграція німців, які емігрували переважно до Німеччини. У 1995 р. до Німеччини емігрувало 269 німців, в 1996 р. – 214, в 1997 р. – 347, в 1998 р. – 382, в 1999 р. – 297, в 2000 р. – 481 [2].

Ще один чинник, який впливав на етнодемографічну, ситуацію в області – це нелегальна транзитна еміграція з країн Азії та Африки. Наприклад, у 1999 р. в області було затримано 7630 [3], в 2000 р. – 3654 нелегальних мігрантів. [4].

Упродовж другої половини ХХ – початку ХХІ ст. доля українців у межах етноісторичного Закарпаття складалась по-різному. В Закарпатській області їх чисельність постійно зростала як у цифрових (у 2001 р. – 1010127 чол.), так відсоткових (80,52%) показниках. Також повільно зростала кількість українців у Марамурешському повіті Румунії, в якому в 1956 р. проживало 25435, в 1966 р. – 29600, в 1977 р. – 32723, в 2002 р. – 34027 українців. Крім того, в 2002 р. в повіті Сату Маре проживало ще 1556 українців. Загалом у двох названих повітах Румунії в 2002 р. проживало 35583 українці [36, с. 246-257]. У Словаччині ж продовжувався процес словакізації українців. Це позначилось на скороченні їх загальної кількості. Якщо в 1938 р. ще 79590 мешканців Словаччини зазвалися украї-

нцями (русинами) [29, с. 53], то за переписом 1991 р. в Словаччині проживало вже лише 30479 русинів-українців, з яких 17198 вважали себе русинами, а 13281 – українцями [61, с. 38-39]. За словацьким переписом 2001 р. в Пряшівському краї проживало 21500 русинів і 6781 українців, а в Кошицькому краї – 2004 русинів і 2030 українців. Разом в названих двох краях у 2001 р. проживало 32315 русинів-українців [58, таб.3]. Таким чином на значно зменшених теренах етноісторичного Закарпаття на 2002 р. проживало 1074020 українців.

Сьогодні суцільноукраїнська етнічна територія в етноісторичному Закарпатті обмежується територією області. Це засвідчується тим, що в найбільш українських округах Словаччини українці складають меншість. Так, в Межилабірському окрузі українці складають 45,55% всього населення, у Свидницькому – 12,9%, Снінському – 12,7%, Стропківському – 6%, Гуменському – 5%, а в інших ще менше. Загалом в Пряшівському краї, де проживає майже 80% всіх українців Словаччини, вони складають лише 3,53% загальної кількості [58].

У Закарпатській області автохтонне українське населення складає виняткову більшість, тобто 80,52%. Це дає підстави говорити про етнічно український характер області.

В умовах незалежності національно-державний розвиток українсько-го етносу постійно працює на посилення національної свідомості населення України, в тому числі населення Закарпатської області. Це проявилось у бурхливому наростанні інтересу як до загальноукраїнської, так місцевої етноісторичної складової культури української нації. Відродження історичної пам'яті, повернення із забуття героїчних сторінок Карпатської України та її діячів, збереження, плекання та примноження кращих зразків народної пісні, танцю, образотворчого і прикладного мистецтва, церковно-релігійне відродження і т. ін. працювало й працює на усталення національної свідомості українців Закарпатської області. Це позначилось на повсюдному поширенні української мови. Перепис 2001 р. засвідчив, що 99,2% українців рідною назвали українську мову, а кількість російськомовних українців з 1% у 1989 р. зменшилась до 0,43%. Водночас 41,56% словаків, 39,61% німців, 18,4% білорусів, 16,7% циган, 7,96 % росіян, 2,59% угорців та 0,5% румун Закарпатської області рідною назвали українську мову. Загалом 5,84% представників етнічних менших рідною назвали українську мову [12]. Все це свідчить, що в умовах державності українці Закарпаття політично, культурно-історично та психологічно консолідуються у складі української нації, що українство стає притягальним і для представників етнічних менших.

Окрім українців, в області проживають ще представники 6 корінних етнічних меншин: угорці, румуни, цигани, німці та євреї. Після 1945 р. в

області сформувались ще 2 мігрантські етнічні меншини – російська (30993 чол.) та білоруська (1540 чол.). Інші – це малочисельні мігрантські етнічні групи, які нараховують по кілька сотень чоловік. У сучасних умовах відкритості кордонів кількість таких малочисельних мігрантських груп очевидно зростатиме. Але назвати їх етнічними чи національними меншинами немає жодних підстав. Найчисельнішою з мігрантських етнічних меншин є російська. Але більшість росіян, як і білорусів, в області є мігрантами в першому поколінні, тобто не народились в області і не вважають наш край своєю малою батьківщиною. Орієнтуючись на Росію чи Білорусію, вони часто ігнорують українську культуру, традиції і мову.

За роки советської влади настирливо пропагувався та й нині пропагується міф про поліетнічність населення Закарпатської області. Ще й нині, на підставі вигаданої поліетнічності, ігноруються чи навіть утискуються в області права українців. При цьому широко підтримується національно-культурна автономія етнічних меншин. Україна дотримується рішень Женевської конференції 1990 р. про пошанування державами прав національних меншин. Але меншини в краї часто ігнорують рішення тієї ж конференції про те, що кожна з них повинна співпрацювати з державою і поважати культуру, звичаї і мову державотворчого етносу, у нашому випадку – українців. Між тим упродовж 1991 – 2008 рр. антиукраїнські дії проявлялись як в діяльності угорських, так русинських національно-культурних товариств. При цьому діяльність русинських товариств має відверто антидержавний характер. Але державні власті області не реагують, як на антидержавні, так на антиукраїнські прояви діяльності названих товариств.

Загалом русини-українці XIX – початку XXI ст. завжди усвідомлювали себе складовою українського етносу. Ця свідомість спиралась на спільність походження, мову, традиційну культуру, історичне пам'ять і утверджувалась в боротьбі за воззеднання і створення єдиної Соборної України. Завдяки цьому, не дивлячись на несприятливі історичні умови і антиукраїнську політику чужоземців, вони не лише збереглись як складова української нації, а й прийняли активну участь в боротьбі за незалежну Україну.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Закарпатської області. – Ф.59. – Оп. 1. – Спр. 10. Арк. 2 – 5.
2. Поточний архів відділу у справах національностей та міграції Закарпатської обласної державної адміністрації. Міграція німців Закарпаття.
3. Поточний архів відділу у справах національностей та міграції Закарпатської обласної державної адміністрації. Про стан міграційних процесів у Закарпатській області в 1999 р.

4. Поточний архів відділу у справах національностей та міграції Закарпатської обласної державної адміністрації. Про стан міграційних процесів у Закарпатській області в 2000 р.
5. Поточний архів головного управління статистики у Закарпатській області. Відділ демографічної статистики. Справа № 06-36. Том 1. Зведені звіти по механічному руху населення. Міграція за 1994 р. Січень 1993 – грудень 1994 р.
6. Поточний архів головного управління статистики у Закарпатській області. Динаміка чисельності наявного населення області по містах і районах.
7. Поточний архів головного управління статистики у Закарпатській області за 2003 рік. Справа: Всеукраїнський перепис населення 2001 року. Таблиці 5.1: Розподіл населення за національністю та рідною мовою. Берегове (міськрада).
8. Поточний архів головного управління статистики у Закарпатській області за 2003 рік. Справа: Всеукраїнський перепис населення 2001 року. Таблиці 5.1: Розподіл населення за національністю та рідною мовою. Берегівський район.
9. Поточний архів головного управління статистики у Закарпатській області за 2003 рік. Справа: Всеукраїнський перепис населення 2001 року. Таблиці 5.1: Розподіл населення за національністю та рідною мовою. Великоберезнянський район.
10. Поточний архів головного управління статистики у Закарпатській області за 2003 рік. Справа: Всеукраїнський перепис населення 2001 року. Таблиці 5.1: Розподіл населення за національністю та рідною мовою. Виноградівський район.
11. Поточний архів головного управління статистики у Закарпатській області за 2003 рік. Справа: Всеукраїнський перепис населення 2001 року. Таблиці 5.1: Розподіл населення за національністю та рідною мовою. Воловецький район.
12. Поточний архів головного управління статистики у Закарпатській області за 2003 рік. Справа: Всеукраїнський перепис населення 2001 року. Таблиці 5.1: Розподіл населення за національністю та рідною мовою. Закарпатська область.
13. Поточний архів головного управління статистики у Закарпатській області за 2003 рік. Справа: Всеукраїнський перепис населення 2001 року. Таблиці 5.1: Розподіл населення за національністю та рідною мовою. Іршавський район.
14. Поточний архів головного управління статистики у Закарпатській області за 2003 рік. Справа: Всеукраїнський перепис населення 2001 року. Таблиці 5.1: Розподіл населення за національністю та рідною мовою. Міжгірський район.
15. Поточний архів головного управління статистики у Закарпатській області за 2003 рік. Справа: Всеукраїнський перепис населення 2001 року. Таблиці 5.1: Розподіл населення за національністю та рідною мовою. Мукачеве (міськрада).
16. Поточний архів головного управління статистики у Закарпатській області за 2003 рік. Справа: Всеукраїнський перепис населення 2001 року. Таблиці 5.1: Розподіл населення за національністю та рідною мовою. Мукачівський район.
17. Поточний архів головного управління статистики у Закарпатській області за 2003 рік. Справа: Всеукраїнський перепис населення 2001 року. Таблиці 5.1: Розподіл населення за національністю та рідною мовою. Перечинський район.
18. Поточний архів головного управління статистики у Закарпатській області за 2003 рік. Справа: Всеукраїнський перепис населення 2001 року. Таблиці 5.1: Розподіл населення за національністю та рідною мовою. Рахівський район.

19. Поточний архів головного управління статистики у Закарпатській області за 2003 рік. Справа: Всеукраїнський перепис населення 2001 року. Таблиці 5.1: Розподіл населення за національністю та рідною мовою. Свалявський район.
20. Поточний архів головного управління статистики у Закарпатській області за 2003 рік. Справа: Всеукраїнський перепис населення 2001 року. Таблиці 5.1: Розподіл населення за національністю та рідною мовою. Тячівський район.
21. Поточний архів головного управління статистики у Закарпатській області за 2003 рік. Справа: Всеукраїнський перепис населення 2001 року. Таблиці 5.1: Розподіл населення за національністю та рідною мовою. Ужгород (міськрада).
22. Поточний архів головного управління статистики у Закарпатській області за 2003 рік. Справа: Всеукраїнський перепис населення 2001 року. Таблиці 5.1: Розподіл населення за національністю та рідною мовою. Ужгородський район.
23. Поточний архів головного управління статистики у Закарпатській області за 2003 рік. Справа: Всеукраїнський перепис населення 2001 року. Таблиці 5.1: Розподіл населення за національністю та рідною мовою. Хуст (міськрада).
24. Поточний архів головного управління статистики у Закарпатській області за 2003 рік. Справа: Всеукраїнський перепис населення 2001 року. Таблиці 5.1: Розподіл населення за національністю та рідною мовою. Хустський район.
25. Статистичні дані: Динаміка зміни чисельності населення національних груп Закарпаття (згідно даних переписів 1959 – 1989 рр.) // Матеріали науково-практичної конференції «Державне регулювання міжетнічних відносин в Закарпатті. – Ужгород, 1997.
26. Статистичні дані: Склад населення міст обласного підпорядкування та районів по окремих національностях // Матеріали науково-практичної конференції «Державне регулювання міжетнічних відносин в Закарпатті». – Ужгород, 1997.
27. Шляхом жовтня. Збірник документів. – Ужгород, 1965. – Т. VI.
28. Ванат І. Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини. – Братіслава, 1978. – Книга перша (1918 – 1938).
29. Ванат І. Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини. – Братіслава, 1985. – Книга друга (вересень 1939 – лютий 1948 р.).
30. Вегеш М.М., Горват Л.В. Нариси історії українців Мараморощини (Румунія) в 1919 – 1945 роки. – Ужгород, 1998.
31. Горват Л. Соціально-економічний, політичний і культурний розвиток українців Мараморощини (Румунія) в 1918 – 1945 рр. – Ужгород, 1998.
32. Демографический ежегодник СССР. 1990. – М., 1990.
33. Довганич О. Репресії угорського окупаційного режиму і закарпатський рух опору // Закарпаття під Угорщиною 1938 – 1939 рр. – Нью-Йорк – Чикаго – Ужгород, 1999.
34. Енциклопедія українознавства. – Львів, 1993. – Т.1.
35. Енциклопедія українознавства. – Львів, 1993. – Т.2.
36. Зан М., Горват Л. Етнічна, мовна та конфесійна ідентичність української національної меншини повітів Марамуреш та Сату Маре (Румунія) // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія. Соціологія. Філософія. – Ужгород, 2007. – Вип. 7-8.
37. Історія міст і сіл УРСР. Закарпатська область. – К., 1969.

38. Кабузан В.И. Украинское население Закарпатья (начало XIX – 70-е годы XX вв.) // Расы и народы. – М., 1986. – Вып. 16.
39. Карпатська Україна. Географія – історія – культура. – Львів, 1939.
40. Копчак В.п., Копчак С.И. Население Закарпатья за 100 лет (1870 – 1970). – Львов, 1977.
41. Коломиец И.Г. Социально-экономические отношения и общественное движение в Закарпатье во второй половине XIX столетия. – Томск, 1961. – Книга первая.
42. Коломиец И.Г. Социально-экономические отношения и общественное движение в Закарпатье во второй половине XIX столетия. – Томск, 1962. – Книга вторая.
43. Лавер О. П'ять хлібин Угочі // Карпатський край. – 1993. – № 9-31.
44. Мазурок О., Орто В. Етнічна структура міського населення Закарпаття наприкінці XIX – на початку XX ст. // Carpatica–Карпатика. – Ужгород, 1999. – Випуск 6.
45. Малець О. Етнополітичні та етнокультурні процеси на Закарпатті 40-80 рр. XX ст. – Ужгород, 2004.
46. Марьина В.В. Закарпатская Украина (Подкарпатская Русь) в политике Бенеша и Сталина. 1939-1945 гг. – М., 2003.
47. Мушинка М. Післявоєнний розвиток регіональної культури русинів-українців Чехо-Словаччини // Тривалість регіональних культур: Русини і українці на їхній карпатській батьківщині та за кордоном. – Нью-Йорк, 1993.
48. Нариси історії Закарпаття. – Ужгород, 1993. – Том I (3 найдавніших часів до 1918 року).
49. Нариси історії Закарпаття. – Ужгород, 1995. – Том II. (1918-1945).
50. Наулко В.І. Етнічний склад населення Української РСР. – К., 1965.
51. Офіцинський Р. Політичний розвиток Закарпаття у складі Угорщини (1939 – 1944 рр.) – К., 1997.
52. Тиводар М. Етнографічне районування українців Закарпаття (за матеріалами традиційної культури другої половини XIX – першої половини XX ст.) // Carpatica – Карпатика. – Ужгород, 1999. – Випуск 6.
53. Тиводар М.П. Початки становлення української національної свідомості на Закарпатті // Українська мова на Закарпатті в минулому і сьогодні. – Ужгород, 1993.
54. Удвори И. Русины в Венгерском Королевстве // Тривалість регіональних культур. Русини і українці на їхній карпатській батьківщині та за кордоном. – Нью-Йорк, 1993.
55. Ференц П. Етнонаціональна орієнтація українців Закарпаття в 20-30-ті роки XX століття. – Мукачево, 2005.
56. Československa statistika. Svazek 9. Řada VI (Sčítání lidu, sešit 1). Sčítání lidu v Republice Československé ze dne 15 února 1921. – Praha, 1924. – Díl I.
57. Československa statistika. Svazek 98. Řada VI (Sčítání lidu, sešit 1). Sčítání lidu v Republice Československé ze dne 1prosince 1930. – Praha, 1934. – Díl I.
58. Štatistický úrad Slovenskej Republiky. Sčítanie obyvateľov, domov a bytov 2001. Základné údaje. Národnostné zloženie obyvateľstva. Bratislava, 2001. – Tab.3: «Trvale bývauce obyvateľstvo podľa narodnosti a podľa krazov a okresov».

59. Administrativní lexikon obcí v Republice Československé. – Praha, 1934. – Díl. II.
60. Bonkáló S.A- Rutének (Rusziók) . – Budapest, 1940.
61. Gajdoš V., Konečný S. Rusini a ukrajinci na Slovensku v procesoch transformácie (1989 – 1995). Výběk y dokumntov. I. – Prešov, 2005.
62. Mráz J. Slovensko ve svetle statistiky. – Praha, 1920.
63. Thirring L. A visszatért kárpátaljai területen végrehajtott népszézeírás előyetek eredményei // Mágyar Statisztikai Szemle. – 1939. – évi 8. szám.
64. Vaterländische Blätter für den Österreichischen Kaiserstaat. – Wien, 1813.

SUMMARY

Mykhailo Tyvodar

ETHNIC PROCESSES IN TRANSCARPATHIA IN THE 19TH – EARLY 21ST CENTURIES

The article analyses the dynamics of ethnic processes in Transcarpathia in the 19th – early 21st centuries on the basis of statistical data. The author attempts to reproduce the dynamics of the size and ethnic composition of the population of 13 komitats of the historic Transcarpathia during the 19th century, as well as to follow the changes in ethno-social self-identification of the region's population in the 20-30s of the 20th century. In the second half of the 20th century there was a tendency towards a steady increase in the number of Ukrainians and other ethnic groups in Transcarpathia. Attention is paid to such issues as the russification of local population during the Soviet era and the process of the Transcarpathia Ukrainians' integration within the Ukrainian nation. The changes in the ethnic composition of the population of the Transcarpathian region were reflected in the materials of the first Ukrainian nationwide census of 2001. The materials of the census show the increase of the number of Ukrainians, Romanians and the Roma, while the number of Russians, Jews, Slovaks, Hungarians, Germans and some other ethnic groups decreased.

ПОХОРОННІ ОБРЯДИ ТА ЗВИЧАЇ НА ІРШАВЩИНІ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. (НА ПРИКЛАДІ СІЛ ОСІЙ, БІЛКИ, ВЕЛИКИЙ РАКОВЕЦЬ, МАЛИЙ РАКОВЕЦЬ, НИЖНЄ БОЛОТНЕ, ЗАБОЛОТНЕ)

Поховальні звичаї та обряди України в цілому, й Закарпаття зокрема, були темою дослідження багатьох істориків, етнографів, мистецтвознавців, однак цілісної картини вони не подають. Ряд закарпатських етнографів, фольклористів початку ХХ ст. займалися дослідженням поховальної обрядовості. У своїх описах вони основну роль відводили звичаям, залишаючи осторонь саму суть похоронних дійств: типовий зв'язок побутової сторони із церковним обрядом. Причиною цього було те, що сприйняття церковно-християнського обряду зовсім відхилялось від дійсності і вбачалось чимось паралельним до звичаю, але не було пов'язане з ним органічно. В дійсності ж, зв'язок церковного обряду та його ідейної спрямованості із дійствами звичаю русинів являє собою настільки органічний і по своєму характеру делікатний симбіоз, що першість звичаю вказує на вкрай одностороннє трактування загальної композиції поховального процесу. [18, 270]

На початку ХХ ст. поховальна обрядовість підкарпатських русинів розглядалася вченими паралельно із галицькими «голосіннями» й ототожнювалась з ними не тільки по формі і темі, але й по змісту. Дослідниками 30-40-х рр. ХХ ст. були внесені певні поправки. Вони вже починають заглиблюватись в суть русинського поховального обряду. З'являються перші спроби охарактеризувати поховальні звичаї Закарпаття в цілому. Це насамперед, дослідження А.Ізворіна [13], Е.Недзельського [19]. Окремі згадки про похорони з'являються на сторінках праць А.Павловича, І.Сільвая, А. Кралицького.

Деякі відомості про поховальну обрядовість знаходимо у роботі Юрія Жатковича «Етнографический очерк угро-русских». Його праця була написана в 1895 році угорською мовою, обсягом 12 аркушів. За пропозицією Володимира Гнатюка в 1896 р. її надрукували українською мовою в другому томі етнографічного збірника в значно скороченому варіанті. Весь текст рукопису Жаткович поділив на 28 неоднакових за обсягом параграфів. В 15-му параграфі розповідається про похоронні звичаї на Закарпатті. [16, 213]

Спробу аналізу похоронних обрядів Закарпаття зробив відомий вчений, етнограф, археолог, громадський діяч Федір Потушняк. Уродженець

села Осій Іршавського району, на сторінках часописів 40-х рр. ХХ ст. намагався відтворити картину поховального процесу саме Іршавщини. Серед його робіт заслуговують на увагу наступні – «Сани в похороннім обряді» [30], «Пища и напиток в похороннім обряді» [25], «Серп в похоронному обряді» [23] та інші.

Найбільший же інтерес як і у дослідників першої половини ХХ ст., так і у сучасних викликали так звані похоронні забави – «забави при мерцеві». Одним із перших їх детальну характеристику подав Лука Дем'ян [9]. Ряд сучасних вчених випустили статті, в яких описуються ігри, зокрема, «лопатки». Це насамперед, Ю.Чорі [32] та Г.Ігнатович [12].

Дане ж дослідження є спробою, на основі вищезгаданої літературної бази та польового матеріалу, проаналізувати та осмислити комплекс поховальної обрядовості сіл Осій, Білки, Великий Раковець, Малий Раковець, Нижне Болотне, Заболотне Іршавського району.

На основі зібраного нами матеріалу структуру похоронного обряду даного регіону можна поділити на три умовні частини: передпохоронну, власне похоронну та післяпохоронну, зокрема й поминальні звичаї і обряди.

Передпохоронна обрядовість охоплює звичаєво-обрядові заходи, пов'язані із підготовкою до похоронів, повідомленням односельців про смерть у родині, вираженням жалоби, виявом громадської шани до померлого. Сюди ж умовно можна віднести й звичаї пов'язані з наближенням смерті.

«Чоловіку треба вмерти» [13, 131], – каже русин, й визнаючи це, наперед турбується про власну смерть. Це виявляється в тому, що він купує собі місце на цвинтарі («тимитові»), говорить у якому одязі його хоронити. В селах Іршавщини створювались спеціальні погребельні товариства («гробарі»), що хоронили людей з бідних сімей, які не в змозі були організувати похорони.

Якщо комусь дома зовсім вже не можуть допомогти, то йдуть до знахарки («ворожілі»), що були практично в кожному селі. Із слів старожилів села Великий Раковець в селі була стара баба Анця, яка обливала хворих, але трохи інакше, аніж звикли дома. Ворожіля кладе хворого сидати серед хижі, лицем до дверей, які мусять бути відкритими, а сама розтопить у сковорідці («лабошові») віск і виливає його у нове горня із водою. Робить так сім раз, притуляючи горня до голови, плечей, рук та ніг хворого. Після цього хворий плює в горня і йдуть на річку або потік. Там хворий, повністю голий, стає у воду, а ворожіля із словами: «Во ім'я Отца і Сина і Святого Духа. Амінь. Господи Боже удойми хвороту од раба твого Івана», – виливає воду з воском на голову хворого, а горня кидає у воду. Обливати, особливо звикли тих, які злу хвороту («фраса») мають. Обливати хворого можна тільки ввечері. [22]

Якщо хтось зненацька захворів, тоді «обливають дзвони» (с. Нижне Болотне, Заболотне, В.Раковець), або ж «на гробы йдуть» (с. М.Раковець). Дзвони обливають так: «Єден чоловік бере у нове горня води, іде уд дзвонам, и так їх обливать, вби вода назад у горня стікала. Потом із під порога церкви бере мало глини і мече у воду, і так сив водов обливає хворого і дає йому з неї пити».

А «на гробы» йдуть так: «Єдна жона йде в тимитів, бере із дев'ятьох гробів глини, дома в новім горняті розмивать і обливає хворого, дає йому пити. Вби хосен (користь) був, так на гробы треба йти, вби тя не виділа жодна людина, і тому роблять йсе пізно ввечирі».

В с. В.Раковець існував звичай висловлювати останню волю, «последне слово» – «стеманити». [22] Коли людина, особливо чоловік, була при смерті, збирала свою родину й розповідала свою останню волю: ділила нажите роками майно, наказувала, в якому одязі її хоронити, в якому місці на цвинтарі («тимитові»). Намагались завжди залишити собі місце біля могил рідних чи близьких родичів.

Подібний обряд останньої волі людини зустрічаємо в праці Антонія Годинки «Час гірше, ги вода...». В ній автор подає співанку:

Ой умру, умру, жити дале не буду.

Прикличте ми тоты люде, што у их люблю...

Попови я дам чотири воли,

Абы мені удкончили файні проводы.

Дякови лишу сліпу кобылу,

Абы переспівав цілу псалтирю.

Церковнику дам полотно на стан,

Абы мені усе дзвонив и не перестав.

А тобі жиде храпову свиню.

Через твою палиночку из світа иду.

Далі А.Годинка пише: «Сеся розпущена, смішна співанка наивным і примитивным способом указує волю русина нашого лишити штось такое своей движимости знакомым. Бажаня наших людей лишити штось комусь, е желаня розпоряжатись своим маеткам, а то уже юридичний е припадок. Ци звыкли наші люде тестаменты чинити?» [1, 117].

Коли селянин, а особливо «отиць» (батько) родини, будучи хворим або по старості відчуває близьку смерть, кличе священика і дяка. У священика сповідається, дяка кличе на «совіт». Під словом дяк треба розуміти церковного вчителя, диригента церковного хору. З ним хворий (помираючий) радився як йому поступити із своїм майном. Тут, ми з вами знову бачимо елемент останньої волі людини – «тестамент».

Прості люди не боялися так сильно смерті, як пани, й зате, коли сильно захворіли, то кликали попа і сповідались. Коли старий або хворий

чоловік відчуває «последній час», коло його «постелі» (ліжка) збиралась ціла родина. Присутні стараються стримувати тишину. Тут не дозволяються жодні прояви жалю, тим більше нарікань і голосних жалоб. Якщо ж не витримують й починають голосно плакати, їх заспокоюють. Коли у помираючого починається остання агонія, один із близьких, звичайно старший, бере свічку, палить її, щоб вона не впала. Коли чоловік «спочив» (помер), свічка виймається й гаситься.

І тільки тоді, коли свічка загашена всі у стихійному пориві почуттів жалю наближаються до смертного ліжка і явно плачуть. Жони при цьому плачуть голосно. Голосно плакати дозволяється лише жінкам, чоловіки якщо плачуть, то тихо. Звичайно, як і у всіх слов'янських народів, жона оплакує мужа, мати сина або дочку. В цьому відношенні не має ніякого культу і ніхто про нього не згадує. Плач є природним проявом горя. Зараз у селах подібні звичаї зникли. Біля померлого просто ставлять свічку, а люди, що приходять оплакують померлого.

В селах Іршавщини побутували наступні види жалобних плачів:

- якщо помер чоловік: «Ой чоловіче мій милий, хоть бы я очи свої страшила, більше тя видіти не буду. Ой, йой-йой. Газдо мій милий, таких добрых діточок ты лишаєш. Што ты Боже наробив, шось мого супутника забрав»;

- якщо помирає мама: «Мамко моя мила лишилисьте ня вже, закоравилисьтеся, нич не кажете до ня, на смутный путь ідете, більше ся не ввидиме. Ой коли, коли на вас мушу чекати, осиротилисьте ня. Ой, йой-йой».

Мертвого миють і одягають чужі люди – сусіди, знайомі, а найчастіше спеціальні люди, яких запрошують за платню або за гостину. Зазвичай, чоловіка одягають чоловіки, жінку – жінки, а дітей – хресна мама («маточка»). [22]

Одяг мав відповідну функціональну направленість в поховальних та поминальних обрядах, відрізнявся характером крою, матеріалом, кольором, способом виготовлення. [17, 85]

Однією з найдавніших особливостей був звичай хоронити в одязі, в якому людина ходила на свята або ж навіть в тому, в якому вінчалась (с. М.Раковець). Побутувала приказка: «В чому сся вінчав, в тому сся й скончав». Люди берегли своє вінчальне вбрання й «лягали в ньому в гріб». В селі Осій хоронили людину в тій сорочці, в якій вона померла.

Матеріал для одягу в XIX ст. був домотканим, а наприкінці XIX- на початку XX ст. – й фабричним. Вважалось, що померлий міг нашкодити живим, тому намагались вберегти не тільки людей, але й худобу, урожай. Для цього після виносу тіла померлого з хати зав'язували ворота червоним поясом, щоб за померлим не пішла худоба («скогина»). Поясу, а особливо червоному, очевидно надавалась захисна функція. Даний звичай зник на початку XX ст.

Взувати небіжчика не звикли. На ноги одівали носки «штримфлі». В деяких селах є звичай чоловіків одягати лише в білий одяг, особливо в полотняні штани – «гаті» і в білу полотняну сорочку, яка іноді могла бути оздоблена вишивкою. В сс. Осій і Білки існував звичай й жінок одягати в біле. Чоловікам на груди клали капелюх («кресаню», «клебаню»). Молодим хлопцям на кресаню клали букетик воскових чи паперових квітів – «богрийду», як знак нежонатого. [13, 134]

На особливу увагу заслуговує одяг на так званих «похоронах-свадьбах». Поховальний одяг й атрибути молодих, особливо нежонатих і незаміжніх людей, були своєрідними. Існувало уявлення про те, що молодий хлопець або ж дівчина обов'язково повинні були «на тому світі» мати жінку чи чоловіка, і що без них їм не буде там місця. Ці уявлення зберігалися в усіх східних слов'ян до кінця XIX – початку XX ст. серед сільського населення, тому похорони тут були схожі на весілля. [17, 92] Особливого розвитку цей ритуал набув на Закарпатті.

Дівчину ховали з розпущеним волоссям, як і на весіллі, з вінком на голові, квітами прикрашали труну («деревище»), ставили дві вінчальні свічки. Біля померлої дівчини збирались її подружки й розплітали, розчісували волосся покійниці, прикрашали її голову стрічками («пантликками»), одягали вінок з барвінку.

Білу хустку, яку наречена зазвичай дарувала нареченому, віддавали священику. Найкращий рушник, нерідко вишитий самою померлою, пов'язували на великий хрест й несли попереду процесії.

Молодому хлопцеві також влаштовували «похорон-свадьбу». Одягали його в штани, пояс, сорочку. На голову клали кресаню, до якої пришивали вінок з барвінку. Інший вінок віддавали одній із дівчат, яка мала бути його нареченою. До квітів покладених в «деревище» додавали хміль, як символ весільних радощів. Церковні хоругви перев'язували рушниками. Хлопцеві, як і дівчині, одягали на праву руку перстень із воску. До дня похорон випікали весільний коровай, ставлячи його на кришку «деревища», а на цвинтарі роздавали родичам.

Своєрідними є обряди і повір'я, пов'язані з волоссям. Покійнику розчісували волосся, а гребінець ставили в деревище. У селян існувало повір'я, що волоссям можна наврочити людині. Було прийнято не розкидати волосся покійника. В селі М.Раковець деякі старі жінки збирали власне волосся, щоб набити ним подушку («парну») для деревища.

Предмети, які ставились у деревище, за існуючими повір'ями, могли стати у пригоді померлому «на тому світі». Ставили мило, гребінь, рушник, яким витирали особисті речі покійника. В селах Н.Болотне та Заболотне іноді ставили інструменти, що відповідали роду занять померлого.

Коли небіжчик одягнутий, деревище ще не готове, то померлого ставлять по середині кімнати, на підвищеному місці. Ставлять два стільці («табуретки»). На них кладуть дві або три дошки, на які настеляють сіно, рідше солому або опілки («тріски»). Все це накривається веретою із домотканого полотна. Коли деревище готове, мертвого із цієї веретою перекладають у нього. Після цього солому, сіно чи тріски виносять на межу і запалюють, «щоб небіжчик не повернувся» (сс. Осій, Білки), або їх переносять в хлів й декілька днів тримають там, щоб якщо хтось із родини захворіє, покурити його цією соломою, аби відігнати дух померлого (с. М.Раковець).

Померлого майже всюди кладуть на підвищене місце ногами до дверей і прикривають його білим покривалом із тонкого домотканого полотна. Як тільки чоловік помре, в хаті накривають дзеркала. Це пояснюють порізному: одні говорять, що це робиться аби дияволи не дивилися через дзеркало на мертвого, інші – щоб родина не бачилась в смутку, горі. [11, 572]

Дзвонять за померлим лише після того як його одягли. В деяких випадках скоро не дають дзвонити, щоб небіжчик міг, за повір'ям, побачитися із померлими раніше рідними, близькими, бо як задзвонять, тоді вже не будуть бачитись.

Коли людина померла, її одягли, прибрали кімнату, приходять рідні, близькі й оплакують небіжчика. Тут знову допустимі голосіння тільки зі сторони родичів жіночого статі. Водночас приходять «попрощатись» далекі родичі померлого, сусіди й знайомі. Їх кількість не можна визначити. Це залежить від особи померлого. Інколи сходиться майже все село. Нікому не відмовляють. Кожен на порозі кімнати, в якій лежить покійник, стає на коліна, хреститься, коротко та тихо помолиться за упокій душі, потім підійде до деревища й поцілує хрест, поставлений на грудях померлого.

Після цього рідні цілують померлому чоло, руки. Присутні вітаються – «Добрий день», «Добрий вечір» або «Слава Ісусу Христу» й потім сідають на одну із лавиць, приготовлених під стіною. Посидівши декілька хвилин, кланяються небіжчику, присутнім і уходять. За весь цей час, якщо і ведуться розмови, то пошепки й відносно добрих сторін покійника. Курити при померлому забороняється. В кімнату, де лежить тіло, не має заходити собака, кішка («мачка») або курка. Їх поява означала б щось погане і для померлого, і для його родини. [13, 135]

В більшості сіл Іршавщини існує повір'я про час смерті: якщо людина помирає до півночі – «газдівство падати буде»; після опівночі – «газдівство буде перебувати». Пояснення цього коротке: «так тому вірять», «народ тому вірить».

Незалежно від того, коли людина помре, після того як її одягнуть і як настане вечір приходять священник (піп), декілька дяків та інші люди читати псалтирю.

В кімнаті, де лежить небіжчик, ще на підвищенні або ж уже у деревищі, запалюють одну велику свічку, одну «тройцю», ставлять маленький хрестик. Все це стоїть на столі, який накривається скатертиною, оздобленою вишивкою чорними нитками, з середини ХХ ст. – білими та різнокольоровими. Старі чорні поховальні скатертини шились із прямокутних шматків домотканого полотна, зшитих між собою. Полотно виготовлялось на ткацькому верстаті («кроснах») із конопляних ниток. По периметру скатерті оздоблювались вишивкою, у вигляді різноманітних віночків, складовими частинами яких зазвичай були ламані лінії («кривулі»), стебельця, листочки, квітки («ружі»). Скатерті підрублялись й оздоблювались мережкою. Переважають техніки «гладь» та «низина». Іноді їх доповнювало «вирізування» (див. додаток 1).

Священик, дяки й декілька жінок читають псалтирю. Кількість читачів («читалників») та спосіб читання залежали від матеріального стану померлого. Під час читання рідні сідають біля покійника, на знак пошани до нього, або як пояснюють в деяких селах – «як небіжчик открые очи, має видіти родаків». Читання псалтирі раніше могло проходити до самого ранку, зараз же її читають приблизно 3-4 години.

Починає читати псалтирю піп словами: «Упокой Спасе наш Жизнодавче, брата нашего (сестру нашу), егоже преставил еси от привременных, воззвающаго. Господи слава Тобі». [27, 436]

Потім співають дяки: «Плачу і ридаю, егда помишляю смерть, і вижду во гробіх лежашую по образу Божию созданную нашу красоту, безобразну, безславну, не імущую вида. О чудесе! Что сіе еже о нас бисть таїнство...». [27, 437] Читання псалтирі, як було сказано вище, затягувалось на довго, однак перед нами не стоїть завдання його опису.

Ми ж з вами звернемо увагу на один із найцікавіших елементів поховальної обрядовості русинів – «ігри при мерцеві». Вони відбувались під час читання псалтирі у сусідній кімнаті.

Уявіть собі картину: померла людина. Рідні оплакують її, близькі їм співчують. Всю ніч над покійником читають «Псалтирь», моляться, голосять сільські плакальниці... і в мить у тій же хаті, паралельно із жалобним ритуалом, чуються веселоці. Народ забув уже сенс обряду. Колись це був обряд з оригінальними іграми, ритуалом, аксесуарами; в тих іграх брали участь і молодь, і літні люди, й старі, і якщо тут дозволялися навіть надмірні жарти («фіглі»), то, закінчивши їх, повертатися по домівках належало якомога серйозніше, бо засміятися – гріх. Навіть після забав часом ще моляться за душу померлого: три рази «Отченаш», три рази «Богородице діво».

Підставою цієї обрядовості є те, що не слід тужити за мерцем, бо його, мовляв, «турбують» сльози рідних, а також щоб «и небіжчику смутно

не было». Навіть більше – «Сю забаву кінчать лише у півночі. Та єї не вилишать нігде, бо не дай Боже, так говориться, тоді би померлий не мав на тім світі супокою». [27, 37] А звичайне пояснення – щоб розважити родичів померлого, щоб не залишилися вони самі зі своїм горем, щоб «там своїми розговорами и различными играми печаль сетуших розганяли и их розвеселяли», та й щоб відігнати сон у присутніх.

Самі забави при мерцеві належать до двох родів ігор. Перші – це загальновідомі, тобто ті, які побутують у житті як розваги молоді й дітей. Серед них провідне місце займає гра «Лопатки», яка в забавах при мерцеві набуває своєрідного характеру. «Лопатки» були поширені в селах Осій та Білки Іршавського району. Звичайний хід цієї гри такий: один із гравців заплющує очі, а його партнери по грі за чергою вдаряють його. Він повинен вгадати хто саме його вдарив. Якщо вгадає, то вже той, хто вдарив, стає на його місце.

Чого гра зветься «Лопатки»? Бо при ударі часом вживають спеціально виготовлені дерев'яні лопатки. І тоді ось як відбувається ця забава (один із варіантів):

«Кожний парує собі на вечір лопатку... Насходиться повна хата молдиків. У сінях стоїть «варта». Той, хто приходить, знімає в сінях шапку, а ся варта зачинає з усіх боків того микати, щипати, шепчучи йому: «Хто пізно ходить, той сам собі шкодить!» За той час у хаті стоять вибори старости і боженика. Вибраного старосту піднімають три рази вгору й лупнуть ним на землю. Боженика лиш ковтають в голову, щоби справедливо судив. Староста має роботу за очі держати, а боженик правду казати, хто бив. Коли відбулися вибори, варта заходить до хати, і двері замикають. Начинається забава. У кожного в руках лопатка. Тягнеться жереб («льос») на те, хто перший має сідати до биття. Староста імає того за очі, а другі його б'ють, доки не вгадає, хто його вдарив». [26, 45]

Дещо інакше розповідає Федір Потушняк із с. Осій. А саме: «Беруть чотири лопатки, на одному боці мають бути забарвлені. Один бере в руки ручник – і в'яже його у вузол; другий грач бере в руки лопатки і кидає їх на стіл. Коли три лопатки забарвлені, то за одну білу дістане раз по руках. Коли всі обернуться забарвлені, бере од того ручника й сам б'є доти, поки від нього не заберуть, і гра продовжується». [26, 46]

Часом ця гра починається з того, що «б'ють короля»: «Дакотрого ударять 10 раз по плечах, той є королем. Король сяде на столиць або на лаву. Всі хлопці постають навколо короля. Один положить голову королеві на коліна, та хоч хто його вдарить. Тоді він мусить одгадати, же хто його вдарив». [12, 82]

До ігор-забав, що «гралися» при мерцеві на Іршавщині належать: «шийка», «коза», «мертвець».

«Шийка»: «посідають хлопці і дівки на стільці у колесо серед хижі, а руки ставлять позад себе, передаючи один одному «шийку». Шийка є сплетена із довгого рушника. Єден у середині стоїть і його б'ють, а при том заєдно говорять: ший, ший, ший, і довкола іде за плечима з рук до рук, і б'ють його. Той, що всередині є, позирать кода ся обертать шийка и иматъ її. Як у кого имить то іде той у середину, від котрого імлена шийка». [9, 43]

«Коза»: «на дворі сокиру-обух обвивають платьом, або хоть яке поліно, справлять уха із ложок, роги із соломи и вже голова кози готова. На шию прив'язуть дзвінок. Потім топорище сокири візьме у руки легінь і заб'є у рукав гуні, а кониць рукава з гуні прив'язуть уд голові, і всьо так визирать як коза. Відтак коза йде по межи жони, вимахує писком і штовхать головов, рогами куда-будь і куда попало. Від кози всі так утікають і сміються, що годі витримати». [9, 44]

«Мертвець»: «затягнуть серед хижи довгий столець, а на ним ставлять горілиць хлопця, лем такого оби ся не сміяв, а прикриють плахтов, а в руки дают ему копач, щоби ним кивав. За тим іде газда до попа та й дяка, та й токмиється за отпровід, який має бити. Піп візьме на ся сукню, на плечі візьме у петельки горня, яке посуканос, щоби не было за нього шкода, у горня намечуть грани и клоча, щоби звідтам курилося як із кадильниці и уходять до хижи, зачинають співати, навперед піп: «Паки, паки, паки, пішов піп на раки». А дяк собі заспівать за попом: «Так было так». Піп знову зачинає: «Колим ішов горі горов, горищев, та й найшовим попову реверендище, на мори, мори там золота церковця, намісниками вкрита, а трениками пошита, пілтями заперта, а ковбасами замкнена. Із ребер драбинки, з голови спіжарня. Била у попа сіра кобила, гонив він її в чорну гору пасти, виліз він на кобилу, тай мусіла впасти, кой небіжичка вмерла той попові відказала: «дякові узду, а вшиткій чесній громаді, того що май ззаду» [9, 88].

Другий вид забав при мерцеві – це «гри-дії», чисто театральні, в яких дійові особи спеціально перевдягаються, гримуються та використовують за ходом подій відповідний реквізит; тут повсюдно визначені репліки й мімічна гра, з широкою можливістю в цих межах імпровізації.

Зауважимо, що ці характерні властивості «ігор-дій» подекуди просякають і в забави-розваги. Наприклад, у «лопатках» несподівано з'являється діалог і при тому фіксований назавжди. Зразок такого діалогу подає часопис «Листокъ» в ч. 16 за 1892 р. Спочатку вибирають бірова (суддю). Він сідає й каже: «Я, як біров, того сужу, что Петро (либо иный кто) еще не маль нужду; зато мусить туй лягати нашу бавку починати!» Той кладе голову на коліна бірова, який закриває йому голову. Годі хтось бере лопатку і б'є нею по підшві ноги. І швидко лопатку комусь віддає. Тоді «осуджений» встає і говорить: «Побили ня пане!» Біров: «Найди собі

Іване!» Побитий: «Что буде за «яндик» (подарунок)». Біров: «Что собі знайдеш!» Тоді той вгадує. Вгадати треба за першим разом. [12, 81]

Наведемо кілька зразків театралізованих забав при мерцеві, що побували на Іршавщині.

«Баба й дідо». Надворі одного мужчину приберуть за діда, а одного за бабу. Дідови, обы горбатый був, привяжуть на плечи пригорщи соломы, дадуть на нього чорну гуню, увернений ковпак из соломянов богреитов и широкі гаті, котрі у споді завяжуть і набіють соломов, замастят из чадом клоча и из того учинят му вуста и бороду и упашуть го соломяным мотузом. Другого мужчину сим рядом приберуть за бабу, котра куделю держить у руках.

Старі готять ити до хижі, но на порозі повно челяди и за ото дідо, гибы пси бив, біе челядь по ногах бигарьом и гойкать: «Чибе, марш вон!» Якось зайдуть до хижі, дідо ут столови иде и каже: «Люде честни, прийміть нас на нуч». Тогда ся звідають го: «Уткіть ти діду?» – «У Чорному Потощі мся родив, у Небрешфальві м бывав, а типирь до Цикигази иду» – «Ци маеш уллап?» – «Маю, там є у бабы», – и бере ут бабы еден папирець и каже: «Пане дяче, прочитайте ми уллап». Дяк укаже на едного мужчину, котрый любить и знає говорити и каже: «Адде ми писар, най ти прочитать». Тот мужчина возьме папирець од діда и всяки забавни и смішни діли читать, наприклад: «Сесе письмо граматика, читав го піп и владика и ото стоить в ньому, ож ты, діду, стара псина».

Коли дочитать письмо, просят бабу і діда обы грали і вони грають. Тепер кажуть дідови: «Но, діду, пой на піч грітися». Дідо змагаться улзти на піч, но хлопці дручавуть го долі. Коли, наконець, улзіє на піч, виберуть до нього одного мужчину і двох хлопців і дадуть му у руки череп із розмитим чадом і еден копач. На се тот мужчина у гадці собі попарує хлопців і мужчин із дівками і жонами і так, обы смішні пари были з них, наприклад, красное із паскудным, старое із молодим, циганку із русином і так дале.

Теперь тот мужчина бере бигарь у руки, бе у повалу і каже: «Діду, гримить, ктисия!» – Дідо говорить: «Отцу, гочу, у мене золота чулка», – «Што там печеся, діду?» – «Гусак» – «Чого ся не пече!» – «Бо масть із нього не пече». – «Коли буде печи?» – «Коли Иван Маріку поцілує». Но так оти не хотят цілуватися, дідо загойкать: «Не сердіть діда!», – а хлопці ідуть і приведуть избрану пару до діда. Кить жона чи дівка не хоче поцілювати собі пару, дідо чадом замастит її лице, а кить поцілує, тогди дідо сяк їм вінчує: «Завтра вбисьте коло церкви у ланчки дзвеніли», або «Так ся любіть, обисьте ся побили», або «Так бы вам благо, обисьте ся горі стінами драли», або «Такий бы вам горазд, обисьте собі очи драли».

Докить дідо сяк вінчує, хлопці украдуть від нього бабу. Коли найде бабу, б'є ї і каже: «Ты типирь на старі дны уже не любиш мене, а за моло-

дыми ходиш». Тих, котрі череп хочать від нього вкрасти, маже чадом і гойкать: «Кафрам, кафрам!», – гибы мачка гусака хотіла брати від нього. Коли вже всі пари перейшли, наперед баба втікне надвір, а за нею дідо. [16, 215-216]

Закарпатський письменник і збирач фольклору Лука Дем'ян у своїх повідомленнях теж наводить ряд забав при мерцеві. Наведемо ті з них, що побутували на Іршавщині.

Ось як виглядає забава «Чорта правити»: «Обвивають соломов від ніг до голови одного хлопця, справлять йому із соломы роги і хвіст, тварь обчернять. Входить до хижі і починає сміятися, танцювати, то котрі ся з нього сміют, то того женуть до сіней, то тот є чортів, а хто ся не засміє, то той є Божий і зостає ся у хижи. Як вже чорт більше не годен ізвести і не смієся більше ніхто, то беруть ожіх (палка, якою перегортають жар або солому в печі, замість кочерги) наполовину до хижі, а половину надворі. Тягнуть, і котрі від котрих урвуть, то радуються, що виграла. Буває й так, що една сторона нагло пускає ожіх, так шо друга сторона паде горіниць» [9, 44]

Театральність подібних забав полягає у рядженні, в тому, що виконавець перебирається й «зображує» то козу, то чорта. Акторське виконання тут обмежується завданням «розсмішити» цілком покладаючись на імпровізаційний хист «актора».

Аналогічні завдання мають, наприклад, ще такі дві забави: «Босорканя», «Медвідь». Театральною основою їх знову ж таки є рядження. Ці забави виглядають так:

«Уберуть одного цілком у білу плахту, у рот заб'ють із квака зуби і возьме в рот води, лице замастять мукою, а межі ноги возьме ожіх. Ожі обвивають ззаду і спереду плахтою, спереду держить руками і входить до хижі і зачне скакати і бити хвостом із заду, кричить і вівкать, із рота сапать водов і так завгуряться (веселиться) довго». [9, 87]

А у «Медведя» бавляться так: «Уберуть у сінях одного сильного легеня, натягнуть на руки и ноги гуню, оброблять, уха з ложок справят, обмастять чадом и уводит який пан на ланку до хиж. У хижи у якоє мися брязкают комедіяші, а хлопець и дівки мусят метати камінці у мися, ніби то гроші. Тогда Медведєви розкажут танцювати, той танцює, мурмоче и плює на дівки и бере танцювати дівки, а на команду комедіяша робит всякі дотєпи». [9, 89]

Що впадає в око при ознайомленні з усіма «іграми при мерці», особливо з театралізованими? Насамперед, я сказав би, «принциповий» реалізм творчої думки. Сюжети й дійові особи надзвичайно життєві: Дід, Баба, Купець, який купує корови, або продає цапа, Комедіант, який водить ведмедя та ін. При цьому й самі «тварини» – Коза, Цап, Ведмідь, Кінь та

ін. також «грають», беруть активну участь у забавах, бо їх наділяють людською психологією, людськими почуттями і думками. Навіть міфічні постаті – Відьма, Смерть, Чорт та інші – усі вони «приземлені». Дії також узяті з щоденного трудового життя – молоти в млині зерно, варити обід, полювати (пани), спускати ризами дерево та ін. Певна кількість ігор (теж з числа театралізованих) несуть у собі виразно спрямоване вістря сатири проти панівних верств, проти суддів і взагалі урядовців та начальників, які чинили кривди трудящому люду. Чимало є ігор, в яких буває на повну силу народний гумор, – і в слові, і у вчинках, та й в самих дійових особах, образах.

Можна відзначити також і своєрідний симбіоз релігійної обрядовості (читання «Псалтиря») з рештками так званих поганських вірувань, що ніяк не вкладаються в християнські догми про душу – душа може бути «смутною», й тому її треба розвеселяти, тоді вона може радіти; душу можуть непокоїти сльози рідних; душа першої ночі по похороні приходить, через те на стіл треба ставити посуд з водою, щоб вона могла напитися та ін.

Отже, коріння цього звичаю лежить десь у глибині віків дохристиянських ер. Не дарма церква називала подібні забави «диявольськими». Грунтом, який породив їх, є народний оптимізм, життєствердження наперекір невблаганному фактові смерті. До того ж, ствердження такого життя, яким воно є – і праведним, і грішним, з горем і radoщами, з важкою надмірною працею й щоденними клопotaми, – це своєрідний герць зі смертю, і джерело того герцю – невмируща воля трударя до життя.

В перервах між читанням псалтирі і забавами, співаються «плачевні пісні». Зміст і форма цих багаточисленних творів може бути темою спеціального дослідження. Вже на перший погляд ясно, що «плачевні пісні» є продуктом інтелігентно-книжної творчості. Досить згадати, що їх тексти збереглися масово не від народу, а в духовних збірниках. Наведемо декілька рядків з цих пісень:

Фальшивая юность, зрадлива фортуна...

Кришталь фіялу лемлять – о щетна...

Луципірь зь дияволом...

И всіх святих артикули знання... і т.д.

Відносно композиції пісні можна розділити на дві групи:

Перша багатша, містить фізіологічно-поетичні роздуми на тему про смерть, яка не щадить ні багатого, ні бідного, знімає цуря з бідного і «діамантову корону з царя», про необхідність смиренного сприйняття смерті, бо за нею слідує «в царстві небесному» корона вічна, про трубний голос другого пришествя, про страшний суд, про Адамів хрест, як він трактується в книжному апокрифі і т.д. Вся ця група римованих пісень має претензію на високу середньовічну філософію – продукт схоластики.

Менша частина пісень служить зразками суто народних «голосінь», але і ця суть перероблена в душі церковно-схоластичної моралі. Тут ми знаходимо і зразки народної творчості, та інші погляди на смерть, яка відбирає близьку і любиму людину:

*Ластовиці отлітають, тай назад ся невертають,
Уж твоє серце назад ся не верне... [13, 137]*

Ці пісні записані від особи померлого, який пережив жах смерті і її тайну, і тепер позагробним голосом почуває про неї оставшимся близьким і всім живим.

Між цими традиційними для села початком і кінцем пісень співець на будь-який випадок комбінував, або робив куплети сам. Таким чином церковні пісні не були чимось усталеним і завершеним. Їх існування було текуче, вони постійно мінялись після вимог місцевого звичаю, здібності та винахідливості співця. Присутність «плачевних пісень» в значній мірі пояснюється там, порівнюючи слабкий інтерес до плачу «голосіння», «нарікання».

Те, що називають «свичиня», «псалтирь читати» переводиться так, що коли починає вечоріти, читається псалтиря з перервами, в яких співають «плачевні пісні». Після цього газдиня дає співцям і гостям вечерю «гостину». Страва при такій гостині залежить від традицій села. Вона складається з печеної з сиром картоплі, пирогом з сиром і капостою, м'яса, капусти, каші, м'ясної поливки. Або інший варіант: пасулі «дзьобачки», пасулі із цибульов, голубці з крупами. Обов'язково подається пиво, вино і паленка. П'ють лише до міри, щоб підняти настрої. Після вечері читання псалтирі чергується з іграми. Зазвичай таке читання псалтирі тривало два вечори, на третій день був похорон.

Коли труна готова, померлого кладуть до неї. Труна («деревище») робиться так: гробарі беруть міру із мертвого тичков і за нею роблять деревище й копають яму. Деревище роблять з одного боку ширше. Гробарі роблять це задарма, тільки що їх гостять і окрім «комашні». Деревище роблять і в свято, і в неділю, як припаде. У деревище кладуть ті тріски, що тесалися «дялувалися» при його виготовленні, сіно, що під мертвим було. Цими діями завершується передпохоронний етап поховального комплексу.

Традиційні чинності початкового етапу власне самого похорону, який зазвичай відбувається на третій день після смерті людини, поєднує у собі елементи народної й церковно-християнської обрядовості: відправлення заупокійної панахиди, прощання родичів і односельців з небіжчиком, спорядження його до потойбіччя всіма необхідними предметами. [11, 574]

На Закарпатті мертвого ховають на другий чи третій день. Робиться це тому, що виникає потреба, щоб діти і родичі, які далеко живуть, зійшлися на похорон. Через це мертвого, хоч би це було літо, залишають стоя-

ти до третього дня. Але ж зрозуміло, що тіло померлого в таких випадках починає розкладатися – розпухає, тече. Щоб уберегти його від цього, на живіт кладуть звичайний залізний серп. Таке уявлення зникло і зберігається рідко. Покладання серпа є тут магічним актом – серп магічно заважає розкладанню. Чому це так, яка аналогія лягла в основу цього магічного акту – ніхто не з'ясує. Отже, це дуже старовинний акт, поганський зміст якого забуто. По аналогії з іншими явищами можна припустити, що серп як гострий предмет вважався засобом оборони проти хвороб, духів, тощо. Наприклад, на Юр'їв день серп кладуть на поріг хліва, щоб відьма порубалася. Але це може бути старий звичай, зовсім іншого гатунку. В 1943 р. Ф. Потушняк спостерігав похорони в с. Осій Іршавського району. Коли на мертвому забивали домовину, одна жінка із-під покривала витягла, покладений мертвому на живіт серп (тоді його тяжко було купити). Як пише Потушняк: «Після похорону мене інформували, що серп кладуть мертвому на живіт «щоби не тік» (не розкладався), не тух дуже. Цей звичай серпа побутував й у інших селах Іршавського району. [23, 85]

Отже, на третій день після смерті настає похорон. Ідуть за хоругвами («завісами») і хрестом. Як прийдуть до хижі, піп одягається в епітрахель і ризи, і то лише чорні, у світлий тиждень бере світлі. Піп заходить до хижі, за ним іде один чоловік з хрестом. В хижі піп читає панахиду, або і парастас, як хто хоче. Посвятить тіло і «віко» (кришку із деревища) і виходить на двір. У хижі родина цілує мертвого. Потім двоє чоловік беруть деревище і виносять його на двір. На нижніх порогах «клопкають» до трьох разів і кладуть перед хижі на стілець, або на сани, і так завершується опровід. Коли опровід закінчиться, все повідкривають. На тім місті, у хижі, де лежав мертвий позвертають ослінь стільці, а на те місце кладуть сіль і хліб. Коло деревища вся родина стає на коліна і молиться. А далі іде відлучення мертвого від родини і сусідів. То говорить піп замість мертвого, після чого робиться послідне цюльованя.

На цвинтар «тимитів» мертвого несуть чотири хлопці, а дома на тім місці перевертають сани («дьологи»). Якщо хтось бажає, то мертвого несуть до церкви, а якщо хочуть, щоб поховали біля церкви, то мусять заплатити за місце й лікар має дати заключення. За той час дома, якась жebraчка, що немає родини замітає хижу, бо хижка за той час була неметена. Сміття жebraчка кидає в незахідне місце разом з мітлов. За це їй дають хліб і якусь одежину. Коли тіло несуть на цвинтар, дзвонять під час походу, а піп стає у багатьох місцях і читає Євангеліє. Як помре дитина, то її несе на плечах один чоловік, коли помре відданиця, то кличуть нести легінів, а хрест, який несуть попереду обв'язують рушниками. Коли виходять із двору сильно плачуть, йойкають. Раніше наймали тих, що плакали, щоб і самі одна від одної вчилися й переїмали. А тепер зовсім на це не

звертають уваги. Мертвого несуть на цвинтар вперед ногами. Якщо тіло грішне, то важке. [22]

Цікавим є звичай вести мертвого на цвинтар на саних або на колах, покладених на плечі у вигляді носілок. Якщо в селі є звичай вести мертвого на саних, то після винесення труни із хижі, кладуть її на сани, запрягають в них волів.

Сани в похоронному обряді були предметом дослідження цілого ряду вчених (Н.О.Сумцов, В.Гнатюк, Д.К.Зеленін, А.Завойко та ін.). Літопис Нестора говорить про них в XI – XII ст., на саних хоронили Володимира Мономаха. Тепер вже цей звичай майже зник. А пояснення його смислу викликають у вчених домисли і сумніви. Тим цікавіше прослідкувати його в русинів.

На саних везе мертвого звичайно сусід, або його приятель. Він йде коло саней при труні. В деяких селах кладуть на сани коло труни «любимую дитину небожчика».

В сани запрягають лише волів. П.Г. Богатирев цю перевагу волів над кіньми пояснює тим, що в народі є уявлення, що віл це чиста тварина. Нечистими тваринами вважається пес, мачка, курка. Дехто пояснює звичай запрягати волів саме тим, що «конь не має на то дихання», тобто тягнучи сани по землі і камінню задихається, тяжко й голосно дихає, фыркає, що порушує спокій «последньої путі». Віл у цьому відношенні практично більш здатний, він дихає тихо і йде рівно. Зрозуміло, що тепер, коли є хороші дороги, питання дихання коней і про заміну саней возом, ролі вже не грають. [2, 217]

Йдучи на цвинтар (див. додаток 4), провід зупиняється для читання Євангелія. Це називається «штаціями». Хто платить більше, тому читають «велику молитву», а зазвичай читається «мала молитва». Могили «яму» копають за звичаєм села, або за платню, або за гостину. Якщо немає в селі гробаря, то часто це виконує нічний сторож – «бохтарь».

Коли труну спускають у яму, жони голосно плачуть – «йойкають». Якщо під час провода голосний плач, пов'язаний із спогадами про життя померлого, особливо як він страждав, плач переходить в голосне нарікання. Священик, а потім і чужі люди, кидають у яму по «грудці землі». В Білках додержуються звичаю, що родина не йде близько до гробу і не дивиться на нього, щоб скоро не вмерти, «шतोбы не йти зараз за небощиком». У гробі тіло кладуть на схід сонця, головов на захід. Хрест затикають у голови (види надгробних хрестів див. додаток 6), і садять якесь дерево, на чоловічій могилі – дуб, бук, ясен, клен; на жіночій – грушу, сливу, яблуню; на дівочій або дитячій – калину. Якщо дерево не прийметься, значить гріб завалиться нижче рівня землі, значить померлий грішний. Гріб обсівують маком. Потім родичі померлого зуть всіх присутніх на похорони і дома гостять. Гостина називається «комашня». [22]

На комашні подають приблизно те, що й на гостині, коли читають Псалтир, але в більшій кількості. На вікно кладеться «горня молока» і прикривається нерозрізаним хлібом: «мертвий вночі прийде за тим». В Білках та деяких інших селах на комашню приходять священик і дяк. Спочатку гостяться чоловіки, а потім жінки, але тоді вже нема священика. Найчастіше священик іде на комашню лише до багатих людей, або до тих, які відігравали важливу роль у житті села, або до тих з якими був знайомий особисто. Все це залежить від звичаю. На комашні говорять про справи померлого, його хороші сторони. Потім розмова переходить на повсякденні теми. Дуже не обпиваються. Після комашні самі присутні відправляють панахиду – це загальний звичай.

«Людину», тобто одяг, що залишився після умерлого роздають бідним. На другий день в дім приходять бідні і їм дають молоко і хліб, які стояли на вікні, приготовлені для небіжчика.

Кажуть, що дев'ятини справляють тому, що тіло не раніше ніж на дев'ятий день перетворюється в тло і залишається нетлінним лише одне серце; сороковини – тому, що до сорокового дня розкладається і саме серце. Однак існують і інші пояснення цього. [6, 434]

Із річним поминальним циклом, чи принаймні з окремими його датами (9, 40 днів, рік) пов'язано дотримання жалоби родичами померлого. За етнографічними відомостями XIX- початку XX ст., основними її проявами були певні особливості щоденного одягу членів сім'ї, обмеження щодо окремих господарських робіт, участі в розвагах і святкових урочистостях тощо. Дотриманню таких загальновідомих настанов селяни і досі надають важливого обрядового й етичного значення, засуджуючи будь-який прояв неповаги до пам'яті покійного.

З-поміж звичаїв, пов'язаних із зовнішнім вираженням жалоби, найпоширенішими були заборони вбиратися в святкову одягу, прикраси, речі червоного кольору. Натомість подекуди родичі померлого використовували в одязі траурні відзнаки (сорочка з чорною вишивкою, чорна хустка чи стрічка). В селах Н.Болотне та Заболотне до середини XX ст. зберігалась традиція, за якою протягом шести тижнів (до поминок на 40 день) дівчата з родини померлого не заплітають кіс, а чоловіки та парубки не вдягають головних уборів. [10, 47]

Найвідомішими господарськими табу, які зумовлені уявленнями про присутність у домі (« хижі») душі мерця та певними охоронними й етичними міркуваннями, були заборони працювати на ріллі («ораниці»), біля сіна, молотити, прости, прати (кілька днів чи тиждень); до року мити й мазати стіни у курній хаті, білити оселю, зводити дім та ін. [11, 575]

Отже, ми розглянули похоронну обрядовість населення сіл Іршавщини. Із проаналізованого нами матеріалу видно, що дана похоронна об-

рядовість – це багатогранний комплекс звичаєво-ритуальних заходів, пов'язаних зі смертю, похованням і вшануванням пам'яті людини. У єдине ціле в ньому поєднані різноманітні явища прадавньої й новітньої народної обрядової традиції та елементи церковно-християнського похоронно-поминального культу, усталені морально-етичні поняття та світоглядні уявлення й вірування народу.

Однією з найхарактерніших особливостей похоронної звичаєвості селян є тривале збереження в ній багатьох самотніх і надзвичайно давніх явищ. До них, зокрема, належать: повідомлення про смерть, обрядове оплакування мерця найманими плакальницями, похоронні ігри, виготовлення домовини, використання саней і волів для перевезення небіжчиків, віра в потойбічні сили та ін.

Зіставлення численних етнографічних, історичних даних, дає підстави стверджувати, що багато звичаїв селян Іршавщини тотожні чи подібні до звичаїв інших регіонів Закарпаття, й України в цілому. Вони є залишками традицій, що сформувались ще в давньослов'янську чи навіть у праслов'янську пору, знайшли своє еволюційне продовження в добу становлення українського етносу та збереглися в подальші історичні часи. Поряд з багатьма іншими фактами це засвідчує єдність і тяглість загально етнічного процесу та вказує на прадавні витоки багатьох явищ української похоронної звичаєвості. Водночас поховальний комплекс Іршавщини, за своїми структурно-функціональними та семантично-символічними ознаками має і свої традиції та звичаї.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Антоній Годинка. Час гірше, ги вода... Русинські тексти. – Ніредьгаза. – 2005. – 234с;
2. Богатырев П. Магические действия, обряды, и верования Закарпатья //Богатырев П. Вопросы теории народного искусства. – М., 1971. – 651с;
3. Валь В. Лопатки у нас // Наш родный край. – Тячево. – 1937. – ч.6. – С. 12-13;
4. Велецкая М.М. О некоторых ритуальных явлениях языческой погребальной обрядности // История, культура, фольклор славянских народов. – М. 1968. – С. 231- 243;
5. Велецкая М.М. Рудименты язычества в похоронных играх карпатских горцев // Карпатский сборник. – М., 1976. – 73-78;
6. Вениамин. Новая скрижаль или объяснения о церкви, о литургии и о всех службах и утварях церковных. – М., 1992. – т.2. – 234с;
7. Вовк Ф. Сани в похоронному ритуалі на Україні // Вовк Ф. Студії з української етнографії та антропології. – К., 1995. С. 127-133;
8. Гонтар Т. Народне харчування українців Карпат. – К., 1979. 231с;

9. Дем'ян Л. Похоронні обряди і вірування із Веречанського округу // Підкарпатська Русь. – річник III. – Ужгород. – 1926; річник IV. – Ужгород. – 1927. 23-26;
10. Дзедзелевский И. Запреты в практике карпатских овцеводов // Славянский и балканский фольклор. Етногенетическая общность и типологические параллели. – М., 1984. – С. 237-245;
11. Етногенез та етнічна історія населення українських Карпат. – т.2. – Етнологія та мистецтвознавство. – Львів, 2006. 789с;
12. Ігнатович Г. «Лопатки» на терені Закарпаття // НТЕ. – 1970. – №5. – С.65-73;
13. Изворин А. Похоронні звичаї у подкарпатских русинов. // Зоря – Найнал. – річник I-II. – Унгварь. – 1942. – С. 1223-129;
14. Керечанин В. Й майнула ніч, мов чорна стрічка (Верховинські забави, пов'язані зі смертю людини) // Новини Закарпаття. – 1997.–1 листопада;
15. Курочкін О. Поховальні забави – релікти дохристиянського світогляду // Березиня. – 1998. – №3-4. – с. 134-141;
16. Мазурок О.С. Юрій Жаткович як історик та етнограф. – Ужгород. – 2001. – 321с;
17. Маслова Г.С. Народная одежда в восточнославянских традиционных обычаях и обрядах XIX – начала XX вв. – М., 1984. – 347с;
18. Нидерле Л. Славянские древности. – М., 1956. – 456с;
19. Недзельский Е. Похоронный обычай на Подкарпатской Руси // «Ужгородский Народный Голос». – Ужгород. – 1933. – С. 122- 127;
20. Петров А. Лопатки // Листок. – Ужгород. – 1892. – ч.16-18.;
21. Подорож душі на другий світ (сліди о перевозникови) // Літературна неділя. – річник III. – Ужгород. – 1943. – С. 12;
22. Польовий матеріал зібраний у сс. Осій, Білки, В. Раковець, М. Раковець, Н. Болотне, Заболотне Іршавського району // Архів автора.
23. Потушняк Ф.М. Серп у похоронному обряді // Доповіді та повідомлення Ужгородського державного університету. – Серія історична. – Ужгород. – 1958. – №2. – 123с;
24. Потушняк Ф. Пісня про переміну людини в дерево // Літературна неділя. – річник IV. – Ужгород. – 1943. – С.14;
25. Потушняк Ф. Пища и напиток в похороннім обряді // Русское слово. – Ужгород. – 1941. – 22, 26, 29 октябрю, 2 ноябрю;
26. Потушняк Ф. Похорон // Наш родный край. – Тячево. – 1937. – ч. 6.;
27. Псалтирь. – Львів. – 1994. – 423с;
28. Темченко А. «Смерте, чорну руку одведи» (потойбічний світ та розуміння смерті у світоглядних уявленнях українців.) // Березиня. – 2004. – №3.- 87-93;
29. Ульяновська С.В. Уявлення про духовну сутність людини в контексті поховальної обрядовості // НТЕ. – 1989. – №3. – С. 45- 56;
30. Ф.П. Сани в похороннім обряді // Неділя. – Ужгород. – 1942. – 27 сентябрю. – С.11;
31. Ченгері Г. Похорон в Н. Розтоках, округу Веречанського // Підкарпатська Русь. – Ужгород. – 1934. – С. 44- 52;
32. Чорі Ю. «Лопатки» – усна етнографічна пам'ятка народу // Новини Закарпаття. – 1992. – 25 липня. – С. 4.

SUMMARY

Vasyl Kotsan

THE FUNERAL HABITS AND RITUALS IN IRSHAVSKIJ DISTRICT (ON THE EXAMPLE OF THE VILLAGES OSIJ, BILKI, V.RAKOVETSY, M.RAKOVETSY, N.BOLOTNE, ZABOLOTNE)

In present investigation the author analyzed the typical peculiarities of the funeral ritual of the Irshavskij district. In present investigation consecutive stages of burial is given. Separately the material about clothes, in which the people were buried, is given as well. Moreover the author appeals attention on the character of the games near the dead person. In the end of the investigation the material of the funeral rituals is given.

З ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ КОВАЛЬСТВА НА ЗАКАРПАТТІ

Обробка металу – одне з найважливіших ремесел матеріальної культури і має свою багатовікову історію. З найдавніших часів і аж до 30-х років ХХ століття воно було майже єдиним джерелом виробництва основних знарядь праці та інструментів. Та використання металу цими двома сферами не обмежувалося. У ХІХ і особливо у ХХ ст. метал широко використовується в архітектурі міст та сіл України. І Закарпаття у цьому не виняток.

Серед робіт, присвячених дослідженню вітчизняного металообробного ремесла, виділимо перш за все монографію Софії Боньковської «Ковальство на У країні» [4]. У цій праці зроблено огляд літератури про металообробку в Україні, є розділ «З історії розвитку ковальства в Україні», розглядається сучасне художнє ковальство в нашій державі, але про те, як використовується метал в архітектурі, сказано дуже скупо: про залізні хрести на церковних спорудах, декоративні решітки в архітектурі м. Києва.

Для вивчення металургії Карпат необхідну інформацію знаходимо у працях В.І. Бідзілі [3], В.Г. Котигорошка [8], СІ. Пеняка [18], Б.О. Тимощука [22] та інших дослідників. На археологічних матеріалах про давню металургію Карпат зроблено солідне узагальнення науковцями Е.А. Балагурі, В.І. Бідзілею та СІ. Пеняком у книзі «Давні металурги Українських Карпат» [2]. Металургії Карпат присвячено цілий розділ у книзі Ю.Г. Гошка «Промисли і торгівля в Українських Карпатах» [6]

Але у згаданих дослідженнях про металообробку, особливо про сільське ковальство на Закарпатті, сказано дуже мало. Дещо знаходимо хіба у публікації Г. Філіпа «Залізоробні цехи на Закарпатті у ХVІІ-ХVІІІ ст». [24] Однак форм металообробки як елементу малої архітектури Г.Філіпп не торкається.

Сліди металообробки на Закарпатті, як засвідчують археологи, губляться у сивій давнині [див.: 3]. Перше штучно отримане залізо було добуте з болотної руди, яку геологи за вміст у ній заліза (12-25 %) називають бурим залізняком. На Закарпатті найбільші родовища бурого залізняка, з якого залізо відновляється при порівняно невисокій температурі, знайдено в районі Іршави [5, с.35]. Про те, що залізо добувалося і перероблялося на Закарпатті з давніх-давен, свідчать археологічні знахідки на поселенні Галіш-Ловачка, що поблизу м. Мукачева. На цьому поселенні були знайдені землеробські та ремісничі знаряддя, а також печі по переплавці заліза [3, с.48-52].

Отже, умови для розвитку металургії на Закарпатті були, і розвиток ковальства в краї тісно пов'язаний із розвитком ковальства майже всієї Європи. Розвивалося воно й на традиціях Київської Русі, оскільки, як засвідчують історичні джерела, край мав тісні контакти із слов'янськими землями по той бік Карпат [10, с.28-39].

Етнограф Галина Лозко наголошує, що «давньоруські ковалі були обізнані з технологічними прийомами кування, зварювання і термічної обробки металів», що на Русі існувало 16 ковальських ремесел [12, с.274].

У Галицько-Волинському літописі є інформація про те, що Данило Галицький скликав на будівництво замку у Холмі різних майстрів, у тому числі й ковалів: «І юнаки, і майстри всякі утікали (сюди) од татар сидельники, і лучники, і сагайдачники, і ковалі заліза, і міді, і срібла» [11, с.418]. І замки Закарпаття – Ужгородський (згадується в літописі XII ст. «Діяння угорців»), Мукачівський (XII ст.), Середнянський (XII ст.), Невицький (початок XIV ст.), Хустський (перша половина XIV ст.) – так саме не могли обійтися без коваля. За урбаром 1649 року Мукачівський замок, крім паленчаря, пороховщика, 5 кравців, 3 чоботарів, 6 мурувальників, 9 гончарів і т.д., мав «4-х ковалів» [14, с.264].

Про популярність цього ремесла на землях України можемо робити висновок на основі українських прізвищ Коваль, Ковалів, Ковалик, Ковалицький, Ковалець. Усі їх наведено у довіднику Юрія Редька [19, с.127]. Поширені ці прізвища й на Закарпатті. Як засвідчує словник П.Чучки «Прізвища закарпатських українців» (Львів, 2005), прізвище Ковач поширене в «усіх районах області, як і в усьому Карпатсько-Дунайському басейні» [25, с.271], на території краю воно фіксується в письмових джерелах з XVI століття: у 1567 р. – Матвій Ковач у с.Мартинка на Іршавщині та Микола Ковач у Сваляві [25, с.271]. Так саме поширене у Великоберезнянському, Воловецькому, Міжгірському, Іршавському, Тячівському, Свалявському, Ужгородському районах і прізвище Коваль, яке вперше в краї зафіксоване в документах XVII століття: у 1682 р. Гриць Коваль у с.Кострино на Великоберезнянщині, Марко Коваль у с.Студений на Міжгірщині [25, с.271]. У верховинському селі Келечині, яке в письмових джерелах згадується в 1457 році, серед першопоселенців був і Коваль: «Я чув, що першим на Ковалевському березі поселився Коваль, що прийшов із Новоселиці. Ковав – тому й Коваль. Він першим у селі мав кузню у селі, під берегом, де потім була кузня старого Чорнея», — розповідав у серпні 2002 року про історію свого роду келечинець Юрій Коваль [20, с.87]. Угорськомовні письмові джерела за 1715 рік серед жителів Келечина згадують Матія Ковача [20, с. 125].

Звичайно, ковальське ремесло більше розвивалося в умовах міста. У 1614 році в Мукачеві, крім гончарського, шевського, замочників, зброярів,

столярів сідлярів і килимників, був цех ковалів [14, с.255]. За даними, які навів дослідник історії Бережської жупи Т.Легоцький, у 1672 році у місті над Латорицею проживало «12 суддів, 12 м'ясників, 3 слюсарі, 3 ковалі, 5 кравців, 5 шевців, 4 гончарі...». [7, с.67]. Збереглося прохання цеховиків-ковалів Мукачева до міської влади дозволити користуватися вивіскою у вигляді композиційно об'єднаних атрибутів ковальського ремесла: кліщів, підкови і молота [18, с.97].

У 1685 році в Ужгороді було зроблено поіменний список ремісників, за яким П. Сова підрахував, що у місті тоді було всього 57 ремісників, із яких: 9 гончарів, 13 чоботарів, 5 шевців, 4 ковалі і т.д. [21, с. 153] Стільки ж ковалів було і у XVIII ст. : у 1768 році серед 157 ремісників було 57 чоботарів, 22 гончаря, 4 столяри та 4 ковалі [21, с. 245]. У XIX ст. в Ужгороді розгорталось будівництво великих будинків: у 1819 році у місті налічувалося 806 будинків, тоді як у 1794 році їх було 475 [21, с. 247]; у 1807 році розпочалося будівництво комітатського будинку [21, с. 258]. Зростала потреба і в ковалях. Документально засвідчено, що у 1816 році в Ужгороді працювало десять ковалів [28].

Технічний прогрес другої половини XIX ст. вніс суттєві корективи у металообробку в Ужгороді. У 1897 році тут відкрили завод з виготовлення металевих виробів. Цей завод відомий як завод Людвіка Козара. Він випускав продукцію різного асортименту і, як видно із рекламного оголошення, виготовляв залізні огорожі, віконні ґрати, залізні ворота [26, с.360]. Те, що виготовлення металевих форм для малої архітектури було для заводу звичним явищем, підтверджує реклама 30-х років XX ст. У рекламному оголошенні зображено завод, великими літерами написано ім'я та прізвище власника, номер телефону, за яким можна було зробити замовлення. Далі йшов перелік металевих виробів, які завод виготовляє масово, а також перелік послуг, які завод може виконати за індивідуальним замовленням. Серед таких послуг помітне місце займає виготовлення металевих хвірток, воріт тощо. Про те, що замовлення виконувалися, свідчить огорожа на вулиці Бачинського, буд. № 28. Огорожа, ворота, хвіртка виготовлені в одному стилі, а на хвіртці є замок, на якому видно чіткий товарний знак «Козар Людвік. Унгар».

Хоча в Ужгороді й існувало таке велике підприємство по обробці металу, ремісничі майстерні не закрилися. Зберігся протокол установчих зборів ремісничих об'єднань міста, складений 29 березня 1925 року в квартирі голови товариства З.Г. Ашкіназі на вулиці Дравецькій, буд. № 155. Серед присутніх згадано власників ковальських майстерень: Йосиф Менчик, Радванська, 9; Стефан Томаш, Минайська, 45; Константин Юга, Дравецька, 146; невелике об'єднання «Карпатія», власником якої був голова товариства Ашкіназі З.Г. [27].

Аналогічно була динаміка металообробки і в містах Берегові, Хусті, Чинадієві. Запрошуючи «переселенським патентом» людей в одержане Фрідріхом-Карлом Шенборном у спадок помістя, яке «багате на поля і виноградники», але занедбане в результаті угорських безпорядків і лежить у руїнах, він у 1730 р. переконував майбутніх переселенців, що для того, аби підняти його з руїн, потрібно 50 сімей, що «знають польові та інші сільськогосподарські роботи», і щоб серед переселенців, які отримають повний наділ (120 кроків шириною і 180 кроків довжиною) на новому місці, будинок і хлів, були «4 мельники, 2 ковалі, 2 каретні майстри, 2 шевці, 1 добрий пекар, 2 бондарі, 4 теслярі, які могли б при нагоді спорудити також млин чи міст, 1 столяр, 1 кравець, 2 кожум'яки, 1 конюх, 1 складув і, накінець, добрий лікар чи хірург, 3 фахівці лісової справи, які б одночасно розумілися на полюванні» [7, с. 76]. Бачимо, що професію коваля названо на другому місці.

Здебільшого це були німецькі колоністи [див.: 14, с.53-54]. На запрошення Шенборна приїхав коваль Сімон Крамер [14, с.78].

Працювали ковалями й словаки. Як засвідчують родинні перекази, у село Тур'я-Ремету, щоб працювати на «айзенверку» (залізобробному заводі), на початку XIX ст. приїхало біля 20 робітничих словацьких сімей [9, с.55]. На це звернув увагу й словацький журналіст Богуш Носак-Незабудов, який у серпні 1843 року здійснив мандрівку Закарпаттям від Ужгорода до Хуста. У селі Середньому він занотував: «Недалеко звідси – Новий Клиновець, де є майстерні з обробки заліза, в яких працюють лише словаки, найняті сюди з бідного на добрі землі Кленовця» [15, с.23].

Ковальським ремеслом добре володіли й цигани. Олександр Маркуш у часописі «Наш рідний край» (Тячів, 1925, № 4) у статті «Цигане» писав: «Виділи ви уже сих вандрівників? Появляються раз в селі, ані не знати, одки прийшли. Край села поставлять цураві шатри, накладуть огні – та майстерні вже готові. Почнеся робота: ліються малі звонки, куються гвозди, сверлики, поправляються мідяні котли» [13, с.60]. Анна Коваль у серпні 2002 р.

розповіла про ковальський рід Чорнеїв у с.Келечин: «Під Ковалівським берегом, там, де була дяківня, є Циганська вулиця. Там була перша кузня у селі. Ковач Михайло Чорней жив у малій хижці. За жону мав Марію Бобук, із Соймів ци Лозянського. Мали чотирьох хлопців і чотирьох дівок. Що заробить ковацькою роботою – брала жона булями, капостою, ропою. Своїх хлопців отець також навчив ковальському ремеслу. Іван був у катунах мадярських, по війні вернувся у село, привів із собою жону, виділили йому жидівську хижку у нашому Кобилнику, зробив там собі кузню й ковав» [20, 147].

Працювали ковалі й при залізарнях. Г.В.Павленко у книзі «Німці на Закарпатті» (Ужгород, 1995) зібрав цікаву для нас інформацію: «Одним із

найстаріших виробництв у Мукачівсько-Чинадіївській домінії було залізоборне. Ще до Шенборнів, в селі Шелестово почали виробляти залізо з місцевої руди. З 1642 року виробництво було поставлене на виробничу основу. В 1700 році шелестівська залізарня давала вже біля 300 центнерів штабового заліза, а місцеві кузні виготовляли на продаж селянам багато різних залізних виробів. В 1800 р. на шелестівському металургійному підприємстві було виготовлено вже 30 найменувань різних виробів із заліза: грубки, казани, листи для плит, болти, лопати, колісні шини, ланцюги, пилки, цвяхи, пута тощо» [16, с.26].

Залізарні-«гамори» працювали у селах Лисичево, Кобилецька Поляна, Тур'я-Ремета. Про наявність ковалів на Лисичевській гаморі говорить В.Пальок у розвідці «З історії водяної кузні («Гамора») в с.Лисичеві Іршавського району Закарпатської області»: «На гаморі працювало 15 ковалів-майстрів і стільки ж помічників. Разом з аналогічним підприємством у сусідньому селі Довгому вони виготовляли в рік 100 вагонів литих речей, 120 тисяч сільськогосподарських знарядь виробництва. Продукція реалізовувалася не тільки в Закарпатті, але й експортувалася до Сербії, Румунії, Угорщини [17, с. 16-29]. У селі добре знають Людвіка Ломера, який працював на підприємстві ще у 1942 році, а до нього тут же працювали його батько, дід, прадід.

Професія коваля здавна була професією широкого профілю. Він міг зробити металеві частини плуга, надіти металеві ободи на колеса воза, виготовити підкови й підкувати коня, викувати хрести для новозбудованої церкви, могли зробити металеву хвіртку, металеві ворота тощо. Робота з металом завжди вважалася одним із найбільш важких і мужніх ремесел. У збірці прислів'їв, укладеній М. Номисом, з повагою говориться про ковалів та їхнє ремесло: «Стук-грак, та й п'ятак», «Коли не коваль, то й кліщів не погань» [23, с. 426, 463], – і ще десять прислів'їв про умільців працювати із металом. У селі Келечині на Закарпатті нами записано близькі за тематикою прислів'я: «Без плуга – не орач, без клепака – не ковач»; «Ковач клепає – доки тепле»; «Ци добрий ковач, знають коні та й орач». А в селі Новоселиця на Міжгірщині записано коломийку про прибутковість цього ремесла:

Ни за кого я не піду, лиш за циганина:

Раз ударить клепачиком – вже є солонина.

Про сільських ковалів з теплою розповів Михайло Алмашій в історико-етнографічному нарисі про рідне село Ромочевицю на Мукачівщині: «Найпотрібнішими і обов'язковими з дарніх давен були ковальство і колесарство, що продиктовано специфікою сільськогосподарського виробництва... Висококваліфікованими, справжніми майстрами своєї справи у вже пам'ятні часи були у Ромочевиці ковалі Михайло Печора, Андрій Чопей,

Михайло Чопей. Михайло Печора навчався ремеслу в Чехії і знав трохи більше, ніж кувати одне залізо. Він був також добрим слюсарем, електриком, токарем і, звичайно ж, ковалем. Не було такої несправності, яку б Михайло не виправив. Клієнтів мав багато, а отже, й роботи було багато, яку не встигав виконувати. Тому ще один майстер-коваль у селі був не зайвим. На вході до села розмістив свою шмітню-майстерню Андрій Чопей, молодий хлопець з рудуватим волоссям, синіми очима, сильними руками, здатними без додаткових засобів гнути залізо. Що тільки не витворяв він з залізом: гнув, викручував, формував візерунки, одним словом – жонглював і фокусничав. Дуже любив свою справу, і клієнтів мав не менше, ніж Михайло Печора. Та доля повела його в Мукачево. Зате він подбав, аби залишити за собою добру змїну – племінника Михайла Чопея, який у всьому наслідував свого стрия. Нині живе в Березинці [1, с. 121-122].

Про спадковість у ковальській справі пише і Юрій Кул, який вичав історію села Тур'я-Ремета на Перечинщині: «Коваль Ауслендер не тільки виконував замовлення селян, а й вчив цій майстерності учнів. У різні роки ковалями у селі були Кароль Барч (його син Федір ще й понині майструє в ТзОВ «Зоря»). Михайло Симочко мав свою кузню» [9, с.70].

І в наш час ковалі – шановані люди. Вони виконують найрізноманітніші замовлення, виготовляючи із металу корисні й прекрасні речі. Обстеження сіл Барвінок, Баранинці, Глибоке, Нижнє Солотвино, Доманинці Ужгородського району засвідчує, що в цих селах при виготовленні малих архітектурних форм хоч і домінують способи газозварювання та електрозварювання, а також у меншій мірі литво, при виготовленні хвірток та воріт не перестали застосовувати й ковальське ремесло.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Алмашій М. Ромочевиця / Михайло Алмашій. – Ужгород: Закарпаття, 1999. – 232 с.
2. Балагурі Е.А., Бідзіля В.І., Пеняк СІ. Давні металурги Українських Карпат / Е.А.Балагурі., В.І.Бідзіля, СІ.Пеняк. – Ужгород: Карпати, 1978.
3. Бідзіля В.І. Історія культури Закарпаття на рубежі нашої ери / В.І.Бідзіля. – К.: Наукова думка, 1971.
4. Боньковська С.М. Ковальство на Україні (XIX – поч. XX ст.) / СМ. Боньковська. – К.: Наук, думка, 1991.
5. Воропай Л.І. Кушиця М.О. Українські Карпати / Л.І.Воропай, М.О.Кушиця. – К.: Рад. шк, 1966.
6. Гошко Ю.Г. Промисли й торгівля в Українських Карпатах: XV-XIX ст. / Ю.Г.Гошко. – К.: Наукова думка, 1991.
7. Історія Мукачева. Т.І: (з найдавніших часів до 1918 року) / [Авторський колектив: Ільтьо М.А., Павленко Г.В., Балагурі Е.А.]. – Ужгород: Патент, 1998. – 264 с.

8. Котигорошко В.Г. Історія населення Верхнього Потисся в латино-римський час (III ст. до н.е. – IV ст. н.е.): Автореферат. – Ужгород, 1996.
9. Кул Ю. Тур'я-Ремета: історико-краєзнавчий нарис / Юлія Кул. – Ужгород, 2001. – 153 с.
10. Лелекач М.М. Про приналежність Закарпаття до Київської Русі в X-XI ст. // Наукові записки Ужгородського державного університету. – Т. 2 – Ужгород, 1949. – С. 28-39.
11. Літопис Руський. За Іпатіївським списком переклав Леонід Махновець. – К.: Дніпро, 1989.
12. Лозко Г. Українське народознавство. – К.: Зодіак – ЕКО, 1995.
13. Маркуш О. Цигане // Наш рідний край (Тячів). – 1925. – № 4. – С.60-61.
14. Мицюк О. Нариси з соціально-господарської історії Підкарпатської Русі. Т.2: Доба феодално-кріпацька (від другої чверти XVI в. до половини XIX) / Олександр Мицюк. – Прага, 1938. – 390 с.
15. Носак-Незабудов Б. Листи з незнайомої країни до Л... / Богуш Носак-Незабудов // Між Карпатами і Татрами: збірник перекладів студентів-словаківців Ужгородського національного університету. –Ужгород: Ліра, 2007. – Вип. 6. –С.4-54.
16. Павленко Г.В. Німці на Закарпатті. – Ужгород, 1995. – 72 с.
17. Пальок В.В. З історії водяної кузні («Гамора») в с.Лисичеві Іршавського району Закарпатської області / В.В.Пальок // Тези доповіді науково-практ. конференції з питань охорони пам'яток народного мистецтва – Хуст, 1988. – С.87-88. (Укр. тов-во охорони пам'яток історії та культури, Закарпатська обласна організація).
18. Пеняк П.С. Виробниче і внутрішнє життя в ремісничих цехах Закарпаття XVIII – п.п. XIX ст. // Український історичний журнал. – 1982. – № 9.
19. Редько Ю.А. Довідник українських прізвищ. – К.: Радянська школа, 1968.
20. Сенько І. Келечин – рідне село Августина Волошина: історико-етнографічний нарис / Іван Сенько. – Ужгород: Закарпаття, 2007. – 373 с.
21. Сова П. Прошлое Ужгорода. – Ужгород: Типографія «Школьной помощи», 1937. — 350 с.
22. Тимошук Б.О. Твердиня на Пруті / Б.О.Тимошук. – Ужгород: Карпати, 1978.
23. Українські приказки, прислів'я і таке інше. Спорудив М. Номис. –СПб, 1864.
24. Філіп Г. Залізобобні цехи на Закарпатті у XVII-XVIII ст. / Георгій Філіп // Матеріали наукової конференції, присвяченої пам'яті Івана Панькевича (23-24 жовтня 1992 р.) – Ужгород: Просвіта, 1992. – С.239-240.
25. Чучка П. Прізвища закарпатських українців: історико-етимологічний словник / Павло Чучка. – Львів: Світ, 2005. – С.271
26. Technická práce v zemi Podkarpatoruske. 1919-1933. – Užhorod: odbor spolku československých inženýru v Užhorodě, 1933.
27. Державний архів Закарпатської області (ДАЗО), ф. 24, оп. 1, спр. 536, арк. 4.
28. ДАЗО, ф. 4, оп. 11, спр. 283, арк. 16.

SUMMARY

Serhiy Senko

FROM THE HISTORY OF THE DEVELOPMENT OF BLACKSMITH'S WORK IN TRANSCARPATHIA

The article deals with the establishment and development of the blacksmith's work in Transcarpathia. The author emphasizes the fact that blacksmith's work has been familiar in Transcarpathia since ancient times. The popularity of this craft can be testified by the existence of such wide-spread surnames as Koval and Kovach (which both mean «a blacksmith»), as well as the availability of blacksmith's guilds in Uzhhorod and Mukachevo. Thus, the enterprises specializing in metalwork appeared in Transcarpathia. Blacksmith's work was mostly associated with German colonists, the Slovaks and the Roma.

**ЕТНОМОВНІ АСИМІЛЯЦІЙНІ ПРОЦЕСИ
В УКРАЇНСЬКІЙ ГРОМАДІ РУМУНСЬКОЇ МАРАМОРОЩИНИ
(за матеріалами польових етнологічних
досліджень)**

Мова, як засіб спілкування членів етнічної спільноти, є системою сприймання, уніфікації та передавання інформації. Найчастіше саме мова виступає головною етнодиференціюючою рисою, що відрізняє один етнос від іншого. Кожна мова реально існує як практика комунікативних зв'язків між представниками певного етносу для позначення, номінування конкретних явищ і процесів дійсності. Таким чином, мова виконує комунікативну, номінативну, гносеологічну, культуротворчу, ідентифікуючу, інтегративну та дезінтегративну функції [1, с.333-336]. Перебування етнічних груп в умовах поліетнічного середовища (в якості етнічної або національної меншини) створює своєрідні феномени інтеретнічного середовища. А саме – вільне володіння переважною більшістю населення регіону двома або й трьома мовами, лексичні запозичення від мови державотворчого (титульного) етносу (нації), входження у когнітивно-семантичну структуру домінуючої спільноти, зрештою «дрейф» примордiальної етноідентичності та поглиблення мовної асиміляції членів етнічної спільноти.

Своєрідною є етномовна ситуація в гірському повіті Марамуреш, де компактно проживають українці. Вони є автохтонами цієї території, адже перші письмові відомості про поселення в гірському Марамуреші фіксуються вже в XIV ст. Упродовж тривалого часу тут відбувались складні етнокультурні, етносоціальні та етнополітичні трансформації, що спричинили відповідні зміни в соціальному житті місцевого українства. Державна етнополітика в 60-80-х роках XX ст. (тобто за часів правління Н.Чаушеску) негативно відобразилася на рідномовному культурно-освітньому рівні українців, посилювався процес їхньої добровільно-примусової асиміляції [2, с.163-164]. Умови демократизації румунського постреволюційного суспільства виявились сприятливими для оптимізації етнокультурного життя українців. Втім постали проблеми соціально-економічного характеру, що віднесли на інший план мистецтво, культуру та освіту. Отож, на наш погляд, етносоціологічні дослідження в регіоні варто проводити за віковими групами. Такий підхід дозволяє порівняти своєрідні «етнокультурні маркери» поколінь, виявити тенденції етнокультурних змін у регіоні.

Етнодемографічна оцінка ареалу українства в регіоні. За даними перепису населення 2002 року кількість української етної групи в цьому регіоні Румунії складає 34 026 чол. З них 1 964 чол. проживають у містах. Це – Сігету Мармаціей (1 225 чол.), Бая Маре (351 чол.), Вішеу де Сус (274 чол.), Бая Спріє (45 чол.), Сеїні (33 чол.), Борша (21 чол.), Кавнік (14 чол.), Тергу Лапуш (1 чол.). Поряд з цим, аналізуючи мовний склад українства у названих містах повіту, констатуємо зменшення осіб, які визнають українську мову як рідну (материнську). Це – 1 536 осіб, що менше за реальну кількість осіб, які визначили себе українцями за етнічною ознакою [3].

У сільській місцевості повіту Марамуреш офіційно нараховується 32 062 чол., які визначили себе українцями. В основному українці представляють компактні ареали переважної більшості населення комун Поляни (9 696 чол. українців), Кривий (4 650 чол.), Русково (4 578 чол.), Верхня Рівна (4 062 чол.), Бистра (села Бистрий, Красна, Вишівська Долина) (загалом 4 021 чол.), Ремети (2 260 чол.), Великий Бичків (села Луг над Тисою, Кричунів, Великий Бичків, Тиса) (разом 2 639 чол.). Окремі групи українців проживають у с.Кимпулунг ла Тиса (23 особи), Нижня Рівна (18 чол.), Окна Шугатаг (14 чол.), Сарасеу (12 чол.), Ульмень (11 осіб), в інших селах – від 8 до 1 особи. Так само як і в містах кількість українців, які визнають рідною українську мову, за даними перепису зменшується. Це – 31 969 чол., які визначили рідною українську мову [4].

За конфесійною ознакою українці повіту Марамуреш на 81,6% ортодокси (27 776 чол.); 10% (3 524 чол.) є послідовниками неопротестантської течії п'ятидесятників; чисельно зростають громади адвентистів сьомого дня (767 чол.); 658 чол. є греко-католиками; 74 особи – римо-католики; 56 – реформати; 48 – баптисти [5]. На підставі наших польових етнологічних студій в регіоні упродовж 2002, 2003, 2006, 2007 років можемо констатувати певну закритість українців, які відносяться до неопротестантських громад. У їхньому середовищі зникає народна обрядова традиція, побутує румунська мова під час богослужінь, продукуються інші стереотипи поведінки. Вважаємо, що ця проблема вартує окремого етносоціологічного обстеження.

Постановка проблеми дослідження. Як бачимо, вже на підставі даних перепису населення 2002 року можна робити висновок про асиміляційну тенденцію в середовищі українства повіту Марамуреш. Водночас проблема етномовних процесів у контексті вивчення білінгвізму більш багатогранна, ніж цифрові дані перепису населення. Насамперед потребують вичерпних відповідей питання про:

- мовну ідентичність опитаних та їхніх батьків;
- джерела вивчення української та румунської мов;
- рівень володіння мовами (письмо, читання літератури);

- практичне використання мов у «близькому» та «далекому» людському середовищі;

- оцінка розмовної мови в життєвих ситуаціях тощо.

Об'єкт та предмет студії. Об'єктом нашого дослідження є українська національна меншина повіту Марамуреш Румунської держави. Предметом студії є аналіз етнововних процесів в середовищі українства повіту у компаративному розрізі поколінь. Власне, для цього порівняльного вивчення ми виділили чотири вікові групи опитаних: 1) опитані до 20 років; 2) особи 20-40 років; 3) опитані 40-60 років; 4) особи старші 60-ти років. Дослідження проводилось у наступних сільських населених пунктах повіту Марамуреш: Поляни, Кривий, Русково, Верхня Рівна, Коштіл, Бистрий, Красна, Вишівська Долина, Луг над Тисою, Великий Бичків, Кричунів, Тиса, Кимпулунг ла Тиса, Ремети; крім цього опитування проводилось серед українців містечка Вішеу де Сус.

Вибірка та дослідницький інструментарій. Використовувалась стихійна вибірка респондентів в сільських поселеннях досліджуваного регіону. Принагідно зауважимо, що проводилось не класичне соціологічне анкетування. А саме під час польових етнологічних експедицій (2002, 2003, 2006, 2007 роки) в сільських населених пунктах повіту Марамуреш паралельно, спілкуючись з респондентами, на окремі анкети фіксувались відповіді опитаних щодо вживання мови. Упродовж цього часу до вивчення традиційної культури та етнічної ідентичності українців повіту Марамуреш крім автора цих рядків були залучені спеціалісти з Румунії (Ярослава Колотило, Люба-Ірина Горват, Аліна Асталаш, Золтан Тот, Мара Пушкеш-Лобонц, Корнел Град та ін.) та України (Микола Вегеш, Анастасія Вегеш, Оксана Дербаль, Іван Хланта, Павло Леньо, Василь Король).

Всього було опитано 200 чол. Інструментарієм є анкета респондента для оцінки мовної ідентичності. Крім запитань паспортного характеру (вік, стать, освіта, релігія тощо) у табличній формі фіксувались відповіді щодо джерела вивчення, писемного та усного рівня володіння українською та румунською мовами, обставинами вживання мов. Дані анкет були опрацьовані, підраховані відсотки відповідей на поставлені запитання нижче представлені у таблицях, які потребують окремого «прочитання» та пояснення. Для кращого розуміння специфіки опитаних вікових груп спочатку проаналізуємо їхні етносоціальні портрети.

Етносоціальний портрет опитаних вікової групи № 1 (опитані до 20 років).

Стать. Серед 40 опитаних цієї групи – 15 (37,5%) осіб чоловічої та 25 (62,5%) жіночої статі.

Локальність.

Географічно опитані представляють компактні ареали розселення українців у повіті Марамуреш. Серед респондентів – 17 осіб з с.Русково, 6 чол. з Вишівської Долини, 5 чол. з Великого Бичкова, 4 чол. з с.Красна, по 3 особи з сіл Верхня Рівна та Кривий, по 1 чол. – з Полян та Бистрого. Опитані є корінними

Дівчата-українки з с.Верхня Рівна на храмовому святі в с.Кричунів (Фото 19.08.2007 р.).

жителями вказаних населених пунктів, тільки у трьох випадках місце проживання не співпадає з місцем народження опитаних. Це – українці-переселенці з м.Вішеу де Сус повіту Марамуреш та с.Копачеле повіту Караш-Северін; один респондент з Вишівської Долини є переселенцем з Верхньої Рівни.

Етнічна та мовна ідентичність. Серед 40 опитаних цієї вікової групи 37 визначили себе як «українці», а троє визначили себе як «румуни», хоч у анкетах вони вказують, що рідна мова їх батьків – це українська мова. На наш погляд, така ситуація пояснюється громадянською ідентичністю місцевих українців молодого віку. Володіючи досконало румунською мовою та розуміючи під «національністю» належність до громадянства Румунської держави, молоде покоління ідентифікує себе на цьому рівні. Так, зокрема, наші спостереження під час польових етнологічних експедицій упродовж останніх років засвідчують, що молоде покоління українців проявляє певне збентеження та стурбованість перед власним «недосконалим» володінням материнською мовою. Їм важко пояснити, що розмовна мова як правило є діалектною, тому не варто відмовлятися від спілкування. Деякі респонденти відмовлялися давати свідчення, соромились перед групою дослідників-етнологів, особливо з України.

Серед опитаних тільки у двох випадках виявилися нащадки етнічно змішаних (батько-українець, мати-румунка і навпаки) шлюбів. Втім вони визначили себе як «українці», на відміну від 3 осіб, як мовилось вище, які ідентифікувалися румунами, маючи обидвох батьків українців. Очевидно тут певну роль грає чинник мовного та етнокультурного середовища, що спонукає до українського етноїдентифікаційного вибору.

Освітній рівень. Опитана молодь цієї групи – особи, які вже отримали середню освіту; школярі місцевих шкіл; ліцеїсти м.Сігеу Мармаціей, студенти вищих навчальних закладів (4 чол.). Отримана румуномовна освіта представниками цієї групи спонукає відповідно до мовної рефлексії, що проявляється у читанні та письмі, румуномовній лічбі, використанні електронно-обчислювальної техніки, мобільних телефонів тощо. Саме це засвідчують цифрові дані таблиць № 3, 4. Очевидно, що практика використання державної мови на всіх рівнях освоєння часу і простору породжує феномен входження місцевого українства в когнітивно-семантичну структуру румунського етносу. Про це ми вже вказували у своїй окремій публікації, аналізуючи відповідні етномовні процеси в середовищі українців повіту Сату Марє [6, с.262-278]. Так, одна з опитаних (дівчинка восьми років) у с.Красна, батьки якої є українцями, розуміє українську, але не використовує її, розмовляє виключно румунською мовою [7]. Причини очевидні – практика румуномовного навчання в школі (повіт Бігор, куди переїхали її батьки) та відсутність україномовного виховання з боку батьків.

Релігійна ідентичність. Опитані як правило відносять себе до ортодоксального релігійного середовища (35 чол. або 87,5%), до якого й належать більшість українців гірського повіту Марамуреш. Так, за даними перепису населення 2002 року 81,6% українців є ортодоксами [8]. Серед опитаних троє (7,5%) – віруючі п'ятидесятники (за переписом населення 2002 року 10% українців Марамуреша належать до цієї конфесійної групи); по 1 особі – Свідки Єгови та адвентисти сьомого дня.

Аналіз мовної ідентифікації опитаних вікової групи № 1.

Для опитаних цієї вікової групи звичним є використання поряд з українською румунської мови. У багатьох випадках румунською говорити простіше, адже можна пояснити більш складні речі. Власне, як засвідчують дані табл. № 1, серед опитаних 95% вважають, що румунською володіють досконало, а українською вже 87,5%.

Більшість респондентів навчалися літературній румунській мові у школі, тому добре знають румунське письмо. Як правило, це стовідсоткове володіння румунською мовою. Виняток, як і в нашому дослідженні (див. табл. № 4), становлять діти дошкільного віку, які ще навчилися читати й писати державною мовою. Як бачимо з табл. № 4, 80% опитаних в тій чи іншій мірі вміють читати і писати українською, а 17,5% взагалі не читають і не можуть писати українською мовою. Опитані пояснюють це наступними висловлюваннями: «Знала, але забула писати» [9]; «вчителі так вчили, не дуже добре знаю українську» [10].

Отож, як ми говорили вище, молодь активно включається у румуномовну когнітивно-семантичну структуру. Це відбувається завдяки засобам масової інформації. Як і в Україні молодь частіше дивиться телебачення,

ніж читає літературу. Це засвідчують дані табл. № 5. Так, художню літературу румунською мовою читають тільки 52,5% опитаних, більше (67,5%) читають релігійну літературу, 70% вказали, що читають періодичну пресу.

Порівняно з цими даними впадає у вічі зниження показників щодо україномовної літератури. Найбільший відсоток (45%) становить читання спеціалізованої літератури. Це – опитані-школярі, які вивчають українську мову як предмет у школі й вимушені опанувати цю «спеціалізовану» літературу. Тільки 1/3 опитаних декларували, що читають україномовну пресу, релігійні тексти, художню літературу.

Аналіз розмовної практики опитаних з близькими, друзями, знайомими засвідчує цікавий факт. У випадку спілкування з дідусями/бабцями, батьками опитана молодь вказує українську мову (95%), а вже спілкування з братами/сестрами показує іншу цифру – 87,5% спілкуються українською, а 20% вказали, що використовують румунську (див. табл. № 6). Тобто, молодь фактично використовує у повсякденній мовній практиці білінгву, адже відсотки накладаються і респонденти визнають, що розмовляють «і так і так» або «все рівно», «коли як треба».

Зрозуміло, що спілкуючись з представниками румунської етнічної спільноти українці використовують румунську мову (82,5% у табл. № 6). Але й спілкуючись з рідними, які проживають за межами повіту Марамуреш опитані вживають румунську мову. До прикладу, опитані хлопці з Вишівської Долини твердили, що з двоюрідними братами з Тімішоари та Орадеї розмовляють виключно румунською, оскільки ті не можуть розмовляти українською мовою [11].

Виключно пізнавальним є оцінка мовної практики респондентів у різних життєвих ситуаціях (під час молитви, лічба, думка, під час сварки, розмова з домашніми тваринами). Прикметно, що відсоток використання румуномовної лічби є вищим, ніж україномовний (див. табл. № 7). Щодо молитви, думки (мислення або «внутрішнього діалогу»), мовних експресій (сварки) то порівняння відсотків також засвідчує своєрідне накладання україномовної та румуномовної практики («і так і так», як часто говорили опитані).

Отож, аналіз показує, що поряд із діалектною україномовною повсякденною практикою спілкування молоде покоління українців сільської місцевості Марамуреша поступово формує подвійну мовну ідентичність. Витіснення української мови в цьому середовищі відбувається за рахунок пріоритетності для опитаних румуномовних засобів масової інформації а також зниження частки осіб, які б читали україномовну літературу.

Етносоціальний портрет опитаних вікової групи № 2 (опитані 20-40 років).

Стать. Серед опитаних цієї групи 16 чоловіків (44,4%) та 20 жінок (56,6%). Така ситуація зумовлена, насамперед, практичною відсутністю у селі (заробітчанство) або ж зайнятістю на виробництві чоловіків двадцяти, тридцяти та сорокарічного віку.

Локальність. Серед 36 опитаних 17 є жителями с.Русково, 4 осіб – Вишівської Долини, 4 чол. – с.Луг над Тисою, по 3 чол. – із сіл Поляни та Красна, по 2 осіб – з сіл Верхня Рівна та Коштіль, 1 опитаний – з Бистрого. Серед цієї групи у 7 випадках місце проживання не співпадає з місцем народження. Втім всі опитані походять з ареалу розселення українців повіту Марамуреш.

Етнічна та мовна ідентичність. Всі опитані цієї групи чітко ідентифікувалися українцями за етнічною та мовною ознаками, пов'язали рідномовну ідентичність власних батьків із своєю етнічністю. Виняток становить один цікавий випадок у с.Русково. Респондента, мати в якій циганка а батько українець, ідентифікувалася україркою за мовною та етнічною характеристиками. Вона твердила, що під час перепису населення назвала себе україркою [12]. Отже, в умовах компактного розселення представники недержавотворчих спільнот переймають етнічні маркери домінуючої групи, так як це має місце на Закарпатті (мовна асиміляція циган, словаків, німців) [13, с.145-156].

*Пані Наталія Мачока
(1970 р.н.) – бібліотекар
с.Ремети
(Фото 16.08.2007 р.).*

Освітньо-професійний рівень. Переважна більшість опитаних цієї групи мають середню освіту (44,4%), менше – середню-спеціальну (41,6%), 4 особи вищу освіту та одна початкову. Опитані, в основному жінки є безробітними, домогосподарками (10 осіб), так само безробітними є 5 чоловіків. Інші представляють наступні варіації зайнятості: педагоги (6 чол.), механіки (3 чол.), лісники (3 чол.), столярі (2 чол.), інженери (2 чол.), по одному представнику – редактор на телебаченні, сезонний робітник, продавець, швея, маляр. Більшість опитаних працюють у селі або у м.Сігету Мармаціей.

Як бачимо, серед представників цієї групи молодих людей великою є частка безробітних. Проблема, яка потребує окремого вивчення, заробітчанство серед осіб цієї вікової групи. Фактично в селах чоловіки у своїй масі пра-

цюють на заробітках у Іспанії, Португалії, Бельгії, Франції та інших країнах. При формуванні стихійної вибірки важко було знайти респондентів-чоловіків, а у випадку спілкування вони іронічно ставилися до предмету розмови. Навіть просте спостереження засвідчує факт формування нової соціальної групи українців-заробітчан, які наразі повертаючись на батьківщину, вкладають зароблені кошти у будівництво сучасних комфортабельних власних осель, відкривають магазини типу «АВС» тощо. Ці люди опанували мови тих країн, де працювали тривалий час. До прикладу, у с.Поляни відбулося спілкування з жителькою села, яка розповідала про умови праці в Іспанії; там одружилася за каталонця, спілкуються іспанською мовою [14]. Подружжя планувало й надалі працювати в Іспанії, паралельно спонсоруючи будівництво власного будинку біля батьківського обійстя в Полянках з перспективою періодичного повернення в село.

Релігійна ідентичність. Опитані у своїй масі є віруючими-ортодоксами (майже 90%), двос – греко-католики, 1 – п'ятидесятник та 1 – атеїст.

Аналіз мовної ідентифікації опитаних вікової групи № 2.

Опитані цієї групи вважають, що володіють українською мовою досконало на 100%, а румунською на 91,6%. Якщо у попередній групі джерелом вивчення державної мови на 12,5% виступали батьки опитаних, то у цій віковій групі домінує школа (97,2%).

Опитані частіше (80,5%), легше (86,1%) та з задоволенням (86,1%) спілкуються українською мовою. Однак, оцінка опитаними власної розмовної практики (див. табл. № 3) виявилася доволі амбівалентною. Опитаним важко відповісти, якою мовою (українською чи румунською) легше / з задоволенням розмовляти. Як правило, вони твердять, що «це залежить від ситуації», «і так і так легко», проте в умовах переважного україномовного середовища симпатії схиляються на бік материнської мови.

Рівень володіння румунською мовою (читання / письмо) у цієї групи стовідсотковий. Щодо української мови, то ситуація є відмінною, адже 5,6% опитаних вказали, що не вміють читати й писати українською, а 8,3% уміють тільки читати українські тексти.

Принагідно зауважимо, що опитані цієї групи досить солідарно твердили про те, що читають періодичну пресу, художню літературу, яку видає Союз українців Румунії. Це підтверджують цифрові дані табл. № 5. Так, україномовну пресу читають (а цілком вірогідно, що треба розуміти як «вміють» або «можуть» читати – М.3.) 72,2% опитаних, а художню літературу аж 88,9%, що менше за румуномовну (72,2%). Такий факт скоріш можна пояснити декларацією можливостей, а не реального стану речей для більшості з цієї вікової групи. В умовах румуномовного масмедійного простору українство, як засвідчує табл. № 5 надає перевагу від-

повідно румуномовній пресі, релігійній літературі (91,7%). Менш читабельною є художня (72,2%) та спеціалізована література (52,8%), перевагу якій віддають опитані з вищою, середньо-спеціальною освітою.

Цікавою є оцінка розмовної практики з рідними, близькими, знайомими, друзями. На 100% опитані цієї вікової групи схильні до спілкування з дідусями/бабцями, батьками, братами/сестрами саме материнською мовою. Водночас, можна наводити паралелі з опитаними попередньої групи (до 20 років), які фактично можуть виступати дітьми для вікової групи № 2. Ми констатували, що є тенденція до спілкування румунською мовою для першої вікової групи навіть у близькому середовищі. Це підтверджується даними табл. № 6, де вказана цифра 16,7% тих опитаних, які спілкуються румунською мовою з власними дітьми. Опитані пояснювали, що діти не хочуть спілкуватися українською, оскільки вважають, що чудово знають літературну румунську мову, яку опанували в школі. Доходить до ситуацій, коли опитані з іронією твердять: «Я з ними по-українськи, а вони мені відповідають румунською». Українці констатують, що їм все рівно як говорити, румунською або українською, тому не виступають у своїй більшості проти румуномовного пріоритету власних дітей. Один респондент, до прикладу, з с.Верхня Рівна засвідчує, що з дітьми розмовляє румунською, бо вони «забули українську мову» [15].

Констатація «і так і так розмовляю» або підтвердження класичного білінгвізму цієї вікової групи засвідчується відповідями щодо спілкування з друзями, знайомими (100% як для української, так для румунської мови; див. табл. № 6).

На відміну від попередньої вікової групи, де низькі показники україномовної лічби, в аналізованій групі респонденти вільно переходять з української на румунську і навпаки. У цифрових даних 100% вказали, що рахують українською мовою, але переймають румунські відповідники (16,7%). Зростає показник румуномовної молитви (13,9%), інші показники (думка, сварка, спілкування з художобю) на 97,2% україномовні.

Отже, можна зробити попередній висновок про домінування україномовного диференціюючого фактору для представників цієї вікової групи. Поряд з цим опитані є зразковими представниками білінгви, оскільки вільно спілкуються обидвома мовами. Тенденцією є зростання частки тих, які спілкуються з дітьми не материнською, а державною мовою.

Етносоціальний портрет опитаних вікової групи № 3 (опитані 40-60 років).

Стать. Серед опитаних цієї вікової групи виявилось 13 чоловіків (30,24%) та 30 жінок (69,76%). Ситуація подібна до попередньої групи, оскільки чоловіче населення від 40 до 60 років більш зайняте на виробництві, працює закордоном і менш схильне до спілкування з дослідниками.

Локальність. Опитані цієї групи проживають у наступних населених пунктах: Русково (9 чол.), Верхня Рівна (8 чол.), Поляни (4 чол.), по 3 особи (Великий Бичків, Красна, Луг над Тисою, Вишівська Долина), по 2 чол. (Кричунів, Коштіль, Кривий, Бистрий), по 1 особі (Ремети та Вішеу де Сус). У 10 випадках місце проживання респондентів не співпадає з місцем народження. Але це у більшості переселенці, як і в попередньому випадку, з україномовних сіл Марамуреша.

Етнічна та мовна ідентичність. Серед 43 опитаних цієї вікової групи всі, за винятком одного респондента, ідентифікували себе українцями та україномовними. Один з опитаних є нащадком етнічно змішаного шлюбу румуна та українки, тому його ідентифікаційний вибір виявився румунським. В одній з респондентів батько є угорцем (с.Коштіль), але вона визначає себе як українка.

Освітньо-професійний рівень. Більшість опитаних (48,8%) мають середню освіту, менше (25,6%) отримали середню-спеціальну освіту, 4 особи мають вищу освіту (9,3%) та 7 чол. (16,3%) початкову освіту. За професійною стратифікацією опитані цієї групи розподілилися наступним чином: домогосподарки (16 осіб); робітники (10 чол.); вчителі (5 чол.); по 2 чол. (пенсіонери, держслужбовці, працівники пошти); по 1 чол. (священик, водій, продавець, лісник, лісоруб, швачка).

Павло Романюк (1953 р.н.) з с.Верхня Рівна та Юрій Кравчук (1950 р.н.) з с.Кричунів (Фото 19.08.2007 р.).

Релігійна ідентичність. Більшість опитаних є ортодоксами (34 чол. або 79%), майже 14% (6 чол.)

належать до неопротестантської громади п'ятидесятників, по 1 особі з числа опитаних – до адвентистів сьомого дня, Свідків Єгови, греко-католицької церкви.

Аналіз мовної ідентифікації опитаних вікової групи № 3.

Зауважимо, що респонденти цієї вікової групи більш критичні у своїх відповідях, ніж попередні. Як видно з табл. № 1, 93% опитаних відповіли, що українською мовою володіють вільно, а 4,6% – добре. Це ж стосується румунської мови, якою 79% опитаних володіють вільно, а 18,6% вважають, що володіють нею «добре». Як і в попередніх групах українсь-

кої мови респонденти навчались вдома, серед рідних, насамперед батьків. Тільки в одному випадку (про це говорилось вище, нащадок румуно-українського шлюбу, де виховання відбувалось в румуномовному середовищі) респондент основ української мови навчився «серед людей».

Якщо представники двох попередніх вікових груп опанували румунську мову в школі, то опитані цієї групи у межах 23,4% вивчали мову «серед людей» (в селі, на роботі тощо), більшість – 72% опанували румунську мову в школі. Але це менший показник, ніж у представників першої та другої вікових груп опитаних. Фактично, це покоління (особливо 50-60-літні люди), яке мало можливість навчатися в україномовних класах, що й спричинило відповідне status quo у відповідях респондентів.

Представники цієї групи вільніше (90,7%), із задоволенням (86%) та частіше (83,7%) вживають материнську мову в порівнянні з попередніми віковими групами.

Загалом респонденти володіють літературною українською мовою на рівні письма та читання творів на 81,4%, а 16,3% засвідчили, що вміють тільки читати українською. Майже стовідсотковим, за одиничним випадком, є володіння письмом та читанням румунською мовою. Опитані відзначають, що «забули» українську мову, знають тільки читати [16]; вказують, що раніше писали і читали, а наразі «забулося» [17]; деякі навіть

Андрій Росуш (1925 р.н.) з с.Поляни – представник старшого покоління українців (Фото 7 жовтня 2006 р.).

категорично констатують, що «імо румунський хліб, значить, маємо порумунськи говорити» [18] тощо.

Цікавими є факти, коли представники цієї вікової групи відроджують знання української мови. Одна з респондентів, до прикладу, зазначила, що українською мовою навчилася краще писати вивчаючи її вдома «з дітьми, які робили домашні завдання з предмету» [19].

Порівню з опитаними другої вікової групи особи від 40 до 60-літнього віку менше читають україномовної літератури (див. табл. № 5). Це ж стосується і румуномовної літератури, за винятком періодичної преси (79%) та релігійних текстів (83,7%).

Спілкування з близькими відбувається, як правило українською

мовою (97,7%). Проте як показують результати дослідження серед опитаних цієї групи зростає частка тих, що спілкуються з дітьми державною мовою (23,3%). Опитані навіть із жалем констатують, що діти не розмовляють українською мовою [20]. Прикметним є й збільшення кількості осіб, що моляться (27,9%), рахують (18,6%), вживають мовні експресії під час сарки (11,6%) застосовуючи румуномовну лексику.

Таким чином, можна твердити, що для вікової групи (особи 40-60 років) характерним є українсько-румунська двомовність. На відміну від представників молодшого покоління румунську мову опитані засвоювали як у школі, так у робочих колективах. Рівень володіння українським письмом є дещо меншим, ніж в другій віковій групі. Опитані довго (крім розмовної) не використовують на практиці літературну українську мову, що й спричиняє інтеграцію в румуномовний культурно-інформаційний простір. Це відбувається через читання релігійних текстів (насамперед, в середовищі неопротестантських громад), румуномовну лічбу, спілкування з дітьми державною мовою тощо.

Етносоціальний портрет опитаних вікової групи № 4 (опитані старші 60-ти років).

Стать. Серед опитаних цієї групи 32 чоловіки (39,5%) та 49 жінок (60,5%).

Локальність. За місцем проживання опитані розподілені наступним чином: Поляни (16 чол.), Русково (12 чол.), Кривий (6 чол.), Верхня Рівна (5 чол.), Коштіль (2 чол.), Красна (9 чол.), Бистрий (6 чол.), Вишівська Долина (4 чол.), Луг над Тисою (8 чол.), Кричунів (5 чол.), Великий Бичків (2 чол.), Ремети (4 чол.), Кимпулунг ла Тиса (1 чол.), Вішеу де Сус (1 чол.).

У 19 випадках з 81 місце народження опитаних не співпадає з місцем теперішнього проживання. В основному це особи, які одружилися у сусідньому селі. Тобто в середовищі цієї групи відбулись внутрішньо-регіональні міграції типу: «Поляни-Кривий», «Верхня Рівна-Поляни», «Верхня Рівна-Коштіль», «Тиса (Миків)-Кричунів», «Вишівська Долина-Красна», «Петрова-Красна», «Бистрий-Кимпулунг ла Тиса (Довге Поле)».

У двох випадках серед опитаних зафіксована горизонтальна територіальна мобільність респондентів у межах повітів: «повіт Караш-Северін – Бистрий та Русково»; один випадок – «повіт Бігор – Верхня Рівна»; один випадок – «повіт Сучава – Бистрий»; один випадок – «сучасна Чернівецька область України – Луг над Тисою». Цей аналіз засвідчує динаміку територіальної мобільності серед осіб, яких наразі відносимо до представників старшого покоління. Відзначимо, вивчення міграційних процесів в середовищі українців Румунії – це фактично «біла пляма» соціально-демографічних студій як Румунії, так України.

Етнічна та мовна ідентичність. Опитані цієї вікової групи солідарно ідентифікували себе українцями або «руськими людьми», маючи на увазі (при повторному запитанні, що вони розуміють під цим) належність до української спільноти. У одному випадку у с.Поляни зафіксована ідентичність «рутен» («русин»). Респондент визначив власну та мову своїх предків як «рутянську» мову [21].

Принагідно зауважимо, що рутенська (русинська) ідентифікація майже не зустрічається в досліджуваних нами сільських населених пунктах повіту Марамуреш. Це засвідчує й перепис населення 2002 року. Згідно офіційних даних у повіті визначили себе «рутенами» всього 56 осіб, серед яких 46 мешкають у м.Бая Маре та 10 чол. у Сігету Мармаціей [22]. В той же час спілкування з сільськими жителями українськомовних сіл Марамуреша під час етнологічної експедиції у серпні 2007 року засвідчує факт конструювання цієї ідентичності під впливом засобів масової інформації. Окремі опитані (так би мовити, «лідери думок» у селі) повідомлені про діяльність Культурного Союзу рутенів Румунії під головуванням Георгія Фірцака, адже влітку 2007 р. проведений Конгрес русинів в Сігету Мармаціей. Респонденти показували рутенський часопис «Руська віра» («Credința Rusină»), спеціально підготовлене 2007 року румуномовне видання книги Павла Роберта Магочія «Народ нізвідки» («Poporul de niciunde: Istorie în imagini a rutenilor carpatici») [23].

Зауважимо, що оцінки цього явища є протилежними в середовищі українства Марамуреша. Більшість не розуміють нагальності «проблеми» цієї ідентифікації та виявляють байдужість або збентеженість [24]. Інші навіть глузують з цієї проблеми, особливо з числа сільської інтелігенції [25]. Окремі під впливом періодичної преси конструюють цю ідентичність порівнюючи власну мову і традиції з загальноукраїнськими («Українці – на Україні, а ми тут – руснаки, українцями ся зробили 1944 року, коли зайшли руські») [26]. Отож, як ми наголошували в окремій публікації, у випадку практичної роботи з українським населенням з боку русинських діячів та потурання з боку держави майбутній перепис може зафіксувати більшу кількість так званих «рутенів» Румунії, як це мало місце у Словаччині [27, с.46-50]. Втім це також окрема проблематика наукового дослідження.

Представники виділеної нами четвертої вікової групи, як мовилось за одним винятком чітко ідентифікувались українцями. Крім цього вказали, що мова їхніх батьків у більшості власне «українська». У двох випадках – мати опитаних румунка, у одному випадку – батько-румун. Втім це не позначилося на їхньому українському етноідентифікаційному виборі. Таким чином, компактність проживання та мовне середовище каталізує процес добровільно-примусової асиміляції на рівні української етногрупи.

Освітньо-професійний рівень. Опитані – особи пенсійного віку, займаються в основному домашніми справами. У цьому середовищі значним є відсоток респондентів, які не мають освіти (майже 26% або 21 чол. з числа опитаних). Високим є частка осіб з початковою освітою (від двох до чотирьох класів), це – 39,5% (32 чол.). Середню освіту мають 11,2% (9 чол.), середню-спеціальну – 13,5% (11 чол.), вищу – 9,8% (8 чол.).

Релігійна ідентичність. У середовищі опитаних цієї вікової групи 85,2% (69 чол.) ортодоксів, 6,2% (5 чол.) греко-католиків, 5% (4 чол.) Свідки Єгови, по 1 особі (по 1,2%) відповідно – римо-католик, п'ятидесятник та адвентист сьомого дня.

Прикметно, що навіть стихійна вибірка опитаних майже відзеркалює конфесійну картину в середовищі українства Марамуреша та засвідчується тенденція до включення у неопротестантські громади сільських жителів.

Аналіз мовної ідентифікації опитаних вікової групи № 4.

Як бачимо з даних табл. № 1, майже стовідсотково українці старшого покоління визначають досконале володіння розмовною українською мовою. На відміну від попередніх вікових груп в середовищі старшого покоління фіксується нижчий рівень досконалого володіння державною румунською мовою (56,8%), а 28,4% вказали, що володіють з певними труднощами, майже 15% визнають факт недосконалого володіння румунською мовою. Даються взнаки фактори первинної соціалізації цього покоління, низький рівень освіченості, про що вказувалось вище. Самі респонденти негативно оцінюють це явище. До прикладу одна з опитаних твердила, що «не знаючи волоську, не може піти до лікаря» [28].

Низький загалом рівень освіченості серед старшого покоління зумовив вивчення державної мови в умовах середовища. Як відзначали респонденти, румунську мову засвоювали повсюдно – в селі, на базарі, у корчмі, на роботі і т.д. Саме це відзначено у табл. № 2 – 48,2% опитаних цієї групи. Тільки ½ опитаних опанували румунську мову в школі. Тому оцінка опитаними власної розмовної практики, що відображено у табл. № 3, орієнтована на українську мову більше, ніж у представників опитаних трьох попередніх вікових груп. Українською респонденти спілкуються частіше (87,6%), легко і з задоволенням (91,3%).

Поряд з частим використанням розмовної української мови серед цієї вікової групи найнижчий показник письма та читання (66,7%). Вміють тільки читати українською мовою 16%. Взагалі не вміють використовувати українську на письмі та при читанні 17,3% опитаних. Так само «падають» показники щодо румунської мови: читають та пишуть 74%, тільки читають 6,2%, не вміють писати й читати румунською мовою 19,8% респондентів старшого віку.

Такий стан речей зумовив низькі показники та відповіді опитаних щодо жанрових різновидів читання українською та румунською мовами. Прикметне інше – поряд з тим, що молоде покоління до 20-ти років отримує освіту та має можливість навчатися й українською мовою, вдосконалювати власне розмовну та діалектну українську, старше покоління більше читає україномовної літератури. Для порівняння: молоде покоління декларує 37,5% читання періодичної преси українською мовою, а старше – 44,4%; молодь читає релігійні тексти (35% опитаних) – старше покоління вже 53%; щодо художньої літератури, то тут теж перевага старших – 32,5 у молоді проти 34,5% в старшого покоління. Можливо, це пояснюється читанням літератури на домашнє завдання (? – М.З.). Так само перевагою молоді є «спеціалізована література», під якою опитані тінейджери фактично розуміють підручники (45%). Старше покоління, зрозуміло, не обтяжує себе читанням спеціальної літератури українською мовою, за винятком представників старшого покоління інтелігенції, що й відображено у табл. № 5 (9,8%). До прикладу, колишні вчителі, наразі пенсіонери, мають добротні бібліотеки з доволі рідкісними книгами, які видані в 50-80-х роках минулого століття.

Розмовна мова з іншими людьми для старшого покоління – переважно українська (98,7% з дітьми; 100% з братами та сестрами, друзями, знайомими). Цікавий факт, що потребує окремого аналізу, спілкування з внуками, яке іноді відбувається опосередковано через дітей. Внуки, у випадку проживання поза межами сільського населеного пункту, «забувають» українську мову. Тому є два варіанти: розмовляти з ними румунською або спілкуватися через дітей. Одна з опитаних констатувала, що з внучкою спілкується тільки румунською мовою [29]. Інша відзначала, що не може порозумітися з власним п'ятнадцятирічним внуком, який не розмовляє українською [30].

Розмовна мова в життєвих ситуаціях також визначається опитаними як українська (96,3%), за винятком графі «під час сварки» (88,9%), оскільки опитані досить часто вказували, що стримуються і не проявляють мовних експресій або інвектив. Румуномовною на 18,5% є лічба, що є одним з проявів інтеграції в румуномовну знакову систему в усіх вікових групах.

Таким чином, опитані старшого віку найбільш чітко зберігають материнську мову, використовують її у повсякденному житті досить часто. У спілкуванні з рідними також використовують українську мову. Водночас проблемою є спілкування з внуками, які «забувають» мову власних предків. Характерною рисою, що об'єднує всі вікові групи є тенденція до використання румуномовної лічби як вияву інтеграції до знакової системи домінуючої державотворчої спільноти.

Висновки та перспективи подальших наукових розвідок.

По-перше, проведене дослідження етномовних проблем у середовищі української національної меншини повіту Марамуреш засвідчує, що відповідну проблематику варто аналізувати на мікрорівні, з'ясовуючи багатоаспектність білінгвізму в цьому регіоні. Поряд із діалектною україномовною повсякденною практикою спілкування українці сільської місцевості Марамуреша поступово сформували подвійну (бінарну) мовну ідентичність або ж білінгву. Поділ опитаних на чотири вікові групи (до 20 років; 20-40 років; 40-60 років; старші 60-ти років) дозволив детально проаналізувати мовну ідентифікацію у порівняльному аспекті.

По-друге, аналіз проблеми у середовищі опитаних до 20 років засвідчує, що відбувається витіснення материнської мови за рахунок домінування державної мови. Серед молодого покоління (фактично, дітей та підлітків) найменшою є частка тих, хто досконало володіє українською мовою (87,5%). Умови отримання освіти, перспективи подальшого працевлаштування зумовлюють пріоритетність державної мови для опитаних. Як показали підрахунки, для цієї групи найбільш високими є показники румуномовного спілкування з батьками (15%), братами та сестрами (20%). Вкрай значним є показник румуномоної лічби (77,5%). Отож, підростає покоління з одного боку, добре інтегрується в румунський соціум, з іншого, втрачає етнічні маркери української етнічності.

По-третє, для представників другої вікової групи (молодь від 20 до 40 років) визначальним є україномовний етнодиференціюючий чинник. Опитані є зразковими представниками білінгви, оскільки вільно спілкуються обидвома мовами. Вони декларують стовідсоткове володіння українською мовою. Однак, якщо уважно прочитати табличні дані, з'ясовується, що така самооцінка далека від реалій. Опитані на 86,1% володіють літературною українською мовою. Серед опитаних для 19,5% розмовляти румунською мовою легше. Ця ж тенденція прослідковується у оцінці спілкування з дітьми (16,7% румунською мовою). Прикметно, що така ж частка осіб цієї вікової групи, які використовують румуномовну лічбу.

По-четверте, для вікової групи № 3 (особи 40-60 років) рівень володіння як розмовною, так літературною українською мовою є нижчим. Представники цього покоління засвоювали мову в школі (72%) або ж у робочих колективах (23,4%). Вони частіше вживають розмовну мову (83,7%) і менше читають або пишуть українською мовою (81,4%). Румунську мову використовують при читанні періодичної преси (79%) та релігійних текстів (83,7%). Значною є частка осіб, які використовують румуномовну лічбу (18,6%) та спілкуються з дітьми державною мовою (23,3%).

По-п'яте, опитані старшого віку (після 60-ти років) найбільшою мірою зберігають рідномовну ідентичність. Порівно з іншими групами часті-

ше використовують українську мову у повсякденному спілкуванні (87,6%). Проте, через досить низький рівень освіченості (66,7% вмiють читати й писати українською та відповідно 74% румунською мовою) практично мало використовують материнську мову на письмі або при читанні текстів. Для 18,5% опитаних пріоритетною є державна мова у спілкуванні з власними дітьми. Виявленою проблемою для цієї категорії респондентів є спілкування з внуками, які втратили країномовну ідентичність.

По-шосте, можна констатувати окремі загальні мовні тенденції серед українства Марамуреша, які впливають із проведеного дослідження:

- тенденція до збільшення частотності використання української мови при збільшенні віку (тобто, чим старшою є людина, тим частіше вживає розмовну українську мову; див. табл. № 3);
- зворотна тенденція до зменшення частки осіб, які досконало володіють румунською мовою у розрізі поколінь (тим старшою є людина, тим гірше володіє державною мовою; див. табл. № 1);
- тенденція до зменшення частотності читання українських текстів для представників другої, третьої та четвертої вікових груп (тобто, чим старшим є вік людини після 20-літнього періоду, тим менше вона використовує письмо та читання українською мовою; див. табл. № 4-5);
- тенденція виняткової популярності та моди на державну мову для підростаючого покоління українців повіту Марамуреш. Це стимулюється державою через систему виховання та освіти, засобів масової інформації Румунії та самими батьками дітей (див. табл. № 2);
- тенденція до спілкування дорослих із дітьми державною мовою, що проявляється у дедалі зростаючій кількості дітей, які вивчають румунську мову вдома, а не у школі (див. табл. № 6);
- тенденція, яка поєднується у всіх поколіннях, а в підростаючого найбільшою мірою проявляється, це – румуномовна лічба. Цей факт ми пояснюємо інтеграцією українців Марамуреша як представників румунського соціуму в знакову систему освоєння простору і часу, тобто когнітивно-семантичну структуру домінуючої державотворчої етної групи румун (див. табл. № 7).

По-сьоме, враховуючи поліваріантність етноїдентичності українців повіту Марамуреш, вплив сучасних факторів етносоціального та етнокультурного плану вважаємо за перспективу дослідження наступних проблемних блоків: 1) з'ясування ролі конфесійного чинника соціального та етнічного самопочуття українців повіту Марамуреш; 2) дослідження фактору заробітчанства в регіоні; 3) вимір векторів міжетнічних дистанцій в гірському ареалі; 4) аналіз практичної діяльності в сільській місцевості

громадських організацій української національної меншини Румунії;
5) наукове окреслення «рутенської проблеми» тощо.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Кафарський В.І., Савчук Б.П. Етнологія. – К.: Центр навчальної літератури, 2006.
2. Куреляк В. Проблеми та перспективи українського шкільництва Румунії // Реалізація в Закарпатській області державної мовної політики та основних положень Європейської хартії регіональних мов або мов меншин: Матеріали міжнародного круглого столу, 30 листопада 2006 року, м.Ужгород, Україна / За редакцією Л.О. Белея. – Ужгород: Ліра, 2006.
3. Дані статистичних матеріалів: Direcția Județiană de statistică (Baia Mare). Județul Maramureș. Recensământul populației și al locuitorilor (2002). Populația stabilă după etnie; Populația stabilă după limbă maternă.
4. Дані статистичних матеріалів: Direcția Județiană de statistică (Baia Mare). Județul Maramureș. Recensământul populației și al locuitorilor (2002). Populația stabilă după etnie; Populația stabilă după limbă maternă.
5. Дані на CD статистичного видання: Recensământul Populației și Locuințelor 18 marție 2002. Vol. IV. Structura Etnică și Confesională / Institutul Național de Statistică. Editura «Revista Română de Statistică».
6. Зан М. Етномовні процеси в середовищі українства Сатумарського повіту (Румунія) // Саятіса-Карпатика. – Ужгород: Видавництво Ужгородського національного університету, 2003. – Випуск 23. Актуальні проблеми історії та етнології. – С. 262-278.
7. Респондент Арделян Марія (1995 р.н.) / с.Красна, 8 серпня 2003 року.
8. Дані на CD статистичного видання: Recensământul Populației și Locuințelor 18 marție 2002. Vol. IV. Structura Etnică și Confesională / Institutul Național de Statistică. Editura «Revista Română de Statistică».
9. Респондент Ільчук Маріанна (1985 р.н.) / с.Русково, 4 серпня 2002 року.
10. Респондент Арделян Анна (1986 р.н.) / с.Красна, 8 серпня 2003 року.
11. Респонденти Годинчук Юрій (1990 р.н.) та Співалюк Георгій (1992 р.н.) / с.Вишівська Долина, 10 серпня 2003 року.
12. Респондент Бумбар Іонела (1981 р.н.) / с.Русково, 4 серпня 2002 року.
13. Див.: Зан М. Етнонаціональна структура населення Закарпаття у світлі результатів перепису населення 2001 р. // Саятіса-Карпатика. – Ужгород: Видавництво Ужгородського національного університету, 2003. – Випуск 28. Актуальні проблеми політичної історії та духовності Закарпаття. – С. 145-156.
14. Респондент Богар Анна (1984 р.н.) / с.Поляни, 7 жовтня 2006 року.
15. Респондент Квашук Іван (1962 р.н.) / с.Верхня Рівна, 11 серпня 2003 року.
16. Респондент Бойчук Юлія (1955 р.н.) / с.Красна, 8 серпня 2003 року.
17. Респондент Кубаш Марія (1950 р.н.) / с.Поляни, 7 жовтня 2006 року.
18. Респондент Арделян Василь (1951 р.н.) / с.Красна, 8 серпня 2003 року.
19. Респондент Романюк Люба (1959 р.н.) / с.Верхня Рівна, 10 жовтня 2006 року.
20. Респондент Шофінець Юрій (1944 р.н.) / с.Поляни, 31 липня 2002 року.

21. Респондент Лонга Штефан (1928 р.н.) / с.Поляни, 7 жовтня 2006 року.
22. Дані згідно: Direcția Județiană de statistică (Baia Mare). Județul Maramureș. Recensământul populației și al locuitorilor (2002). Populația stabilă după etnie.
23. Респондент Піпаш Марія (1930 р.н.) / с.Тиса, 16 серпня 2007 року // Запис на цифровий диктофон «Sony».
24. Респондент Бобота Ірина (1935 р.н.) / с.Кимпулунг ла Тиса, 17 серпня 2007 року // Запис на цифровий диктофон «Sony».
25. Респондент Романюк Павло (1953 р.н.) / с.Кричунів, 19 серпня 2007 року // Запис на цифровий диктофон «Sony».
26. Респондент Піпаш Микола (1926 р.н.) / с.Тиса, 16 серпня 2007 року // Запис на цифровий диктофон «Sony».
27. Зан М., Леньо П. Українці Пряшівщини та Мараморощини на початку ХХІ ст. (словацька та румунська моделі асиміляційних процесів) // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. Випуск 23. – К.: УНІСЕРВ, 2007. – С. 46-50.
28. Респондент Логош Параска (1934 р.н.) / с.Кривий, 1 серпня 2002 року.
29. Респондент Арделян Юліанна (1927 р.н.) / с.Красна, 8 серпня 2003 року.
30. Респондент Арделян Іяна (1934 р.н.) / с.Красна, 8 серпня 2003 року.

SUMMARY

Zan Mykhailo

THE ETHNOLINGUISTIC PROCESSES OF ASSIMILATION AMONG THE UKRAINIAN COMMUNITY OF ROMANIAN MARAMURESH (BASED ON THE ETHNOLOGIC INVESTIGATION)

In the article has analyzed of the problems of ethnolinguistic processes among the Ukrainians of Maramuresh districts in Romania. The fact is the popularity of state Romanian language among middle and young generation of Ukrainians in this land. A conclusion is made concerning to the discrepancy of language identification of Ukrainian group. The author emphasize about the artificiality of Rusyn identity in this area. It was concluded that refusal of native language and orthodox religion give rize to assimilation of Ukrainian national minority in Romanian Maramuresh.

**ЗВЕДЕНІ ТАБЛИЧНІ ДАНІ ПРОВЕДЕНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ
ЕТНОМОВНИХ ПРОЦЕСІВ В СЕРЕДОВИЩІ УКРАЇНСЬКОЇ ГРОМАДИ
ПОВІТУ МАРАМУРЕШ (РУМУНІЯ)**

Таблиця № 1.

Рівень володіння мовами

Вікові групи	№ 1 (до 20 років)		№ 2 (20-40 років)		№ 3 (40-60 років)		№ 4 (старші 60-ти років)	
	Українська	Румунська	Українська	Румунська	Українська	Румунська	Українська	Румунська
Рівень володіння								
Досконало	87,5%	95%	100%	91,6%	93%	79%	98,7%	56,8%
Добре	10%	5%	-	8,4%	4,6%	18,6%	1,3%	28,4%
Недосконало	2,5%	-	-	-	2,4%	2,4%	-	14,8%

Таблиця № 2.

Джерело вивчення мови

Вікові групи	№ 1 (до 20 років)		№ 2 (20-40 років)		№ 3 (40-60 років)		№ 4 (старші 60-ти років)	
	Українська	Румунська	Українська	Румунська	Українська	Румунська	Українська	Румунська
Джерело вивчення								
Батьки	100%	12,5%	100%	2,8%	97,7%	4,6%	100%	1,2%
Школа	-	87,5%	-	97,2%	-	72%	-	50,6%
Інше	-	-	-	-	2,3%	23,4%	-	48,2%

Таблиця № 3.

Оцінка опитаними власної розмовної практики

Вікові групи	№ 1 (до 20 років)		№ 2 (20-40 років)		№ 3 (40-60 років)		№ 4 (старші 60-ти років)	
	Українська	Румунська	Українська	Румунська	Українська	Румунська	Українська	Румунська
Легше	72,5%	27,5%	86,1%	13,9%	90,7%	9,3%	91,3%	8,7%
Із задоволенням	75%	25%	86,1%	13,9%	86%	14%	91,3%	8,7%
Частіше	72,5%	27,5%	80,5%	19,5%	83,7%	16,3%	87,6%	12,4%

Таблиця № 4.

Рівень письма та читання мовами

Вікові групи	№ 1 (до 20 років)		№ 2 (20-40 років)		№ 3 (40-60 років)		№ 4 (старші 60-ти років)	
	Українська	Румунська	Українська	Румунська	Українська	Румунська	Українська	Румунська
Рівень письма та читання								
Пишу та читаю	80%	97,5%	86,1%	100%	81,4%	97,7%	66,7%	74%
Тільки читаю	2,5%	-	8,3%	-	16,3%	2,3%	16%	6,2%
Не пишу і не читаю	17,5%	2,5%	5,6%	-	2,3%	-	17,3%	19,8%

Таблиця № 5*.

Жанрові різновиди читання

Вікові групи	№ 1 (до 20 років)		№ 2 (20-40 років)		№ 3 (40-60 років)		№ 4 (старші 60-ти років)	
	Українська	Румунська	Українська	Румунська	Українська	Румунська	Українська	Румунська
Газети, журнали	37,5%	70%	72,2%	91,7%	65,1%	79%	44,4%	48,1%
Релігійна література	35%	67,5%	86,1%	91,7%	67,4%	83,7%	53%	58%
Художня література, поезії	32,5%	52,5%	88,9%	72,2%	34,9%	37,2%	34,5%	12,3%
Спеціалізована література	45%	65%	47,2%	52,8%	30,2%	32,5%	9,8%	12,3%

Таблиця № 6.

Розмовна мова з іншими людьми

Вікові групи	№ 1 (до 20 років)		№ 2 (20-40 років)		№ 3 (40-60 років)		№ 4 (старші 60-ти років)	
	Українська	Румунська	Українська	Румунська	Українська	Румунська	Українська	Румунська
З дідусями, бабцями	95%	12,5%	100%	-	-	-	-	-
З батьками	95%	15%	100%	-	97,7%	7%	-	-
З братами, сестрами	87,5%	20%	100%	-	97,7%	11,6%	100%	3,7%
З дітьми	-	-	83,3%	16,7%	90,7%	23,3%	98,7%	18,5%
Із знайомими, друзями	80%	82,5%	100%	100%	97,7%	93%	100%	84%

* Прімітки: 1) у відповідях на запитання анкети, як відображені у зведених табл. № 5-7, дозволялись подвійні позначення, тому сума відсотків не тотожна 100%, а може бути значно більшою, особливо у табл. № 6; 2) знаком «-» у таблицях позначені варіанти без відповідей.

Таблиця № 7.

Розмовна мова в життєвих ситуаціях

Вікові групи	№ 1 (до 20 років)		№ 2 (20-40 років)		№ 3 (40-60 років)		№ 4 (старші 60-ти років)	
	Українська	Румунська	Українська	Румунська	Українська	Румунська	Українська	Румунська
Розмовна мова								
Під час молитви	87,5%	27,5%	97,2%	13,9%	90,7%	27,9%	96,3%	9,9%
Лічба	72,5%	77,5%	100%	16,7%	95,3%	18,6%	96,3%	18,5%
Думка	87,5%	22,5%	97,2%	2,8%	95,3%	7%	96,3%	7,4%
Під час сварки	87,5%	20%	97,2%	2,8%	93%	11,6%	88,9%	11,1%
Звертання до домашньої худоби, тварин	87,5%	12,5%	97,2%	2,8%	95,3%	4,7%	96,3%	3,7%

«МІСЦЯ ПАМ'ЯТІ» ТА ІДЕНТИЧНІСТЬ: ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ В УКРАЇНІ

У цій розвідці я хотів звернути увагу на роль пам'ятних місць у конструюванні колективної ідентичності. Дослідження цих речей поки що залишаються поза сферою інтересів більшості українських етнологів та антропологів, однак слід зазначити, що такі студії мають значний пізнавальний потенціал.

Колективна ідентичність у нашій науці не стала звичним робочим конструктом, оскільки вона як явище фактично не піддається обчисленню чи дефініції. Причиною цього є її мінливість, хоча при своїй нестабільності вона часто відіграє важливу роль в історії суспільств. Вітчизняні автори вивчають національну ідентичність у контексті студій національної ідеї. Однак це не охоплює всієї широти поняття, адже колективна ідентичність це постійний процес ототожнення з певною спільнотою, до яких зараховують не тільки етноси, нації, але й соціальні, професійні колективи, групи інтересів.

У дослідженнях західних авторів, присвячених соціальним чи етнічним групам, останні півстоліття звертають увагу на значення пам'яті у процесі формування колективної ідентичності. Коли ми говоримо про пам'ять, то розуміємо насамперед проєкцію минулого в сучасність, процес пригадування. Це загальне визначення, яке використовується експериментальною психологією при дослідженні окремої індивідуальної людини. Деякі постулати психології (селективність пам'яті, її аксіологічна детермінація у момент пригадування, короткочасна та тривала пам'ять тощо) придатні для використання дослідниками при студіях надіндивідуальної пам'яті. Пам'ять являє собою певний вид інформації про минуле, що завдяки процесу постійного пригадування актуалізується в потрібний момент. Саме завдяки такому сполученню минулого із сучасним (а це заслуга надіндивідуальної пам'яті) певна група усвідомлює свою ідентичність та єдність. У працях істориків і соціокультурних антропологів студії колективної пам'яті є частиною глобальнішої області дослідження ментальностей.

Існує кілька термінів, які використовуються дослідниками для означення надіндивідуальної пам'яті. Один із них – «колективна пам'ять» [5, с. 217]. Він бере початок від представників французької історичної школи Анналів (Маріс Галбвахс, П'єр Нора). Це поняття за-

стосовується у сучасних центральноевропейських та німецьких наукових працях, однак серед них є свої варіації теми. Зокрема, німецький єгиптолог Ян Ассманн, відомий дослідженнями колективної пам'яті древніх та нових суспільств, пропонує терміни «комунікативна» та «культурна пам'ять», які у своєму взаємовпливі витворюють пам'ять даної доби, що і є полем дослідження [7, s. 8]. Інший термін – «соціальна пам'ять» є звичним для традиції англійських соціальних наук. Одна з найбільш відомих праць представників цього напрямку – «Як пам'ятають спільноти» Пола Коннертона [7, s. 8].

У дослідженнях колективної пам'яті важливу роль відводять «пам'ятним місцям» або «місцям пам'яті» [6, s. 9-10]. Цей термін популяризував у своїх дослідженнях французький учений П'єр Нора. Для нього місця пам'яті (*Les lieux de memoire*) – це такі місця-гібриди, які інтимно пов'язані з життям та смертю, з часом та вічністю, у спіралі колективного та індивідуального, прозаїчного та сакрального, незмінного та динамічного. Однак не кожне місце може набути статусу пам'ятного. Матеріальне місце не стане місцем пам'яті, якщо людська уява не наділить його символічною аурую й воно не буде об'єктом певного ритуалу, який кристалізує спогад та здійснить його передачу (проекцію минулого на сучасність). У пам'ятному місці ці три аспекти завжди співіснують – матеріальний, символічний та функціональний [4, с. 40]. Місця пам'яті виконують комеморативну функцію (від англ. *commemorate* – святкувати, відмічати), і таких місць можна виокремити у значній кількості (це може бути будь що: скульптура, збори ветеранів, французький революційний календар тощо). Незважаючи на їх можливу чималу кількість, сутність залишається одна – стає зрозуміло, що «...певна невидима мережа пов'язує всі об'єкти; що існує виражена мережа різних ідентичностей, несвідома організація колективної пам'яті, якій ми дозволяємо усвідомити саму себе. Місця пам'яті – це наш момент національної історії» [4, с. 8].

У цій розвідці я зроблю спробу використати концепцію місця пам'яті (як спосіб конструювання ідентичності та рефлексію колективної пам'яті). Оскільки це глобальні студії, то я обмежуся аналізом тих місць (на основі власних польових спостережень), які відвідують сучасні шлюбні пари у день свого одруження. Ці місця взято за основу дослідження, оскільки вони підпадають під критерій виконання ними функціональної (кристалізації та передачі спогаду) а також символічної ролі, оскільки вони уособлюють певну епоху з своїми цінностями та поглядами суспільства. Я свідомо не посилався на пам'ятники столиці України – Києва, оскільки він являється для українців фактично всезагальним пам'ятним місцем, де зустрічаються представники всіх регіонів. Основну увагу я зосередив на містах різних куточків держави – Ужгороді, Чернігові, Луганську, Кривому Розі.

Становлення-створення пам'ятного місця відображає цінності, погляди людей конкретної історичної доби, офіційну державницьку політику. Зокрема, у радянські часи був узятий курс на інтернаціоналізм та зближення народів. Відповідно, для досягнення такої мети (окрім офіційної ідеології, освіти), були покликані на службу і певні символи. Тому у більшості населених пунктів усіх республік стояли пам'ятники Леніну, «Воїнам визволителям», «Невідомому солдату», «Вічний вогонь». І чим значнішу роль було покликано відігравати місце, тим більше проявлялася гігантоманія скульпторів та архітекторів. П'єр Нора зазначає, що такі місця зазвичай домінують в суспільній пам'яті в силу державного авторитету і від них несе холодом офіціозу урочистих церемоній [4, с. 47]. Кожна людина, яка приходить до таких та інших пам'ятних місць, вчиняє певні ритуали та церемонії (покладення квітів, урочисте стояння, фотографування), чим засвідчує свою повагу минулому та ментальне залучення до події/епохи пов'язаної із місцем пам'яті. Цікаво, що люди це часто роблять не задумуючись над своїми діями – спрацьовує стереотип поведінки (так роблять усі).

Проаналізуємо пам'ятні місця заходу України на прикладі Закарпаття. Звичайно, що ця територія перебувала під радянською владою менше часу, ніж інші регіони. Однак і тут були доволі успішні спроби змінити ідентичність населення різними способами (русифікація, дія ЗМІ, державна ідеологія, заміщення чільних посад вихідцями із інших регіонів СРСР тощо). Закарпаття не уникнуло архітектурної гігантоманії (варто порівняти сучасні мініатюрні пам'ятники, зокрема, Шандору Петефі з монументом «Україна – визволителям» на словацько-українському кордоні). У радянські часи молодь після одруження по традиції вирушала покласти квіти Леніну, або «Воїнам визволителям» чи до «Вічного вогню». Після цього кортеж вирушав зробити стандартну колективну світліну до фотосалону.

Цей уніфікований весільний ритуал шез фактично одразу з розвалом Радянського Союзу. Відколи з'явилися зручні

плівкові (а тепер і цифрові) «мільниці», звичним стало фотографуватися біля різних історичних пам'яток чи на фоні мальовничого природного ландшафту. Для сучасних закарпатців самі ці місця є місцем кристалізації історичної пам'яті. В Ужгороді такими стали Невицький та Ужгородський замок, Музей народної архітектури та побуту (у народі просто «доміки»). І хоча ці місця відвідують представники всіх національностей краю, спостерігається також певна диференціація – угорські шлюбні пари їздять до пам'ятника Шандору Петефі, українські до Тараса Шевченка. Варто відзначити, що весільні кортежі відносно рідко можна побачити біля монумента Олександра Духновича – у молоді не виникає історичних асоціацій при погляді на цей пам'ятник. Можливо це є свідченням, того що місцевий русинський сепаратизм суттєво перебільшений.

У Мукачеві популярними місцями є пам'ятник Св. Кирилу та Мефодію поблизу Ратуші (на місці колишнього Леніна), Мукачівський замок, Палац Шенборна. Жителі Чопа їздять до ужгородських пам'ятних місць, а крім цього фотографуються у центрі свого міста біля монумента «Глобус» (також на місці колишнього Леніна) чи на мосту з якого відкривається вигляд на цей населений пункт. У Рахові чи Ясинях весільний кортеж відправляється на перевал, до географічного центру Європи в Діловому чи до рахівського амфітеатру.

Слід відзначити, що віднедавна модними та популярними місцями фотографування стали різні заклади типу «Ранчо Золота Гора», ресторан «Камелот», «Чоп-Trading». Однак це є насамперед попит на екзотичні видовища (живі тварини, вишукані ікебани тощо), а не свідчення появи нових міст пам'яті, – символічної чи функціональної ролі вони не виконують.

Доволі рідко покладаються квіти (зокрема, біля Тараса Шевченка), натомість масово увічнюються постаті молодих та інших учасників весілля на світлинах у певних місцях. Слід відмітити поширення випадків виставлення таких світлин на стіни приміщень (де раніше могли бути тільки ікони чи, можливо, портрети відомих діячів або предків) та у рамках настільних фото. Ці світлини свідчать, що на Закарпатті недавнє комуністичне минуле мало кого приваблює у якості «місця пам'яті». Пам'ятники радянського періоду відвідуються хіба що на дев'яте травня. Комуністичні місця пам'яті, у якості актуалізації та кристалізації колективних спогадів, не в змозі конкурувати з тими місцями, які названі вище (замки, музеї тощо).

Звичайно, можна заперечити, що в інших (не західних) регіонах України скульптурні та архітектурні споруди радянської епохи чудово справляються з смисловою та функціональною роллю пам'ятного місця. Звернемо увагу на північ країни – до Чернігова, де зовсім близько знаходиться Росія з її антиукраїнським впливом і постійним нагадуванням про спільність історії та претензії на статус «старшого брата» і киеворуську

культурну спадщину. У Чернігові, чи не найбільш стабільно серед обласних центрів України, постійно горить «Вічний вогонь» (а це 60 тисяч гривень щорічного бюджету) [3], однак ніхто із молодих подружніх пар туди не йде (і це незважаючи на те, що символ вогню є одним із найбільш древніх в історії людства). Тобто для них цей «Вічний вогонь» не відіграє такої ролі як це було у часи радянської влади.

Щоправда у Чернігові достатньо історичних місць та кілька десятків багатотисячних споруд (у місті збереглася чверть усіх архітектурних пам'яток України домонгольського періоду), куди новонаречені можуть ходити фотографуватися чи здійснювати ритуальні дії – Болдіна гора, Вал, Собор Св. Бориса і Гліба, Успенський собор тощо [1]. Одним із спонтанних місцевих звичаїв, до речі доволі небезпечним, є ритуал, коли молодий на руках зносить наречену з Валу до низу стрімкими ступенями. Більшість шлюбних пар проходять цей своєрідний обряд ініціації вступу до подружнього життя, незважаючи на ризик падіння та травмування. Саме такі ностальгійні місця-прихистки, святині спонтанного паломництва та відданості і є живим серцем колективної пам'яті, тоді як офіційні монументи не користуються народною любов'ю [4, с. 48].

Подивимося на схід держави, зокрема, на Луганськ, який немає такої древньої історії як Чернігів (а відповідно можливості вибору місць пам'яті менше). У 1990 році місту повернули історичну назву Луганськ (насправді правильна назва міста – Луганське). Воно вже давно не Ворошиловград, однак для населення характерним є те, що воно більш позитивно відноситься до комуністичного минулого, ніж у більшості інших обласних центрів України. Тут до сьогодні збереглися майже всі попередні назви вулиць (зокрема, головні – Радянська та Оборонна). Можна вважати, що все це є також пам'ятні місця. Хоча для молодого покоління ці назви поступово втрачають символічне (шкільна освіта потрохи деградує – молодь не володіє достатніми знаннями історії) й функціональне значення (паради, як це було колись на травневі свята, майже не проводяться). Біля «Вічного вогню» молоді люди бувають чим далі рідше, оскільки для них ці місця значать не надто багато. На місті пам'ятника Леніну на Радянській вулиці стоїть монумент Тараса Шевченка, куди одружені молодята йдуть

фотографуватися у день свого весілля. Серед весільних пар популярним стало їздити до новобудови останніх років – моста поблизу залізничного вокзалу, який нагадує американські мостові естакади і який вивисується над багатьма будівлями. Можна зробити висновок, що пройде не так багато часу, і молодь позбавиться впливу своїх батьків, які виховувалися в часи комунізму.

Якщо ми розглянемо міста півдня, які мають індустріальне походження, зокрема, Кривий Ріг, то тут дійсно можна зафіксувати регулярні покладення квітів та фотографування молоді біля «Воїнів визволителів» чи інших пам'ятних місць, які залишилися у спадок від часів СРСР. Таким чином, правильним є висновок про більшу пошану та вірність місцевого населення до радянського минулого, а значить побутування відповідної колективної пам'яті та ідентичності.

Однак цьому є логічне пояснення. Кривий Ріг розвивався як індустріальний центр і має відносно недавній вік – статус містечка він отримав у 1860 році [2]. До того часу воно не вважалося місцем постійного проживання людей (там були козацькі зимівники, поселення розробників рудних шахт тощо). Таким чином усі історично значущі події розвитку Кривого Рогу пов'язують із науково-технічним прогресом (період бурхливого зростання міста відбувався насамперед у радянську добу), а не із багатівковим поступом, як це було у випадку Ужгорода, Чернігова, Львова чи Києва, де культурно-історичних пам'яток вистачає. Найбільш «древні» будинки сучасного Кривого Рогу збудовані в середині ХХ століття. Таким чином сумнівним видається те, щоб архітектура сталінської епохи, «хрущовки» чи бетонні будови часів Леоніда Брежнєва могли стати місцем пам'яті для сучасної молоді, яка має можливість побачити інші міста завдяки ЗМІ, Інтернету, навчанню у вузах України. Що ж до пам'яток природного походження, – у цьому промисловому місті, яке тягнеться більш ніж на сто кілометрів, їх знайти важко. Тому не дивно, що як і для представників старшого покоління,

пам'ятними місцями для молоді Кривого Рогу та інших схожих індустріальних міст залишаються «Вічний вогонь», пам'ятник «Невідомому солдату» чи «Воїнам визволителям». Історична пам'ять людей актуалізується на тих речах та місцях, які доступні їх сприйняттю, і саме ці місця відіграють для жителів Кривого Рогу значення пам'ятного місця (іншим варіантів поки що не існує).

Підсумовуючи, хотілося б зупинити увагу на наступних речах. Як видно, уніфікований ритуал відвідання весільними кортежами пам'ятників Леніна та «Вічного вогню» за часів Радянського Союзу, в умовах незалежного розвитку України став якісно та кількісно варіативнішим. Сучасна молодь та учасники весільних подорожей (при чому різного національного походження) охочіше відвідують історико-культурні та природні пам'ятні місця, ідентифікуючи себе із минулою історією краю, оминаючи пам'ятники радянської доби. Виключення складає урбанізоване населення Сходу та Півдня України. Однак, оскільки розвиток цих промислових міст пов'язаний насамперед із добою радянських часів, то ж нічого дивного, що їх населення не проявляє такого індиферентного відношення до пам'ятників радянської доби, як це спостерігається у містах інших регіонів України. Слід однак відмітити, що і в урбанізованих регіонах спостерігається зміни ідентичності населення, про що свідчать чимало фактів про появу нових пам'ятних місць, які не мають відношення до комуністичного минулого.

Місця пам'яті відіграють важливу роль у відображенні (рефлексії) колективної ідентичності. У нашій державі дослідження таких місць поки що не набули поширення. Однак це не виключає їх актуальності, оскільки на території України знаходиться багато пам'ятників та пам'ятних місць різних епох. Прослідкувавши, які місця пам'яті є популярними у різних куточках країни, можна зробити висновок про те, які цінності, погляди та ментальні установки типові для представників цих регіонів держави. У свою чергу пам'ятні місця не тільки рефлектують світогляд та ідентичність спільнот, – вони залучаються до процесу їх конструювання (формування), що може використовуватися в інтересах держави чи певних політичних сил. Політики України

усвідомлюють важливий вплив різних місць пам'яті. Тому можна зрозуміти, коли дехто з них займає іноді аж занадто принципову позицію у питаннях відкриття пам'ятників воїнам УПА, Степану Бандері, монументу Катерині II в Одесі, міфічного символу угорців – Турула в населених пунктах Закарпаття.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Візитівка міста // Запрошуємо до міста Чернігів // <http://www.chemigiv.osp-ua.info>
2. Історичний розвиток // Місто Кривий Ріг // <http://www.kryvyrih.dp.ua/ukrain/main/main.htm>
3. Левченко Євген. Вічне сяйво вічного вогню // <http://www.vu.mil.gov.ua/index.php?part=article&id=663>
4. Нора Пьер. Проблематика мест памяти // Франция-память / П. Нора, М. Озуф, Ж. де Пуимеж, М. Винок. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 1999. – С. 17-50.
5. Яковенко Наталя. Вступ до історії. – К.: Критика, 2007. – 376 с.
6. Kilianova Gabriela. Identita a pamat'. – Bratislava: Slovak Academic Press Ltd, 2005. – 148 s.
7. Krekovičova Eva. Mentalne obrazy, stereotypy a myty vo folklore a v politike. – Bratislava: ETERNA Press, 2005. – 128 s.

SUMMARY

Pavlo Lenio

«MEMORY PLACES» AND IDENTITY: THE PERSPECTIVE OF STUDY IN UKRAINE

In this paper, based on the conception of «memory place», the author analyzed the identity of Ukrainian youth and its reflection on the main Ukrainian historical events. Comparing «memory places» in the different regions of the country, the author comes to the conclusion about the decrease of Soviet period monuments' role in the collective memory of Ukrainian people in the East and South regions of the country.

РЕЦЕНЗІЇ

ЧОПИК-МИКУНДА І. ІСТОРІЯ І КУЛЬТУРА СЕЛА ТЕРЕБЛЯ. – Мукачєво: «Карпатська вежа», 2008. – 200 с.

Книга Івана Чопика-Микунди є справді на часі, позаяк упродовж останніх років в Україні зростає інтерес до вивчення історії окремих населених пунктів. Її автор – випускник історичного факультету УжНУ. Він спеціалізувався по кафедрі історії Стародавнього світу і Середніх віків, де під керівництвом професора Михайла Тиводара виконав дипломну роботу «Історико-етнографічне дослідження села Терєбля Тячівського району середини XIX – XX ст.», яку успішно захистив у 2007 р. Зібраний за роки навчання в університеті матеріал і послужив основою для написання книги.

Рецензоване видання є, по суті, спробою систематизувати й узагальнити різноплановий матеріал, що стосується історії, господарської діяльності, матеріальної та звичаєво-обрядової культури жителів села Терєбля середини XIX – XX ст. Не секрет, що нині серед краєзнавчої літератури зримо виділяються праці, присвячені історії міст і сіл Закарпаття. І це попри те, що існують два ґрунтовні томи «Історія міст і сіл Української РСР. Закарпатська область»: перший видано в 1969 р. українською мовою, а другий, російськомовний, перероблений і доповнений, – у 1982 р.

Вдалою є структура книги. Виклад матеріалу, відповідно до проблематики, згруповано в чотири розділи. Суттєвим доповненням є фотододатки (с. 95-106). Тут уміщено світлини церкви св. Миколи Чудотворця (у квітні 1966 р., через заборону 1949 р. греко-католицької конфесії, її розібрали), церкви Вознесіння Господнього (нині вона Преображенська), центральної частини села, обеліску Слави воїнам-добровольцям, який стоїть біля сільради (збудована на місці зруйнованої церкви), школи, самих терєблянців – у традиційному народному одязі тощо. Доцільно було б подати і фотографію видатного письменника Андрія Патруса-Карпатського (1917-1080), який народився в Терєблі.

У першому розділі «Село: основні сторінки історії» розглядаються версії щодо походження назви села Терєбля, подається опис його урочищ, простежуються основні етапи історії цього населеного пункту від найдавніших часів до сьогодення. Як відомо, перша письмова згадка про село датується 1389 р. На той час воно входило до складу Мараморського комітату. При цьому автор робить екскурс у минуле не лише Терєблі, але

й акцентує увагу на подіях, що відбувалися в цьому регіоні значно раніше. Він припускає, що оскільки в селі традиційно добували сіль, то появу тут поселенців можна пов'язати з найдавнішою згадкою про соляні копальні, яку знаходимо у Фульдських анналах під 892 р.

У другому розділі «Традиційне господарство і матеріальна культура» дослідник розглядає традиційне господарство та знаряддя праці тереблянців, будівництво житла та його внутрішній інтер'єр, описує процес виготовлення домотканого полотна і народних ткацьких виробів і т.ін. Цікавим є матеріал про чоловіче і жіноче вбрання тереблянців.

Третій розділ висвітлює питання сім'ї та сімейного побуту тереблянців. Тут автор простежує національну структуру сім'ї, її кількісний склад та основні функції, а також сімейні свята, обряди і звичаї, пов'язані з одруженням, народженням дитини, смертю людини.

Четвертий розділ присвячено календарним святкам і обрядам господарського року, які І.Чопик-Микунда ділить на три цикли: зимовий, весняний і літньо-осінній. Кульмінаційним моментом зимового циклу календарних свят є Різдво Христове, відзначенню якого автор приділяє найбільше уваги, розповідає про обряд колядування, пише про виготовлення таких супровідних його елементів, як зірка, вертеп і бетлегем. Можна було б простежити, як саме відбувається вертепне чи бетлегемне дійство у Терєблі та чи існують особливості у його проведенні, порівняно з сусідніми селами. Головним святом весняного циклу по праву вважається Великдень, найважливішим обрядово-звичаєвим елементом якого є святковий хліб – паска. У зв'язку з цим автор детально простежує процес її випікання й освячення. При розповіді про день св. Юрія (6 травня) доцільно було б з'ясувати, чому в Терєблі саме тоді поливаються водою. Адже в багатьох селах Закарпаття молодь зазвичай поливається на перший чи другий день Великодня. Завершує розділ опис літньо-осіннього циклу свят і обрядів, найбільш цікавим серед яких є Різдво Івана Хрестителя. За народними повір'ями, у ніч напередодні цього свята (з 6 на 7 липня) стаються всілякі дива, пов'язані з цвітом папороті.

Книга Івана Чопика-Микунди заповнює ще одну серйозну прогалину в історико-етнографічному вивченні населених пунктів нашого краю. Вона є добрим заділком для подальшої роботи, зокрема для поглибленого дослідження історії села Терєбля із залученням архівних документів. Сподіваємося, що молодий автор справитися з цим завданням і порадує краєзнавців новим, доопрацьованим виданням книги про минуле й сьогодення Терєблі.

Ігор Ліхтей
(м. Ужгород)

Наукове видання

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ:

**Збірник наукових праць з проблем давньої
і середньовічної історії та етнології**

В авторській редакції

Дизайн, комп'ютерна верстка – Ренати Рещ

В оформленні використано

*репродукцію ліногравюри «Князь Лаборець»
народного художника України Василя Скакандія*

*Оригінал-макет виготовлено у «Поліграфцентрі «Ліра»
Серія ЗТ № 24 від 7 листопада 2005 року.*

Підписано до друку 12.12.2008 р. Формат 64x90/16.
Папір офсетний. Друк ризографічний. Умов. друк. арк. 10,4.
Гарнітура Times New Roman. Зам. № 1634. Тираж 100 прим.

*Поліграфцентр «ЛІРА»: 88000, м. Ужгород, вул. Митрака, 25.
Серія ЗТ № 24 від 7 листопада 2005 року.*

- I 90 Історичні студії: Збірник наукових праць з проблем давньої і середньовічної історії та етнології. – Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2008. – Випуск 2. – 156 с.

Публікації збірника торкаються актуальних питань всесвітньої історії та етнології. Особлива увага приділяється етнокультурним і політичним процесам, що відбувалися на теренах Центрально-Східної Європи у стародавні часи та епоху Середньовіччя. При цьому, в науковий обіг вводяться маловідомі джерела, робиться спроба їх аналізу.

Для науковців, викладачів історії та етнології, вчителів і студентів, а також усіх, хто цікавиться всесвітньою історичною спадщиною.

ББК 63.3(0)
УДК 94(100)